

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА**
Юридичний факультет

На правах рукопису

ТАРАБУКІН ОЛЕКСІЙ ЮРІЙОВИЧ

УДК 34:313.334.4

**ТЕОРЕТИКО–ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ
ФОРМ СОЦІАЛЬНОГО ВПЛИВУ ПРАВА**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник
проф., д.ю.н. Бобровник С.В.

Київ – 2014

План:

Вступ.....	3
Розділ 1. Теоретико–методологічні засади дослідження природи соціального впливу права.....	12
1.1. Становлення та розвиток поглядів на соціальний вплив права.....	12
1.2. Методологічна основа дослідження соціального впливу права.....	29
1.3. Соціальний вплив права: поняття, ознаки та співвідношення із суміжними правовими категоріями.....	49
Висновки до Розділу 1.....	68
Розділ 2. Форма соціального впливу права: поняття, ознаки, види.....	70
2.1. Характеристика механізму соціального впливу права, поняття форми соціального впливу права.....	70
2.2. Індивідуальні форми соціального впливу права.....	87
2.3. Суспільні форми соціального впливу права.....	105
Висновки до Розділу 2.....	122
Розділ 3. Теоретико–прикладні аспекти дієвості соціального впливу права.....	124
3.1. Поняття та умови ефективності соціального впливу права.....	124
3.2. Шляхи підвищення ефективності соціального впливу права.....	150
Висновки до Розділу 3.....	175
Висновки.....	177
Список використаної літератури.....	181
Додатки.....	203

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний стан розвитку соціуму обумовлює нові форми правової активності в соціальній системі. Право виходить за межі ролі соціального регулятора, набуваючи при цьому ознак носія загальнолюдських ідеалів, орієнтира до стабільності та гармонії існування людини як соціальної істоти. Право стає фактором визначення стандартів поведінки не лише через встановлення дозволів та заборон, але й шляхом формування в свідомості суб'єктів правовідносин індивідуальних поглядів та переконань щодо правової та соціальної дійсності.

В умовах становлення демократичних засад організації суспільства постає потреба в нових, більш ефективних механізмах реалізації завдань і функцій правової держави, що встановлює нові вимоги до правової сфери, асимілюючи її з іншими елементами соціальної системи. Соціальний вплив права стає одним з основних формуючих чинників суспільства. Принципи права, які є акумуляцією справедливості, моралі та загальнолюдських цінностей, є передумовами для створення і використання надійних юридичних механізмів забезпечення свободи, рівності та справедливості. Ці механізми мають визначати оптимальне співвідношення державних, правових, соціальних складових регулювання та саморегулювання суспільних процесів, сприяти зняттю соціальної напруги.

Актуальність теми дисертації обумовлена зростанням соціальної ролі впливу права як засобу забезпечення інтересів суб'єктів права шляхом підвищення рівня правової свідомості через формування індивідуальних та суспільних правових переконань, а також спрямування суспільного прогресу на досягнення стану соціальної справедливості. Ефективність соціального впливу права пов'язується з реалізацією умов та факторів, що мають чіткий соціальний аспект і визначають характер правової поведінки суб'єктів. Означені суспільно-правові процеси свідчать про необхідність детального науково–теоретичного

вивчення цілісної системи впливу права через осмислення окремих напрямків інтеграції правових поглядів в соціальну реальність.

Обрана тема має дві складові – теоретичну, що виявляється на рівні дослідження поняття, ознак та форм соціального впливу права, його складових та особливостей та практичну, яка полягає в аналізі шляхів підвищення ефективності соціального впливу права та формулювання рекомендацій щодо спрямування правових можливостей на розвиток суспільства.

Завдячуючи тенденції до зближення методологічного та категоріального апарату суспільствознавчих наук, дослідження поняття та форм соціального впливу права здійснюється в контексті соціологічних знань та концепцій, що обумовлюють аналіз права у якості елемента соціальної системи. Означений підхід дає можливість охарактеризувати сутність соціально–правової взаємодії.

Вивчення природи та характеру реалізації форм впливу права стали актуальним об'єктом дослідження представників теорії права та соціології права, про що свідчить загальна переорієнтація наукового пізнання на проблеми становлення правових переконань індивідів.

Зокрема серед представників юридичної науки та її соціологічного спрямування, які розробляли ці питання і чий праці були використані в процесі підготовки цього дослідження, доцільно назвати таких вчених як С.С. Алексєєв, А.Т. Аминєв, В.І. Гойман, А.М. Денисова, О.М. Джужа, В.П. Казимирчук, Ж. Карбоньє, В.В. Касьянов, В.М. Кудрявцев, В.А. Ленчик, С.Л. Лисенков, О.В. Малько, Д.М. Мешков, В.С. Нерсесянц, В.М. Нечипуренко, Н.П. Осіпова, В.М. Сирих, О.С. Стащенко, Т.І. Тарахонич, Ю.О. Тихомиров, Ю.С. Шемчушенко, Ф.Ш. Ямбушев та ін.

Всебічність пізнання предмету дослідження обумовлена залученням наукових доробок А.А. Абрамової, С.В. Бобровник, І.В. Воронової, Л.М. Герасіної, В.В. Демічевої, Ж.О. Дзейко, А.М. Жинко, В.М. Жукова, О.В. Зайчука, В.В. Лапаєвої, Я.І. Ленгер, Ю.І. Матвєєвої, О.М. Мельник, А.В. Мохонька, Ю.М. Оборотова, Т.О. Огаренко, Н.М. Оніщенко, М.Ф. Орзіха, Н.М. Пархоменко, О.В. Петришина, П.М. Рабиновича, Р.А. Саттарова,

О.В. Сердюк, О.Ф. Скакун, Е.М. Трикоз, В.Ю. Швачки, В.О. Щегорцова, А.М. Яковлева та ін.

Не применшуючи значення ідей згаданих вчених, варто зауважити на відсутності комплексного теоретичного-правового дослідження впливу права в контексті його соціального спрямування, що характеризується системою окремих форм впливу, а також умов та факторів, що визначають їх ефективність. В існуючих наукових роботах, як правило, розглядались проблемні аспекти окремих форм впливу поза їх системною єдністю, а також досліджувалось явище правового впливу, що, на нашу думку, має вузький зміст за соціальний вплив права. Означене вище і обумовило вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі теорії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка в межах науково-дослідних робіт «Механізм адаптації законодавства в сфері прав громадян України до законодавства Європейського союзу» № 065Ф 042-01 (державний реєстраційний номер 0101U003579) та «Доктрина права в правовій системі України: теоретичний та практичний аспекти» № 115Ф 042-01 (державний реєстраційний номер 0111U008337), які включені до тематичного плану юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета і задачі дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у пізнанні природи соціального впливу права, характеристиці його форм та визначенні правових та соціальних факторів, які обумовлюють соціальний вплив права в контексті дослідження умов його ефективності.

Досягнення зазначеної мети обумовлює необхідність вирішення таких задач:

- *розкрити* генезу становлення наукових знань про форми соціального впливу права та охарактеризувати етапи наукового дослідження проблеми;

- *визначити* можливості поєднання методології юридичної та соціологічної наук в процесі дослідження;

- *обґрунтувати* авторське визначення форм соціального впливу права, охарактеризувати їх ознаки;

- *визначити* співвідношення соціального впливу права із суміжними правовими категоріями;

- *виокремити* структурні елементи механізму соціального впливу права;

- *з'ясувати* критерії класифікації форм соціального впливу права;

- *дослідити* індивідуальні та суспільні форми соціального впливу права;

- *з'ясувати* сутність правової соціалізації особи в межах соціального впливу права;

- *проаналізувати* критерії ефективності соціального впливу права в аспекті його правового потенціалу та соціально обумовленого змісту;

- *встановити* фактори та умови, що визначають загальний рівень ефективності соціального впливу права та його окремих форм.

Об'єктом дослідження є соціальний вплив права як багатоаспектне явище правової дійсності.

Предметом дослідження є теоретико–правовий аналіз поняття, змісту, структури, умов та факторів ефективності форм соціального впливу права.

Методи дослідження. Враховуючи мету та задачі дисертаційної роботи методологічну основу дослідження складає ієрархічно побудована система методів, принципів та наукових підходів, що поєднують в собі методологічні основи філософії, юридичної та соціологічної наук.

В основу дослідження покладено *діалектичний* метод, використання якого визначило основні засади здійснення наукового пошуку та сприяло вивченню соціального впливу права та інших правових явищ в контексті їх розвитку та взаємозв'язку (підрозділи 1.3, 2.1). *Спеціально–юридичний* метод застосовувався у якості методологічного та понятійного орієнтиру дослідження (підрозділи 1.2,1.3); за допомогою *історичного* методу досліджено динаміку становлення та доктринального розвитку вивчення феномену соціального

впливу права та його форм на різних етапах розвитку суспільства (підрозділ 1.1); застосування *системного* методу сприяло аналізу права як елементу соціальної системи та структури механізму соціального впливу права для визначення його форм (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2). *Логічний* метод обумовив визначення причинно–наслідкових зв’язків в процесі реалізації впливу права (підрозділ 2.3); *аксіологічний* метод застосовувався для характеристики категорії ефективності соціального впливу права та для осмислення окремих форм його впливу (підрозділи 3.1, 3.2); *інституційний* метод було покладено в основу аналізу умов ефективності соціального впливу права (підрозділ 3.2); завдяки *функціональному* методу визначено функції форм соціального впливу права, елементів його механізму, досліджено розвиток цих форм (підрозділи 1.3, 2.1); *структурно-функціональний* метод забезпечив дослідження форм соціального впливу права з точки зору їх структури структурної будови елементів механізму соціального впливу права (підрозділ 2.1.); *формально-догматичний* метод забезпечив обґрунтування понять і правових категорій, визначення їх основних рис і ознак (підрозділи 1.1, 1.3); метод *прогнозування* застосовано для визначення тенденцій і перспектив розвитку форм соціального впливу права (підрозділ 3.2). Завдяки використанню методу *моделювання* як засобу побудови теоретичних моделей впливу права на соціум та *порівняльного* методу досліджено співвідношення між соціальним впливом права та суміжними правовими категоріями (підрозділ 3.1). За допомогою *соціологічного* та *статистичного* методів було отримано емпіричні дані стосовно факторів, що найбільш ефективно визначають правові переконання в суспільстві (підрозділ 1.3).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є одним з перших в сучасній вітчизняній юридичній науці загальнотеоретичним дослідженням, в межах якого здійснено спробу комплексної характеристики теоретико-правових аспектів форм соціального впливу права.

Наукова новизна одержаних результатів і особистий внесок автора відображено у таких найважливіших висновках, положеннях та рекомендаціях, що виносяться на захист:

вперше:

- *запропоновано* авторське визначення соціального впливу права як динамічного та постійного процесу системно-організованої дії правових та неправових факторів на свідомість окремих індивідів та колективних суспільних утворень, що формує стійкі переконання щодо права, визначає риси суспільного буття і здійснює інтеграцію правових цінностей та ідеалів у суспільну площину;

- *додовнено* перелік характерних ознак соціального впливу права такими, як динамічність, структурність, гнучкість, автономність, соціально-правова обумовленість змісту та дія на індивідуальну та колективну свідомість;

- *класифіковано* фактори соціального впливу права: за їх належності до правової сфери (правові та неправові); за формами впливу (психологічні, мотиваційні, соціально-регулятивні та загальносоціальні); за типом свідомості (індивідуальні та суспільні); за способом впливу (прямі та опосередковані);

- *обґрунтовано* авторське бачення механізму соціального впливу права як структурно організованої системи правових і неправових факторів, що здійснюють психологічний, мотиваційний, соціально-регулятивний та загальносоціальний вплив на індивідуальну і суспільну свідомість і формують правові погляди, ідеї та переконання, а також окремі характерні риси елементів соціальної системи;

- *запропоновано* авторське визначення форми соціального впливу права як організованої системи правових, соціальних та психологічних факторів, що діють у спільному напрямку і у встановлений спосіб на індивідуальну та суспільну свідомість, видозмінюючи їх у відповідності до правових ідей, принципів та ідеалів;

- *встановлено* співвідношення поняття «соціальний вплив права» із суміжними категоріями «правовий вплив», «дія права», «правове регулювання»

та «правореалізація». Соціальний вплив права характеризується особливими ознаками, які не притаманні жодному іншому правовому явищу, а саме: відсутність чітких меж впливу спрямування на свідоме сприйняття правової реальності, здатність впливати не лише на правові, а і на інші соціальні аспекти буття індивідів;

удосконалено:

- уявлення про періодизацію та характеристику етапів становлення наукових поглядів на соціальний вплив права в історії правової думки;

- розуміння подвійного характеру соціального впливу права, що, з однієї сторони, є правовим явищем і важливим елементом правової системи суспільства, а з іншої – має чітко виражене спрямування на суспільну площину, що виявляється в його орієнтації на досягнення соціально-значущих результатів та стимулювання соціального розвитку;

- теоретичне обґрунтування правової акультурації як одного з перспективних засобів подолання кризових явищ соціального впливу права як відносно тривалого процесу взаємодії правових систем на рівні їх структурних елементів, що здійснюється через публічні та приватні відносини і в результаті може призвести до видозміни одного чи кількох елементів правової системи;

- уявлення про ефективність соціального впливу права як критерій рівня його соціальної доцільності та спроможності досягнення суспільно-значущих цілей, що доцільно розглядати в двох аспектах: потенціалу впливу, який характеризує його рівень ефективності та здатності досягати суспільно значущих результатів; і смислового аспекту, що визначає його змістовне наповнення, наскільки соціально-корисними є його результати;

дістали подальшого розвитку:

- положення про форми соціального впливу права, до яких належать:

1) психологічна форма, що спрямована на формування суб'єктивного сприйняття правової дійсності суб'єкта через формування в нього відповідних поглядів, навичок, установ, які визначають його загальне ставлення до права та

вміння застосування його норм шляхом правової соціалізації та правового виховання;

2) мотиваційна форма, яка полягає у формуванні в особистості індивідуальних принципів, переконань та мотивації щодо права та практики його застосування;

3) соціально–регулятивна форма виявляється через суспільну реакцію на здійснення правового регулювання як засобу впорядкування суспільних відносин, на підставі якої формується суспільна думка про ефективність права, його справедливість та соціальну спрямованість;

4) загальносоціальна форма, що характеризує право як елемент соціальної системи і обумовлює його зв'язки з іншими соціальними інститутами, спільнотами та процесами та забезпечує їх розвиток;

- ознаки форм соціального впливу права, серед яких: внутрішня упорядкованість, взаємоузгодженість; структурна організованість факторів впливу в межах окремої форми; означеність напрямку впливу; саморегуляція; інтеграція у суспільну свідомість; здатність впливати на суспільство; безперервність та динамічність;

- уявлення про правову соціалізацію особистості як мотивацію у формуванні в особистості індивідуальних принципів, переконань та поглядів щодо права;

- теоретичні положення про шляхи підвищення ефективності форм соціального впливу права, що пов'язані із соціальною та юридичною якістю законодавства та відповідністю права соціальним потребам та інтересам.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані у: а) *науково-дослідній діяльності* для поглиблення знань про форми соціального впливу права та встановлення наукових засад розвитку і вдосконалення соціального впливу права в умовах євроінтеграції; б) *законотворчій роботі* для нормативного закріплення форм соціального впливу права; в) *правозастосовній діяльності* для ефективного застосування соціального впливу права; г) *навчальному процесі* при викладанні

дисциплін «Теорія права» та «Соціологія права», а також в процесі підготовки розділів навчальних посібників і підручників.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювались на засіданнях кафедри теорії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та доповідались на: Міжнародній науково–практичній конференції «Правова система України в умовах державних реформаційних процесів сьогодення» (Ужгород, 26–27 жовтня 2012 р.); VI Міжнародній науково–практичній конференції «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (м. Суми, 17–18 травня 2013 р.); X Міжнародній науково–практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 7–8 червня 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права та держави» (м. Львів, 6 грудня 2013 р.); Міжнародній науково–практичній конференції «Человек. Экология. Право» (м. Барнаул, 24 жовтня 2013 р.); XIV Всеукраїнській науково–практичній конференції «Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи» (м. Тернопіль, 20 квітня 2012 р.).

Публікації. Основні теоретичні та практичні положення і висновки дисертаційного дослідження знайшли відображення у 11 публікаціях, зокрема у 5 статтях, з яких 4 опубліковано у фахових виданнях України і 1 у закордонному фаховому виданні та 6 тезах доповідей на міжнародних та всеукраїнських науково–практичних конференціях.

Структура дисертації зумовлена метою та задачами дисертаційного дослідження і складається із вступу, трьох розділів, що містять 8 підрозділів, висновків до розділів, висновків до дисертації та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 220 сторінки, із них основного тексту – 180 сторінок, додатки – 18 сторінок. Список використаних джерел вміщує 215 найменувань на 22 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДИ СОЦІАЛЬНОГО ВПЛИВУ ПРАВА

1.1 Становлення та розвиток поглядів на соціальний вплив права

Парадигма досліджень у сфері соціального буття нерозривно пов'язана з його правовим аспектом. Взаємодія юриспруденції та інших суспільствознавчих наук обумовлена спільною метою створення оптимальних умов для співіснування людей із максимально забезпеченим життєвим рівнем та в найбільш сприятливих для цього умовах. Важлива роль у вирішенні глобальних проблем суспільства належить саме юридичній науці, яка оперує напрацьованими віками знаннями, що сприяють практичному впровадженню теоретичних конструкцій з упорядкування відносин на мікро– та макрорівнях суспільства.

Сучасний рівень знань про суспільство є наслідком вікового розвитку наукової думки. З античних часів і до сьогодення видатні вчені пізнавали та досліджували суспільство та місце і роль людини в ньому. Вважаємо, що для аналізу будь–якого об'єкту пізнання необхідно передусім встановити історичні передумови його дослідження. Отже, метою цього підрозділу є вивчення історіографії дослідження соціального впливу права.

Правова думка кожної епохи несе на собі відбиток передових наукових та філософських поглядів того часу. Юриспруденція, не зважаючи на власну самобутність, завжди знаходилася під впливом різних ідеологічних та філософських течій. В своєму розвитку вона пройшла періоди становлення, самоідентифікації, піднесення позитивного права, панування природноправових концепцій тощо. Втім жодна з теорій через свою відірваність від соціальної реальності не давала чіткого уявлення про фактичну сторону правого буття. Вивчення права відбувалось без урахування «людського фактору». Безсумнівно, плюралізм наукових поглядів на буття права мав свої переваги, що відобразилися у створенні унікальних правових шкіл із власним

розумінням сутності та призначення права. Та питання здійснення нормативних приписів в практиці належало виключно до відання правозастосовчих органів і не цікавило науку. Реалізація права вважалась похідним від теоретичної основи явищем і не розглядалась як повноцінне джерело емпіричних знань.

Втім, плюралізм наукового пошуку, притаманний XIX ст., відкрив шлях до взаємної інтеграції суспільствознавчих наук. Усвідомлення багатовимірності правового буття стало панівною течією доктрини цього періоду. Від абстрактних поглядів на право теорія звернулася до питань його фактичного втілення, що призвело до стрімкого розвитку суміжних напрямків пізнання соціальної реальності, серед яких була соціологія права. Становлення соціологічно–правових поглядів на природу права відбувалося поетапно, відкриваючи все нові закономірності розвитку права як соціального явища, визначаючи характер його впливу на окремих індивідів та всього соціуму в його системній єдності. Серед відкритих до пізнання об'єктів соціально–правової взаємодії з часом виокремився феномен впливу права як альтернативного, позанормативного напрямку реалізації правової сили.

Питання про те, яким чином і у який спосіб право визначає суспільне буття постало майже одночасно з появою соціологічно–правового напрямку пізнання. Вчених цікавило, перш за все пізнання, права крізь призму реалій соціального життя, а не в аспекті сформульованих законодавцем категорій. Зростання наукової інтересу до права як елемента соціальної системи відбулось у II пол. XIX ст. В цей період формуються погляди на право в його реальному бутті, яке визнається не лише невід'ємною частиною соціального виміру, однак і повноцінний об'єкт комплексного дослідження.

Отже, історіографію пізнання феномену впливу права доцільно відраховувати з кінця XIX ст., адже в цей період відбулося визначення соціології права як самостійного напрямку дослідження, що сприяло аналізу права з позиції соціологічного розуміння структури суспільства. Органічне злиття наукового потенціалу юриспруденції та соціології створили необхідні умови для дослідження сутності впливу права на суспільство. Не зважаючи на

те, що соціальний вплив права до теперішнього часу не був предметом ґрунтовного дослідження, на стику ХІХ–ХХ ст. були сформовані теоретико–методологічні передумови його пізнання. Цей процес відбувався в декілька етапів, що характеризувались еволюцією поглядів на соціальне буття права, його роль в суспільстві та розвитком методологічного інструментарію соціологічно–правових досліджень.

1. Друга половина ХІХ ст. В цей час відбувається становлення та популяризація натуралістичних підходів до розуміння права. Буржуазна революція сприяла новому погляду на право не як на інструмент контролю та репресій, а як на засіб захисту загальнолюдських цінностей, що засновується на ідеалах законності, загальної рівності та непорушності природних прав.

Характерною особливістю ХІХ ст. стало розуміння права як норми свідомості, що було широко поширене в різних варіантах природно–правової школи Нового часу. Як стверджує проф. В. М. Жуков, найбільш повну розробку даний підхід отримав в руслі кантіанства, один з базових постулатів якого – збіг свідомості, моральності і природного права. Кантіанці вірно вказували на той факт, що основоположні, базові цінності людина сприймає як норму, від початку дану його свідомості. Відчуття власної самоцінності, цінності свободи, рівності, справедливості, порядку, безпеки дається людині в якості самоочевидного факту свідомості, у вигляді якоїсь норми належних соціальних відносин. Норми природного права як раз і є тими імперативами, які одночасно регулюють соціальне життя і задають ціннісне ставлення до неї. Звідси випливають такі важливі функції природного права як формування політичного ідеалу і критика реально функціонуючої держави і законодавства [1, с. 28–29].

Критичне осмислення суспільного устрою побудило до пошуку нової методології його пізнання серед існуючих на той час форм. Шлях до розуміння правового буття в соціумі відкрився через соціологію, яка упродовж століть накопичувала знання про людське співіснування. Як влучно зазначив оксфордський вчений–соціолог Альберт Генрі Хеслі, соціологія не має

узгоджених меж або дня народження. Її поява, ймовірно, збігалася з появою цивілізації [2, с. 3]. Тому її симбіоз з юридичною наукою було лише питанням часу. Саме панування природноправових поглядів створило сприятливе середовище зростання зацікавленості в юридичних дослідженнях зі стану соціології, що в цей період переживала динамічний розвиток.

У 1892 р. Д. Анцилотті запровадив у науковий обіг поняття «соціологія права» [3, с. 194]. Як наслідок, друга половина ХІХ ст. ознаменувалась появою ряду «класичних» соціолого–правових теорій, що сформували основні постулати майбутньої науки. Запозичивши пізнавальні основи «соціальної фізики», як називав ще не сформовану на той час соціологію О. Конт [4, с. 32], представники нового напрямку спрямували науковий пошук на осмислення реалій правового буття, розуміння права таким, яким воно є і яку роль виконує в суспільстві. Серед творців цього напрямку пізнання називають Е. Дюркгейма, М. Вебера, К. Маркса [5, с. 21].

Отже, в ІІ пол. ХІХ ст. відбувається відкриття нового напрямку наукового пошуку, що спрямовується на пізнання зв'язків між правом та суспільством, дослідження законів та механізмів взаємодії соціального та правового; закладаються підвалини майбутньої науки, визначається понятійний апарат, інструментарій та методологія майбутніх досліджень соціально–правових процесів. Разом з тим, соціологічна юриспруденція виступає певною опозицією по відношенню до різних позитивістських шкіл. Цей факт, втім, не розділяє ці дві течії, адже антагоністичність положень зумовлює певний смисловий зв'язок та взаємну обумовленість. Саме тому, на думку В.В. Лазарева, зміст різних соціологічних правових вчень недоцільно розглядати у відриві від основних положень позитивізму [6, с. 436].

В цей період було закладено основи теорії соціальної дії М. Вебера. Згідно з цією концепцією, зв'язок людини і суспільства здійснюється за допомогою підпорядкування поведінки людини суспільним загальноприйнятим нормам. Всі суспільні процеси і явища мають своїм джерелом не індивідуальну свідомість, а загальну систему цінностей, яка присутня в кожній індивідуальній

свідомості. Таким чином, зв'язок людини і суспільства здійснюється через співвіднесення кожної індивідуальної дії колективним загальноприйнятим нормам [7, с. 7]. Відповідно до сформованих в суспільстві стандартів та уявлень формується так звана соціальна поведінка – відносно узгоджена і послідовна сукупність соціально значущих вчинків особистості [8, с. 87]. Основними ознаками соціальної поведінки М. Вебер вважав вмотивованість і свідому орієнтованість на соціальне оточення, тому важливими є не лише зовнішні прояви поведінки, але й зміст тих духовних цінностей, на які орієнтована поведінка [7, с. 7].

Таким чином, перший етап історіографії дослідження соціального впливу права визначив основні наукові, методологічні та концептуальні передумови науки соціології права, застосування яких відкрило напрям пізнання права в контексті його соціальних зв'язків.

2. Кінець XIX ст. – перша половина XX ст. Підхоплена науковою революцією, соціологія права досить швидко зайняла своє місце з–поміж суспільствознавчих наук. Суто теоретичні методи пізнання були доповнені емпіричним досвідом соціолого–правових досліджень, що став наслідком зростання інтересу до взаємозв'язку права з іншими соціальними явищами. На початку XX ст. центрами досліджень у зазначеній галузі стали Сполучені Штати Америки, країни Європи (переважно Франція та Німеччина) та Російська імперія. Диверсифікація поглядів на соціальну природу права призводить до виокремлення численних наукових шкіл, що по різному тлумачили соціальне призначення права та використовували різну методику його пізнання.

Характерною ознакою того часу стає розуміння права як норми поведінки, що визначилось в соціолого–правових та психологічних теоріях початку XX ст. На нашу думку, серед наукових напрямків того періоду, найбільш ґрунтовно до розуміння соціального впливу права підійшли представники російської школи, прихильники теорії «живого права», а також

прагматичної та функціоналістичної шкіл, що розвивалися на теренах Сполучених Штатів Америки.

Поворотним моментом в розвитку соціологічно–правового вчення є поява наукових праць Є. Ерліха – людини, з чією постаттю пов’язують виникнення соціології права як наукової дисципліни [9, с. 127]. Право за Ерліхом розкривається в подвійному порядку: перший містить норми, які відпрацьовуються при вирішенні спорів, інший – норми, якими здійснюється повсякденна людська діяльність. Лише норми, що містять ці обидва порядки, фактично становлять ціле право суспільства [10, с. 38].

Найціннішим здобутком вченого, на нашу думку, стало обґрунтування концепції так званого «живого права». В його основу покладался постулат про те, що лише діючі норми права що реально застосовуються в соціумі можуть задовольнити потреби суспільства. Живе право існує не в формі нормативних актів, а фактичних суспільних відносин. Відправним пунктом соціолого–правових досліджень Ерліх називав суспільні відносини, які сприяють утворенню права, а соціологія права творить повну картину правового життя [11, с. 76].

Продовжуючи традиції вчення Дюркгейма, Є. Ерліх розглядав суспільство не як сукупність окремих індивідів, а як комплексне сплетіння людських союзів. Тому, вважав він, розуміння джерел, розвитку та сутності права потребує вивчення порядку, що існує в таких союзах. При цьому науковець критично ставився до позитивістської юриспруденції, вважаючи що вивчення лише державного права та законодавства є недостатнім для розуміння природи і дійсності права [12, с. 451–452].

Важливим кроком в розвитку теорії впливу права є «теорія визнання» Ерліха, що характеризувала необхідність усвідомлення правової норми. Тобто правомірно стверджувати про те, що питання взаємодії права та людської свідомості досліджувались вже на межі XIX-XX ст. На жаль, прогресивні погляди Є. Ерліха не були належним чином сприйняті в тогочасній Європі [13, с. 109]. Разом з тим, окремі аспекти вчення про «живе право» були запозичені

американською прагматичною школою та одним з її видатних представників – правником та соціологом Роско Паундом. Він, як і Ерліх, ставив за мету дослідження права в дії, його реальному втіленні. Він визначав задачу соціології права в дослідженні соціальних результатів законодавства, а також суспільних змін, що обумовлюють зміни в законодавстві [14, с. 291]. Науковці, що розвивали зазначений напрям досліджень, виходили з того, що розвиток суспільство та права є взаємообумовлюючим і утворює нерозривну систему взаємодії правового та соціального. Таким чином, право необхідно вивчати в зв'язку з іншими соціальними явищами; закони і судові рішення самі викликають істотні соціальні зміни; соціальна дієвість, ефективність правових норм знаходиться у прямій залежності від рівня їх підтримки суспільною думкою і т. п.

Р. Паунд визначав шість програмних принципів соціологічної юриспруденції:

- 1) дослідження фактичних соціальних наслідків права;
- 2) акцент уваги на наслідках дії права з метою розробки законодавства;
- 3) зважаючи на примусовий характер права, прагнути до ефективності правових норм;
- 4) історичне дослідження наслідків права;
- 5) прагнення до сприяння справедливому застосуванню права в кожному конкретному випадку;
- 6) формулювання основної, найвищої мети права [15, с. 219].

Виключну роль концепції «живого права» обґрунтував і інший видатний представник прагматичної школи – Д. Дж. Блек. Він запропонував юриспруденції звернутись до реальності, оскільки юридичні факти не визначаються виключно правовими приписами, а соціальність права пояснював тим, що це фактична поведінка людей. Д. Блек зазначав, що право утворюють емпіричні факти (акти поведінки), а не правила у сенсі вживання цього терміна у побуті та юриспруденції для визначення норм [16, с.106].

Через позитивізм прагматиків розкривається бачення права як елементу соціального регулювання, як активної частини соціальної системи, яка через соціально–правові інститути формує та видозмінює соціум, спрямовує його, забезпечуючи своє функціональне призначення. Більш чітко це прослідковується у працях Е. Росса. Його концепція соціального контролю розглядає право як елемент системи – сукупності усіх засобів, за допомогою яких суспільство може нормально функціонувати. Доктрина Е. Росса ставить в один ряд з правом такі різнопланові явища як освіта та мистецтво, особисті ідеали та засоби заохочення. Право за Е. Россом є інструментом впливу, який існує доти, доки є потреба у забезпеченні існування суспільства. Р. Паунд, в свою чергу, розвинув дану концепцію через піднесення права до рівня основного інструменту соціального контролю, фактично визнавши за ним роль домінуючого регулятора [17, с. 120–121].

Значний внесок в пізнання соціального впливу права здійснили представники функціоналістичної школи. Її засновник Т. Парсонс розглядав суспільство як сукупність взаємопов'язаних елементів, а соціальну систему сприймав через взаємодії та ролі, якими суб'єкти об'єднані для досягнення певної мети, у межах якої діють інституалізовані моделі поведінки, завдяки чому задовольняються певні потреби. Така система перебуває в стані рівноваги і намагається цю рівновагу підтримувати [18, с. 61]. Науковець визначав умовами ефективності функціонування права соціальну інституціоналізацію права та інтерналізацію змісту правових норм і пов'язаних з ними очікувань. Інтерналізація визначається як включення індивідами випрацюваних соціальних норм у власну свідомість, що покладається в основу соціалізації особистості. Інтерналізація цінностей і норм забезпечує можливість реалізації соціальної солідарності [15, с. 221–223].

Втім, найбільшу цінність в контексті дослідження впливу права на становлення та розвиток суспільства наукові досягнення вітчизняних вчених, які на стику ХІХ – І пол. ХХ ст. піднесли соціологічний напрям правових досліджень на світовий рівень. Розглядаючи соціальну природу права

представники цієї школи неодноразово звертались до питання його дії на суспільне життя.

Упродовж всього означеного періоду представників російської юриспруденції цікавила проблема фактичної реалізації права. Ще в 1920 р. П. А. Сорокін зауважував на необхідності дослідження форми спілкування людей не лише соціологією, але й іншими суспільствознавчими науками, зокрема правознавством [19, с. 49]. Один з родоначальників цього напрямку - С. А. Муромцев підтримував розуміння права як соціального явища, визначаючи завдання науки у визначенні зв'язків права до умов та факторів суспільного розвитку.

Прогресивність вітчизняної школи права полягає у визнанні розбіжностей між догматичним та реальним правом. Дослідження правових норм, на його думку, забезпечать можливість встановити істинну картину функціонування права в суспільстві. Як і більшість вчених, С. А. Муромцев акцентував увагу на практичну реалізацію норм і обґрунтував поняття діючих та «мертвих» норм [20, с. 12]. У своїй основній праці «Визначення права і основний поділ права» (1879 р.) він розвивав ідею вивчення право як соціального явища. На відміну від більшості вчених того часу, що розділяли позитивістський підхід до права, Муромцев під правом розумів сукупність юридичних відносин. У цьому зв'язку він зазначав, що за момент становлення всього права приймається момент встановлення юридичних відносин [21, с. 32].

Ще одним переважаючим на той час питанням в соціологічно–правовому пізнанні було правове життя. Так, М. М. Коркунов зазначав, що право ніколи не реалізується в повній мірі відповідно до замислу законотворців. А видатний правознавець, професор та декан юридичного факультету Київського університету св. Володимира Б. О. Кістяківський співвідносив формальне та реальне право як абстрактне та конкретне [11, с. 77–79]. Поділяючи в цілому тогочасні погляди на буття права в суспільних відносинах, він прийшов до висновків про те, що право складається з норм, що постійно і регулярно втілюються в життя; саме здійснення є основною ознакою права [21, с. 32]. На

переконав Б. Кістяківського, істинне дослідження права можливе лише в динаміці у двох аспектах: соціальному і психологічному. Загальна теорія права досліджує причинову зумовленість права як соціального явища. Вивчаються причинові соціальні відносини між індивідами та соціальними групами, їх інтереси, боротьба, компроміси, примирення, щоб проаналізувати і встановити ті елементи, які зв'язані з імперативно–атрибутивною природою правових переживань [22, с. 674].

Паралельно з проблематикою дії права в межах російської науки підвищилась увага до питань психологічного сприйняття права. Видатний теоретик права Л. Петражицький запропонував поняття інтуїтивного права, яке, походючи безпосередньо з психології людей, найбільше відповідає їх поведінковому стереотипу. Інтуїтивне право не нав'язане людині якоюсь зовнішньою силою, але виражає його власні уявлення про норму поведінки, що надає інтуїтивному праву високої ефективності. Інтуїтивне право не має фіксованих норм, вибудовується в залежності від ситуації. Воно мобільне, здатне швидко реагувати на мінливі умови, та регулює основний масив суспільних відносин і є основою правопорядку [1, с. 29].

Окремі аспекти психологічного буття права розглянув О.О. Кролик, який у праці «Ідеї законодавчої творчості та законодавчого розвитку права в новітній юриспруденції» підняв питання мотиваційної дії права, яку він розглядає у вигляді складної системи психологічного впливу на людину з метою формування соціально–корисної поведінки. Стимулюючим фактором такого впливу автор визначав почуття обов'язку [20, с. 13].

Особливої уваги заслуговують праці видатного правознавця, філософа, соціолога, культуролога, декана та ректора Київського університету св. Володимира, Євгена Васильовича Спекторського (1875 – 1951). На початку ХХ ст. науковець захоплюється соціальною фізикою (соціологією) взагалі і соціологією права зокрема. У цей період Спекторський намагався пізнати природні закони людського співжиття і розглядав правові явища і процеси в зв'язку з суспільством як соціальною системою [23, с. 7]. Значна увага в працях

автора приділялась дослідженню держави, права, культури та етики як фундаментальних факторів становлення умов суспільного співжиття.

Питання індивідуальності в праві досліджували і інші вчені, зокрема М.Д. Іванішев, який поєднав у власних працях історично–порівняльний та соціологічний підходи. Історія права, на його думку, розвивається на базі поступового розвитку ідеї особистості в житті народу [24, с. 73]. «Ідея особистості, писав М. Д. Іванішев, — основна ідея права. Виникаючи обов’язково з розумності людини, вона завжди була наріжним каменем, на якому народи творили свої права. Вона підкоряла собі народну думку і глибоко закарбовувалась в історії народів» [25, с. 85].

Окремої уваги заслуговують наукові теорії М.М. Ковалевського, який досліджував право та його вплив на розвиток суспільства. В своїх працях він обґрунтовував «ідею еволюції», що полягала в послідовному розвитку суспільних інституцій. Значну роль в цьому процесі відводилась зростанню соціальної солідарності, яку науковець покладав в основу так званого закону прогресу [21, с. 32].

Отже, розглянутий період кінця XIX – I пол. XX ст. ознаменувався в доктрині соціології права орієнтацією на пізнання психологічних передумов правової поведінки та співвідношення догматичного та реального права. Важливим здобутком цього часу стала поява концепції «живого права» Є. Ерліха, яка фактично заклала основи нового типу праворозуміння та формування плеяди так званого «першого покоління» соціологів права на теренах Російської Імперії, до яких належать С.А. Муромцев, Б.О. Кістяківський, М.М. Коркунов та ін. Саме ці науковці вперше звернули увагу на психологічні форми впливу права на особистість. Таким чином, дослідження форм соціального впливу права відноситься саме на першу пол. XX ст.

3. Друга половина XX ст. – XXI ст. Під впливом радянської ідеології вектор соціологічно–правових досліджень був переорієнтований відповідно до ідей марксизму. Лише в 60–ті роки XX ст. відбулось інституційне оформлення соціально–правових досліджень як специфічного напрямку вивчення правових

явищ, поява якого обумовлювалася об'єктивною потребою доповнити та збагатити методичний інструментарій традиційної юриспруденції за рахунок запозичення класичних методів соціальних наук (опитування, спостереження, експеримент і т. ін.) для дослідження соціальних умов існування права в його традиційному розумінні — як сукупності норм і орієнтації на конкретні потреби функціонування правової системи [5, с. 24].

Характерним для другої половини ХХ ст. став потяг до емпіризації соціології, що призвело до зосередження уваги на окремих аспектах соціального буття права. Популяризація соціологічних досліджень, що вирішували лише конкретно–визначені та вузько направлені задачі сприяла поширенню серед науковців досліджень окремих проблем соціально–правових явищ, що на думку критиків, знизило якість соціолого–правової доктрини в цілому [26, с. 91].

До кола наукових інтересів цього періоду належить подальше дослідження умов та факторів, що визначають правову поведінку індивідів. Велика увага приділялась соціологічним аспектам злочинності, законотворчості, судочинства та ін. Одночасно відбувається поступове зростання зацікавленості представників юриспруденції до соціального буття права. Актуальними вважаються питання правової соціалізації особистості, правосвідомості, правової поведінки та інших аспектів права, що виходять за межі позитивізму. Теорія права орієнтується на пізнання механіки правозастосування із врахуванням соціального фактору, що сприяє всебічності досліджень цього періоду. На думку окремих теоретиків права, юриспруденція вичерпала свій пізнавальний ресурс розвитку «в ширину» і потребує погляду «зі сторони» [27, с. 17].

Під впливом поліструктурності сучасної науки відбувається переосмислення класичних правових концепцій в ключі соціально–правової взаємодії. Наприклад, соціолог з Нідерландів Бартоломью Ландхер в середині 60–х років досліджував міжнародне право, застосовуючи при цьому саме соціологічний підхід. Науковець розглядав систему міжнародних норм

передусім як засіб міжкультурних зв'язків та загальнолюдський ціннісний орієнтир [28, с. 7]. Традиційні уявлення про правове буття набувають нового змісту, адже «цінність традиції корениться в тому, що вона надає можливості для її розвитку і перетворення» [29, с. 190].

Отже, важливою ознакою періоду є подальше зближення юриспруденції та соціології: зіставлення соціологічної та позитивістської концепцій праворозуміння [30, с. 15], соціологічний аналіз правової культури [31, с. 143].

Втім, найважливішим здобутком сучасного етапу є пізнання дії та впливу права як одного з пріоритетних напрямків наукового пошуку. Зокрема, серед представників юридичної та соціологічно–правової наук, що безпосередньо цікавились цим питанням і чий праці були використані при здійсненні цього дослідження доцільно назвати таких вчених, як С. С. Алексєєв, А. Т. Аминєв, В. І. Гойман, О. М. Джужа, В. П. Казимирчук, Ж. Карбоньє, В. В. Касьянов, В. М. Кудрявцев, В. А. Ленчик, С. Л. Лисенков, О. В. Малько, Д. М. Мешков, В. С. Нерсисянц, В. М. Нечипуренко, Н. П. Осіпова, В. М. Сирих, О. С. Стащенко, Т. І. Тарахонич, Ю. О. Тихомиров, Ю. С. Шемчушенко, Ф. Ш. Ямбушев, та ін.

Сучасне розширення кола наукових інтересів представників теорії права відбувається в контексті виокремлення наступних векторів наукового пошуку:

- аналіз права як соціокультурного явища;
- дослідження права у співвідношенні з іншими правопізнавальними конструкціями;
- визначення права як динамічного явища, що характеризується відповідним «рухом» до «європейського праворозуміння»;
- вивчення права як однорідного явища з правами людини;
- розгляд права як складової творчої активності особистості [32, с. 62].

Подальший розвиток правової науки, на нашу думку, недоцільно засновувати виключно на догматиці з відривом від реального життя. Як вважає О. В. Петришин, право не зможе стати значущим чинником упорядкування суспільних відносин, поки юридична наука, усі її галузі і напрями відповідно до

особливостей свого предмета не стануть чутливими до реальних суспільних проблем, передовсім інтересів пересічних людей [33, с. 21].

Всебічне та ґрунтовне дослідження феномену соціального впливу права, на нашу думку, доцільно здійснювати лише в аспекті тісного діалектичного зв'язку впливу права із іншими соціальними та правовими явищами. Лише за умови системного аналізу предмету дослідження можливо отримати об'єктивні та істинні висновки. Таким чином, в межах даного дослідження будуть використані не лише праці вчених, що безпосередньо вивчали це питання, однак і близькі до його предмету наукові доробки наступних теоретиків: І. В. Воронової, В. В. Демічевої, А. М. Жинко, В. М. Жукова, О. В. Зайчука, Я. І. Ленгер, Ю. І. Матвєєвої, А. В. Мохонька, Ю. М. Оборотова, Т. О. Огаренко, Н. М. Оніщенко, О. В. Петришина, П. М. Рабиновича, Р. А. Саттарова, О. В. Сердюк, О. Ф. Скакун, Е. М. Трикоз, В. Ю. Швачки, В. О. Щегорцова, А. М. Яковлева та ін.

Соціальне спрямування впливу права зумовлює необхідність проведення його аналізу у призмі соціологічно–правових знань. Вивчення взаємозв'язку права з іншими соціальними явищами, здійснення нормативно–правового регулювання суспільних відносин і складає безпосереднє завдання соціології права [4, с. 17]. Як слушно зазначив Ю. М. Оборотов, сучасна юридична наука покликана широко використовувати творчість і креативність [34, с. 103], адже в протилежному випадку виникає небезпека однобічного погляду на проблематику впливу права на суспільство, що може бути не лише неефективним для подальшого застосування, але шкідливим в аспекті наукового плюралізму. Втім, варто уникати надмірної уваги до даної дисципліни та перебільшення ролі соціології права в дослідженні форм соціального впливу права. Таке застереження випливає із тривалого наукового дискурсу щодо генези соціології права, її соціологічної чи правової природи, що розгорнулось у вітчизняній науці в останні роки.

Прихильники першого підходу обґрунтовують свою позицію тим, що оскільки право породжене суспільством то, всі правові (юридичні) явища в тій

чи іншій мірі соціальні [35, с. 104]. Соціологія права, відповідно, розглядає право як соціальне утворення. Її цікавить усе, що відбивається у правовідносинах і правосвідомості під впливом суспільства, його структур та інститутів. Вона забезпечує дослідження процесів генерування соціумом правових норм, цінностей і смислів. Її специфікою є розуміння права як складної динамічної системи, що розвивається і функціонує в соціальному просторі й історичному часі, що залежить від типу суспільства, його географічного положення, розвитку суспільної і індивідуальної свідомості. Соціологія права виходить з того, що право бере свій початок в суспільстві [36, с. 5].

Другий підхід, що обґрунтовує юридичну приналежність соціології права, спирається на методологічні особливості її формування та розвитку. Згідно даної концепції виокремлюють три основні напрямки досліджень у сфері соціології права: 1) соціальна обумовленість права; 2) соціальний механізм дії права і 3) ефективність законодавства та правозастосування [37, с. 52]. Існує також і третій підхід, відповідно до якого соціологія права є самостійною комплексною наукою, що сформувалася на межі соціології та юриспруденції, предметом якої є соціальні фактори, що взаємодіють з правовими явищами, а також механізм та закономірність такої взаємодії [4, с. 17–18].

Наслідком такого внутрішнього конфлікту є певна розбіжність в розумінні ролі права в соціальному бутті людини. Соціологічна концепція розглядає право виключно як соціальний феномен, як результат діяльності суспільства. Право в даному випадку визнається продуктом життєдіяльності суспільства, відкидаючи при цьому погляди на соціум крізь призму юридичного впливу. Таке обмеження сфери дослідження не дає можливості для аналізу процесів, які є наслідком зазначеного впливу права. В свою чергу, прихильники правового походження чи самостійної природи соціології права визнають формуючу роль впливу права, не звужуючи при цьому значення юридичних явищ як важливих чинників розвитку суспільства. Тому, на нашу думку, при зверненні до окремих соціально–правових теорій та концепцій

необхідно чітко усвідомлювати, в якій системі досліджень знаходяться зазначені теорії та чи прийнятним є їх застосування.

Переосмислення правової дійсності спричиняється новими викликами на межі ХХІ ст., які передбачають необхідність аналізу сучасного суспільства, яке характеризується як «постіндустріальне» чи «інформаційне». Мова йдеться про розширення меж соціально–культурного простору правового регулювання, що зумовлює особливості теоретичного дослідження права. Соціальність, яка є фундаментальною світоглядною проблемою кожної науки про суспільство передбачає неминучість соціологічного аспекту правових явищ для правознавства. Звідси важливий висновок: оскільки природа соціальності (як теоретико–практичного явища) завжди має вигляд багатомірної соціальної конструкції, вона не може бути зведеною лише до констатації самого факту існування будь–якого явища в суспільстві, а вимагає для розкриття свого змісту адекватної реалізації методологічного плюралізму [16, с. 35].

Таким чином, можна стверджувати, що, не зважаючи на різні підходи та погляди, вся сукупність знань, що була напрацьована представниками соціології права, починаючи з ХІХ ст. так чи інакше має відношення до теми даного дослідження. Адже, за словами видатного юриста та соціолога В.М. Кудрявцева, крім досліджень правотворчої діяльності, соціологія права вивчає соціальні аспекти правозастосовної діяльності з метою виявлення і визначення ефективності соціальних функцій права [14, с. 13].

Підсумовуючи історіографічний огляд дослідження соціального впливу права, на нашу думку, правомірними є наступні висновки.

Парадигма вивчення проблематики соціального впливу права безпосередньо пов'язана зі розвитком соціологічного праворозуміння та соціолого–правових досліджень. Унікальний механізм реалізації впливу права обумовлює потребу поєднання соціологічного та правового наукового ресурсу.

Становлення сучасних поглядів на феномен соціального впливу права доцільно розділяти на три етапи: II пол. ХІХ ст. – кін. ХІХ ст. – поява соціолого–правових концепцій, становлення основних категорій; кін. ХІХ ст. –

I пол. XX ст. – розвиток правового функціоналізму, на перший план виносяться проблеми співвідношення догматичного та фактичного права, а також психологічна обумовленість правової поведінки; II пол. XX ст. – XXI ст. – сучасний етап: зростання ролі емпіричного пізнання, висловлюються погляди на взаємну обумовленість соціологічного та позитивістського праворозуміння, теоретичні дослідження звертаються до актуальних проблем практики правозастосування; в дослідженнях пріоритетним напрямком залишається правова поведінка та її передумови.

Не зважаючи на актуальність предмету дослідження, проблема соціального впливу права та його форм на сьогодні залишається невивченою до кінця та потребує подальшого опрацювання на методологічному та прагматичному рівнях.

1.2. Методологічна основа дослідження соціального впливу права

Науковий пошук має спиратись на чітко визначену та структуровану систему правил, за якими він здійснюватиметься. Така вимога обумовлена унікальністю поєднання емпіричного та теоретичного досвіду в аналізі соціального впливу права, в основу якого мають бути покладені принципи органічності та логічної узгодженості взаємодії різних груп методів. Лише за таких умов перед дослідниками відкриється новий напрям пошуку, перспектива погляду на вже вивчені явища крізь призму їх фактичного буття.

Процес дослідження, що орієнтований на максимально достовірні та логічно узгоджені висновки, вимагає використання конкретно визначеної методологічної основи, тобто сукупності прийомів, методів та принципів, відповідно до яких здійснюється пізнання об'єкту дослідження. Характеристика компонентів логічної структури організації наукової діяльності надасть можливість окреслити напрям пізнання, визначити принципи та прийоми, які сприятимуть отриманню об'єктивного, істинного та повного знання про досліджуване явище.

Методологію пізнання неможливо співвіднести з конкретною галуззю науки, вона є доробком усіх набутих людством знань. Розуміння засобів наукового пошуку та неухильне слідування визначеним правилам дослідження дає змогу отримати ґрунтовні дані з досліджуваного питання. А отже безпосередньому окресленні переліку наукового інструментарію має передувати власне визначення базових категорій методологічної основи.

Більшість науковців схиляється до думки, що поняття методології варто розглядати в двох аспектах. Відповідно до першого, методологією визнається систематизована сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення визначеної мети. Такою метою в науковому пізнанні є отримання істинного знання або побудова наукової теорії та її логічного обґрунтування, досягнення певного ефекту в експерименті, спостереженні тощо [38, с. 188]. О. Д. Тихомиров визначає цей аспект як формальний і виокремлює такі

напрямки його дії: аналіз мови науки; формальна структура наукового пояснення; опис і аналіз формальних і формалізованих методів дослідження, зокрема методів побудови наукових теорій і умов їх логічної істинності; типологія систем знання [39, с. 355].

Другий напрям методології складає галузь теоретичних знань, уявлень про сутність, форми, закони, порядок та умови застосування підходів, способів, методів, прийомів і процедур у процесі наукового пізнання та практичної діяльності [38, с.188]. Це по суті є змістовний, основний напрям знань, що включає в себе такі елементи: структура наукового знання взагалі і наукової теорії, зокрема; закони виникнення, зміни і функціонування наукових теорій; понятійний каркас науки та її окремі дисципліни; характеристика схем пояснення, прийнятих в науці; структура і операційний склад методів науки; умови і критерії науковості [19, с. 355]. (35) [39, с. 355].

Враховуючи існуючі підходи до організації наукового процесу вважаємо за доцільне визначити методологічну основу дослідження соціального впливу права та його форм як ієрархічно побудовану систему принципів, підходів та методів пізнання, що поєднують в собі методологічні основи філософії, юридичної науки та доктрини соціології права. Необхідність звернення до методології цих наук обумовлена специфічним характером інструментальної бази соціологічно–правових досліджень. Пізнання форм соціального впливу права визначає потребу у формуванні методологічної основи дослідження, що складається із загальнотеоретичних принципів наукового пізнання, методологічних підходів, а також системи методів, що належать до соціологічної та юридичної наук. Головне призначення методології дослідження полягає у тому, щоб на основі відповідних принципів (вимог, умов, обмежень, приписів тощо) забезпечити успішне вирішення визначеної мети і задач наукового дослідження та практичних проблем.

Отже, теоретико–методологічну основу дослідження форм соціального впливу права складають: загальнонаукові принципи пізнання, методологічні підходи та окремі методи соціології права та теорії права.

Характер та структура дослідження базується на принципах наукового пізнання. Вони несуть в собі базові засади, стандарти наукового пошуку; це є своєрідним пізнавальним універсумом, що визначає напрям та характер пізнання в найзагальнішому розумінні. А. Є. Конверський визначає принцип як головне вихідне положення наукової теорії, що виступає як перше й найабстрактніше визначення ідеї як початкової форми систематизації знань [40, с. 13]. Для відповідності вимогам науковості дослідження має ґрунтуватися на чітко визначених методологічних принципах [41, с. 41].

На думку О. М. Новікова, сучасна наука керується трьома основними принципами пізнання:

- принцип детермінізму, що полягає в організації структури знання у формі ознаки причинності, тобто як сукупності обставин, які передують у часі певній події і викликають її;

- принцип відповідності, який характеризується наступністю наукових теорій, за якої нові знання мають бути узгоджені зі встановленими раніше принципами, законами й теоріями;

- принцип додатковості, що встановлює необхідність застосування двох взаємовиключних груп класичних понять, сукупність яких дає вичерпну інформацію про досліджуване явище; обумовлює можливість доповнення і подальшого вдосконалення наукового знання [42, с. 42–44].

Крім означених, процес пізнання має ґрунтуватись на принципах:

- інтерсуб'єктивності, що відображає властивість загальної значущості й загальнообов'язковості наукового знання та виявляється у прагненні дослідника досягти істинного знання;

- достатньої підстави, що полягає в тому, що кожна висловлена думка має обґрунтовуватися іншими, істинність яких науково доведена;

- несуперечливості, що виявляється у такій логіці наукового мислення дослідника, яка забезпечується дотриманням законів логіки, передусім закону недопущення суперечності [43, с. 13];

- перевірюваності – обумовлює вимогу щодо можливості перевірки фактів, досвіду та істинності наукових тверджень з метою їх підтвердження чи спростування;

- відтворюваності наукового знання, що означає можливість відтворення отриманих дослідником даних за подібних умов;

- науковості дослідження, що встановлює необхідність повного, інформативного та несуперечливого формулювання проблеми й логіки викладу наукової думки;

- цілісності й системності знання, що полягає в узгодженості та взаємній обумовленості набутих висновків та вже існуючих знань [41, с. 42–43].

Вважаємо за необхідне зауважити на принципі органічного поєднання теорії та практики, що передбачає вивчення на теоретичному рівні форм соціального впливу права на основі існуючого наукового доробку та практичного досвіду, осмислення зазначених категорій на емпіричному рівні, аналіз та синтез емпіричних знань, узагальнення відносин, що виникають між ними [44, с. 111].

Жан Карбоньє до загальнонаукових принципів пізнання в соціології права включає принцип об'єктивності [17, с. 212]. Роль цього принципу розкривається в попередженні суто процесуальних конфліктів при одночасному застосуванні соціологічної методології, що має емпіричний характер та правової, що ґрунтується на теоретичній побудові ідеальних конструкцій. Метою об'єктивізму є відмежування від суб'єктивності чуттєвого пізнання, дослідження об'єкту в «зовнішньому» ракурсі.

Важливе значення в процесі аналізу наукових категорій відводиться принципу всебічності. Він забезпечує різноаспектність у дослідженні впливу права, надає можливість охарактеризувати зазначені категорії не як окремо взяті, а у взаємозв'язку з іншими категоріями, явищами та процесами. Принцип конкретності передбачає, що пізнання соціального впливу права повинно здійснюватись через його складові з урахуванням економічних та соціально–політичних умов, в яких вони функціонують та реалізуються.

Не останню роль в дослідженні відіграє принцип комплексності, що сприяє обґрунтуванню єдиного підходу до розуміння розглядуваних категорій та їх аналізу як у статиці, так і в динаміці; з позиції їх виникнення і розвитку, враховуючи ті цілі, які вони перед собою ставлять та функції, які вони виконують. Необхідно розглядати взаємозв'язок соціальних та правових факторів у динаміці, як єдиний складний механізм, де соціальні, економічні, політичні, тобто суспільні відносини перекладаються на мову юридичних норм, правові приписи трансформуються у соціальну поведінку суспільства, соціальних верств, груп та громадян [45, с. 108].

Отже, побудова комплексного та всебічного дослідження проблематики соціального впливу права та його форм можлива лише за умови врахування всіх зазначених принципів пізнання. При цьому, особлива увага має бути приділена принципу комплексності та всебічності, що забезпечать органічне поєднання наукового потенціалу юриспруденції та соціології.

Наступним рівнем методологічної основи дослідження є дослідницькі підходи – побудовані на філософських категоріях світоглядні аксіоматичні ідеї, які постулюють загальну стратегію дослідження, відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження [46, с. 24].

Методологічний підхід є одним із основних компонентів структури дослідження і розглядається як сукупність взаємодіючих наукових методів що певним чином пов'язані між собою, серед яких один або декілька є головними, а всі інші підпорядковані їм, залежні від них та мають допоміжний характер. На нашу думку, значення дослідницьких підходів полягає не тільки в логічно обумовленому підборі методів та визначення ієрархії їх застосування, а й в обранні певного способу мислення, проекції наукової думки, крізь призму якої пізнається предмет дослідження. Вважаємо, що дослідити феномен соціального впливу права, який відноситься як до правової, так і до соціальної, а також частково психологічної площин можливо лише за умови системності та різноплановості його пізнання. Тому серед методологічних підходів в межах

цього дослідження доцільно визначити системно-структурний, функціональний, а також логічний та аксіологічний підходи.

Суспільство характеризується складною та багаторівневою структурою, характерною ознакою якої є наявність внутрішньоструктурних зв'язків та взаємодії елементів між собою. Модифікуючись та змінюючись, відкидаючи старі елементи та створюючи нові, суспільство як складне соціокультурне утворення прагне досягти стану рівноваги, де усі взаємодії будуть знаходитись в балансі між собою, а негативні чинники, що дестабілізують стан соціуму (злочинність, правовий нігілізм, анархія) будуть зведені до найнижчого допустимого рівня. На нашу думку, лише розглядаючи право в контексті системності соціуму як невід'ємну та активну частину системи, можливе об'єктивне та всебічне пізнання його соціальної природи.

На думку видатного соціолога Т. Парсонса, однією з центральних задач соціології є аналіз суспільства як системи функціонально взаємопов'язаних змінних [47, с. 238]. Значення системності соціальної та правової сфер відзначається багатьма науковцями. Так, М. С. Кельман вказує, що серед загальних методів перше місце в галузі методології займає системний метод [48, с. 396]. Класик англійської соціології А. Р. Редкліфф–Браун вважав, що дослідження структури суспільства є невід'ємним від дослідження його функцій, тобто від аналізу того, як «працюють» складові системи по відношенню один до одного та в єдності [47, с. 233].

Варто погодитися з визначенням Н.М. Оніщенко, яка характеризує системний підхід як аспект дослідження, що передбачає аналіз об'єкта як складного, багатогранного, різноякісного явища, що складається з елементів, зв'язки між якими утворюють відносно незмінну структуру та його цілісність [49, с. 950–951]. Цей підхід є конкретним проявом діалектичного методу в тих гносеологічних ситуаціях, коли предметом пізнання виявляються системні об'єкти [50, с. 1].

Дослідження об'єктів соціальної реальності в аспекті їх системності та внутрішніх зв'язків є досить поширеним в науці і включає в себе кілька

підходів: системний, структурний, системно–структурний, функціональний тощо. На нашу думку, системний та структурний підходи є близькими за своїм змістом та засобами пізнання, а тому недоцільно розглядати їх у відриві один від одного. Тому вважаємо обґрунтованим покласти системно–структурний підхід в основу дослідження соціального спрямування впливу права на суспільство, застосування якого дасть можливість охопити цілісну картину соціально–правових явищ в їх взаємодії між собою та іншими елементами соціальної системи. Сутність застосування цього підходу полягає в дослідженні соціальних та правових явищ як взаємодіючих та взаємопов’язаних елементів в межах єдиної системи. Застосування інструментарію системно-структурно підходу поміж іншим активно застосовуються як соціологами, так і правниками для моделювання та дослідження реальних процесів в їх діалектичному аспекті.

З наведених вище аргументів на користь системно–структурного підходу можливо зробити висновок про специфіку системного і структурного його аспектів. І хоча лише в межах єдиного підходу їх застосування дасть можливість отримати достовірне та всебічне знання про соціальний вплив права та його форми, необхідно визначити характерні риси цих аспектів.

Сутність системного підходу полягають в наступних положеннях:

- правові явища як проекти зовнішнього світу та предмети пізнання мають цілісний характер, це обумовлює наявність у них таких властивостей, які не зводяться до суми властивостей їх частин;

- елементи будь–якого правового явища, які є системою, взаємопов’язані між собою, так само як і кожне явище з множиною інших систем, причому інтерпретація властивостей елементів чи систем залежить від властивостей системного цілого, частиною якого вони є;

- будь–яке правове явище має динамічну природу, тобто йому властиві процеси виникнення, становлення, розвитку, зміни та припинення існування;

- функціонування та розвиток цих явищ здійснюється в результаті взаємодії з зовнішнім середовищем при домінуванні внутрішніх

закономірностей над зовнішніми чинниками та закономірностями [51, с. 78–79].

Другий аспект – структурний – спрямовується на виявлення структури досліджуваних систем і розробку структурних методів їх дослідження. Юриспруденція широко застосовує ідеї, закладені в структуралізмі, а саме: необхідність взаємозв'язку між різними частинами правового інституту, наявність невеликої кількості універсальних норм, що є похідними від людської природи, що відсилає до концепції природного права [17, с. 128]. Наукова цінність структуралізму полягає у зверненні до міжінституційних зв'язків та єдності всіх елементів. Якщо певна складова втрачає певну ознаку, що є характерною для системи чи навпаки, набуває нових, нетипових якостей, наслідком таких змін є перетворення в усій системі до тих пір, доки не буде досягнуто стану «рівноваги».

Таким чином, якщо системний аспект системно–структурного підходу розглядає загальні характеристики явища, його зовнішній вираз, то структурний спрямовується на пізнання побудови та внутрішніх зв'язків системи, процесів, що відбуваються між її елементами. За допомогою системного-структурного підходу досліджуються статичні, структурні, динамічні компоненти та властивості, їх внутрішні та зовнішні прояви, генетичні та функціональні зв'язки, взаємодії з середовищем за допомогою методів аналізу, синтезу, функціонального, структурного та інших

Для цілей цього дослідження системно–структурний підхід застосовується при визначенні поняття та ознак соціального впливу права (підрозділ 1.3), характеристики його структури (підрозділ 2.1), а також для встановлення умов його ефективності (підрозділ 3.1). Втім, на нашу думку, головне значення цього підходу полягає в світоглядному розумінні феномену соціального впливу права, який є наслідком самого факту існування права, його віддзеркаленням на суспільному рівні. Кожне правове явище певним чином визначає характер впливу права, однак лише в системній цілісності явищ –

джерел впливу можливо зрозуміти саму природу походження та організації впливу права.

Системно–структурний підхід має і інше значення для цього дослідження. На нашу думку, особливу увагу треба приділити ознаці рівноваги системи. Структурна множинність та цілісність соціальної системи висуває умову надійності внутрішньої організації її існування. Т. Парсонс визначає цю вимогу як стан порядку в соціальній системі, що виступає єдністю двох процесів: тенденції соціальної системи до самозбереження та збереження певних меж і сталості по відношенню до середовища [47, с. 240]. Відповідно до іншого підходу, система характеризується критерієм стабільності, тобто здатності її структурних елементів зберігати власну структуру в процесі змін у самій системі та автономності, що полягає в можливості системи зберігати свою цілісність у процесі змін, що відбуваються з її елементами [52, с. 149].

На нашу думку, для характеристики даного явища найкращим буде застосування терміну «стабільність системи», що можливо визначити в двох аспектах: в статичі – як відносну сталість її структури, що обумовлює максимальну ефективність дії як окремих елементів, так і системи загалом; та в динаміці – як найвищий рівень результативності взаємодії та взаємозв'язку складових системи при інтеграції нових чи видозміні старих елементів, що відображається в сприйнятті потенційно корисних, а також у визначенні і відторгненні негативних для системи змін. Таке розуміння сприятиме характеристиці окремих форм впливу права (підрозділ 2.2 та 2.3) і встановлення шляхів підвищення його ефективності (підрозділ 3.2).

Аналіз системності соціально–правових явищ вимагає звернення не лише до форми, але і до змісту системи. Функції та завдання, що виконуються системою і її складовими окреслюють її основні характеристики; надають можливість встановити причини та механізм процесів, що відбуваються всередині структури. Для цього застосовується функціональний підхід, що визначає зв'язки між елементами і цілим, співвідносячи певні структурні одиниці зі способами їх функціонування. Результатом є розгалужена

класифікація зв'язків частин один з одним і з цілим, моделюються можливі і неможливі стани системи, допустимі сполучення елементів у ній, визначаються набори функцій як способів поведінки, властивих даному системному об'єкту за умови збереження його структурної цілісності і т.п.

Системно–структурний та функціональний підходи є взаємодоповнюючими, їх поєднання в межах соціально–правового дослідження дає змогу отримати результати, що відповідають суспільній дійсності та водночас орієнтуються на ідеальну модель, що пропонує юриспруденція. В межах дослідження соціального впливу права функціональний підхід буде застосовуватись для характеристики його форм, кожна з яких має певне призначення і відповідає за окрему форму впливу (підрозділи 2.2 та 2.3).

Варто також звернути увагу на ряд підходів, звернення до яких відбувається упродовж всього дослідження соціального впливу права. Такі підходи виступають в ролі методологічних орієнтирів, що сприяють пізнанню предмета дослідження та визначають загальні правила пізнання. Одним з таких підходів, застосування якого є обов'язковим в межах будь–якого наукового пошуку є логічний підхід, який використовується при аналізі об'єктивних закономірностей існування і розвитку суспільства як носія, творця та водночас суб'єкта права.

Враховуючи спрямування даного дослідження на визначення шляхів підвищення ефективності соціального впливу права (підрозділ 3.1 та 3.2), варте уваги звернення до ціннісного аспекту права. Аксіологічний підхід в методології юриспруденції – це загальна стратегія дослідження, що визначає розгляд права крізь призму його відповідності певним цінностям, які можуть забезпечуватись правом та бути його основою. На основі різноманітних критеріїв можливо виокремлення широкого спектру аксіологічних підходів, котрі є складовою методології сучасної юриспруденції [53, с. 180]. Аксіологічний підхід є інтегруючим, він є частково присутнім в кожному з концептуальних дослідницьких підходів і за його допомогою визначається,

цінність права як соціального регулятора, здатність права втілювати в життя певні цінності і ціннісне наповнення права

Таким чином, в основу дослідження форм соціального впливу права покладаються системно–структурний та функціональний дослідницькі підходи. Крім означених, для повноти та істинності висновків, необхідно звернення до логічного та аксіологічного підходів.

Наступним рівнем в системі методології пізнання виступають методи дослідження. Якщо принципи пізнання є загальними і обов'язковими для будь–якого наукового дослідження, то методи обираються в залежності від галузі науки та специфіки об'єкту дослідження.

Метод тлумачиться як визначена система приписів, принципів, вимог, яка повинна орієнтувати суб'єкт пізнання на вирішення конкретного науково–практичного завдання для досягнення певного результату в тій чи іншій сфері людської діяльності [54, с. 74]. Метод дисциплінує пошук істини, дає змогу економити сили і час, рухатися до мети найкоротшим шляхом, регулюючи пізнавальну та інші форми діяльності людини [38, с. 184].

Сучасна наука, розрізняючи методи пізнання, застосовує багаторівневу класифікацію методів, відповідно до якої за ступенем загальності та сферою застосування методи наукового пізнання поділяються на: філософські, загальнологічні, загальнонаукові, спеціально–наукові та міждисциплінарні.

Філософська методологія ґрунтується на поєднанні діалектичного та метафізичного методів. В основу цього дослідження покладається саме діалектичний метод, який ґрунтується на осмисленні процесів розвитку, існування у стані взаємодії і взаємообумовленості всього суцього. За його допомогою здійснюється дослідження та обґрунтування основних понять, що використовуються у роботі та вивчення соціального впливу права та інших правових явищ в контексті їх розвитку та взаємозв'язку. Застосування методу наукової діалектики сприяє всебічному осмисленню предмета пізнання та використовується упродовж всього дослідження, адже для соціального впливу права характерні мінливість, суперечливість власного змісту, постійний

розвиток, диверсифікація напрямків реалізації та взаємна обумовленість правовими і суспільними явищами. Ці ознаки є характерними для діалектичного погляду на природу речей.

Наступним рівнем методології пізнання виступають загальнологічні методи, які є всезагальними методами і засобами пізнання та мислення. Вони застосовуються в будь-якому пізнавальному процесі для отримання логічно-вірних та істинних висновків. Загальнологічні методи є інструментами отримання в першу чергу істинного знання. До них належать: аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, узагальнення, моделювання, ідеалізація.

Аналіз – це дослідження предмета, що ґрунтується на його поділу на складові частини. Синтез є протилежним до дедукції методом і характеризується об'єднанням раніше виокремлених частин предмета в єдине ціле. Ці методи є взаємопов'язаними і лише в єдності і послідовності їх застосування щодо об'єкту дослідження можливо отримати достовірні та всебічні результати.

Метод абстрагування застосовується для відокремлення від несуттєвих властивостей та відношень об'єкта й одночасно зосередження основної уваги на головних аспектах, що складають предмет наукового дослідження. Через метод узагальнення, навпаки, здійснюється перехід від одиничного до особливого та загального, від менш загального до більш загального.

Методи індукції та дедукції характеризують способи осмислення інформації, в результаті якого науковець отримує певний умовивід про досліджуваний об'єкт. Індукція – це метод наукового пізнання, коли на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне, це спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези. Дедукція – це метод, за яким логічним шляхом з одних положень як істинних з необхідністю виводиться нове істинне знання про окреме, відбувається пізнання часткового, окремого на базі загальних знань.

Усі означені методи є загально визнаними критеріями одержання істинного та логічно вірного знання, а тому їх застосування є обов'язковим для будь-якого наукового дослідження.

Загальнонаукові методи є поєднанням філософського пізнання зі знаннями конкретних наук, що в своїй єдності формують універсальний інструментарій наукового пошуку. До таких методів пізнання, що застосовуються в цьому дослідженні належать системний, історичний, логічний, інституційний, кібернетичний методи та метод моделювання.

Науковому пошуку має передувати аналіз вже існуючих знань про предмет дослідження та історичні передумови становлення та розвитку поглядів на нього. Тому в основу підрозділу 1.1, що присвячений вивченню історіографії досліджень соціального впливу права, покладається застосування історичного методу. За допомогою цього методу можливо з'ясувати динаміку становлення та доктринального розвитку вивчення феномену соціального впливу права на різних етапах розвитку суспільства.

З метою розкриття характеру впливу права на суспільну сферу упродовж всього наукового пошуку застосовуються системний та логічний методи.

Системний метод є основним елементом системно-структурного підходу, а тому його роль в цьому дослідженні є першочерговою. У широкому розумінні під системним методом розуміють такий спосіб аналізу об'єкту дослідження, за якого він розглядається як частини й елементи певного цілісного утворення. Ці частини або елементи, взаємодіючи один з одним визначають нові, цілісні властивості системи, які відсутні у окремих її елементів. Головне, що визначає систему – це взаємозв'язок і взаємодія частин у рамках цілого [55, с. 474]. Аналіз системних уявлень є одним з центральних завдань сучасної логіки та методології науки [56, с. 33]. Безпосередньою метою застосування системного методу є дослідження права як елемента соціальної системи та аналіз структури впливу права для визначення його форм.

Логічний метод – це відтворення історичного розвитку об'єкта як результату певного процесу, в ході якого сформувалися необхідні умови його

подальшого існування і розвитку як стійкого системного утворення. Інакше кажучи, це метод теоретичного відтворення історичного об'єкта в усіх його суттєвих властивостях, закономірних зв'язках і відношеннях. При цьому абстрагуються від випадкових подій, окремих фактів тощо, виокремлюють найголовніше, визначальне. Отже, логічно відтворена історія – це дійсна історія, звільнена від всього несуттєвого, випадкового [54, с. 88]. Пізнання причинності веде до розкриття сутнісного аспекту взаємодії, яка є двостороннім, або навіть багатостороннім процесом, який має взаємний характер [57, с. 148; 58, с. 43]. Логічний метод сприяє встановленню причиново–наслідкових зв'язків в реалізації впливу права та об'єктів, що його обумовлюють.

Не останню роль в дослідженні ролі права у становленні та еволюції суспільства відіграє аксіологічний метод. Суть аксіологічного методу пізнання, на думку німецьких філософів, полягає у віднесенні об'єктів, що вивчаються, до тих чи інших цінностей, завдяки чому й здійснюється відбір об'єктів та їх оцінка. Серед безумовних цінностей людського буття називаються цінності науки, мистецтва, моралі, права, державності, релігії. Г. Ріккерт вважав основною проблемою світогляду саме проблему взаємного відношення цінності та дійсності [59, с. 463]. Аксіологія в аналізі соціального впливу права реалізується в пізнанні його значення для суспільства як безпосереднього та невід'ємного елементу суспільного буття. Застосування аксіологічного методу є обов'язковим для характеристики категорії ефективності соціального впливу права (підрозділ 3.1).

Крім цього, звернення до аксіологічного методу необхідне для осмислення мотиваційного та психологічного впливу права (підрозділ 2.2). В основу цього умовиводу покладається обумовленість правового буття соціальними факторами та природою людини як родової істоти, що має основні потреби в їжі, одязі, безпеці, волі. В антропологічно–правовому контексті право уявляється не стільки як писана, встановлена та забезпечена державою сукупність норм, скільки як взаємодія індивідів і спільностей, заснована на

визнаних конкретною спільністю та обов'язкових для неї правилах поведінки, які мають частіше всього неписаний та несистематизований характер, а також спрямовані на забезпечення специфічного автономного функціонування та розвитку цієї спільності [60, с. 193].

Для характеристики суспільних цінностей суб'єктів поряд із аксіологічним, застосовується антропологічний метод пізнання. Він корелює з комунікативним методом, що розглядає соціальний вплив права крізь призму суспільної взаємодії індивідів, покладаючи систему відносин в основу становлення правової реальності.

Суттєвим в пізнанні процесу реалізації соціального впливу права є вивчення політико–правових інститутів, які його обумовлюють. З цією метою, доцільним є застосування інституціонального методу, суть якого полягає в дослідженні стійких суспільних утворень та організацій, через які реалізується державна влада. Цей метод покладається в основу визначення та аналізу умов ефективності соціального впливу права (підрозділ 3.1).

Важливу роль в соціальному та правовому бутті відіграє не лише прямий вплив права, але і його наслідки та похідні від них процеси. В загальнонауковому розумінні це явище визначається як зворотній зв'язок – потік звітної інформації про виконання прийнятих рішень, що йдуть у зворотному напрямі, тобто від об'єкта до суб'єкта управління [61, с. 26]. Через зворотну дію відбувається саморегуляція та гармонізація взаємодіючих об'єктів, що має своїм наслідком лише встановлення дійсних та бажаних станів, характер змін що відбулися внаслідок прямої дії в межах окремого об'єкту та інших, що пов'язані з ним. Для цілей цього дослідження зворотній зв'язок виявляється у тому, яким чином соціальні явища, на які спрямовувався вплив, визначають його подальший характер; фактично це вплив в зворотному напрямку. Метод зворотного зв'язку застосовується передусім для характеристики умов ефективності форм впливу права.

Структурна природа соціальних систем формує ряд методологічних особливостей їх дослідження, що обумовлює потребу в дослідженні не лише

складових системи, а й аналізу їх зв'язків, для чого в науці застосовується кібернетичний метод. Зв'язки як складова системи в загальному розумінні визначаються як те, що об'єднує елементи системи в одне ціле. На думку О. М. Сичивиці, взаємодія права і кібернетики в частині теоретичних досліджень є продуктивною, адже кібернетика і загальна теорія права виступають науками одного рівня – рівня загальних теорій. Специфіку ж загальних теорій складає їх міждисциплінарний характер, що тягне за собою, в свою чергу, всю багатоаспектність відносин, що існують між цими теоріями, а також багатство і різноманітність їх ролей у процесі наукового пізнання [62, с. 13].

З точки зору кібернетики зв'язок – це відносно стійкий процес обміну інформацією, який регулює поведінку систем [63, с. 317]. Так як в основу цього дослідження покладається уявлення про соціальний вплив права як механізм передачі правової інформації до її адресатів, вважаємо за доцільне застосування кібернетичного методу для загальної характеристики реалізації впливу права. Крім того, цінність дослідження зв'язків визначається потребою в аналізі впливу права, що спрямовується на соціальну систему та її елементи.

Для встановлення шляхів підвищення ефективності соціального впливу права застосовуються метод моделювання як засіб побудови теоретичних моделей впливу права на соціум, та порівняльний метод, що використовується при характеристиці правової акультурації як одного з засобів підвищення ефективності впливу (підрозділ 3.2).

Наступною групою методів пізнання є спеціально–наукові методи, які визначаються характером предмета й об'єкта дослідження, їх належністю до конкретної науки, що зумовлює використання специфічних, притаманних лише даній науці методів. На нашу думку, питання впливу права однозначно належить до сфери досліджень юридичної науки, що включає метод юриспруденції до методологічної бази цього дослідження.

Визначаючи поняття методу юриспруденції, на нашу думку, доцільно звернутись до поняття, що сформулювала О.Ф. Скакун: метод юриспруденції

являє собою засіб юридичного пізнання, створення та організації юридичного знання. За допомогою юридичного методу предмет юриспруденції конкретизується і оформлюється у відповідну юридичну теорію (юридичну науку) як єдину систему знань про державу і право, висловлену в поняттях [64, с. 6]. Для цілей пізнання соціального впливу права юридичний метод застосовується у якості методологічного та понятійного орієнтиру, адже не зважаючи на застосування окремих методів та категорій що належать до соціології, вплив права є суто правовим феноменом і має досліджуватись в системі координат юриспруденції. Крім того, методологічна культура юриспруденції містить розуміння права, інтерпретацію сутності та змісту права, а також їх пояснення [65, с. 372–373].

І, нарешті, важливим рівнем методів є міждисциплінарні методи, тобто ті, що використовуються в дослідженнях на перетині кількох наук, використовуючи та поєднуючи їх здобутки.

Специфіка предмету дослідження визначає засади його пізнання. Як було встановлено вище, пізнання соціального впливу права має бути здійснене крізь призму соціальної сфери. Для цього, на нашу думку, необхідно звернутись до методології не лише теорії права, а й соціології. Правова реальність є мінливою і різноманітною, існує у вигляді конкретних правових явищ, які мають індивідуальні, неповторні властивості, обмежені у часі і просторі [66, с. 98], вона охоплює і ті його стани, для аналізу яких у юридичної науки, окрім метафор, немає необхідного методологічного інструментарію [67, с. 89].

Важливим моментом є визначення оптимальних умов поєднання двох рівноцінних методик, окреслення сфери та визначальних ознак того інструментарію, що буде застосовуватись в межах дослідження. Специфіку поєднання соціологічних та правових знань влучно характеризує Н.П. Осипова, вказуючи на ту обставину, що соціологія є наукою про соціальні факти, і в цьому сенсі вона протилежна наукам нормативним, зокрема праву, предметом якого є правова норма [68, с. 31]. Тим ефективнішою є «співпраця» зазначених наук, які в своєму поєднанні формують об'єктивну картину зіставлення факту і

норми – як є і як має бути. Про це зокрема, зазначав М. С. Кельман, стверджуючи, що соціальні методи юридичної соціології в розробці окремих інститутів відображаються передусім у цілеспрямованості дати соціологічне суспільство у площині правових фактів. Така цілеспрямованість у підсумку давала б змогу порівняти нормативно–правове суспільство як мірило належної поведінки і правове соціологічне суспільство, яке існує як факт [48, с. 397]. Актуальність поєднання соціологічних та правових знань відзначає С. С. Алексєєв, пропонуючи при пізнанні правових явищ враховувати їх дійсну ефективність, наскільки ефективно вони «працюють» у реальних життєвих ситуаціях [69, с. 16–17].

Таким чином, до групи методів соціології права належать прийоми, засоби та інструменти пізнання, створення та організації знань про функціонування права в системі соціальних інститутів. На нашу думку, методологію соціології права становлять методи загальної соціології, що індивідуалізовані об'єктом дослідження – закономірностей буття, зміни і взаємодії суспільства і права. Разом з тим, важливо звернути увагу на застереження П.М. Рабіновича, який зазначає, що методологічний плюралізм не повинен перетворюватися на методологічний анархізм [70, с. 353].

Особливість методології соціології полягає в тому, що вона ґрунтується на емпіричному досвіді, відводячи теоретичним знанням другорядну роль. Осмислення явищ, що знаходяться в соціальній площині та входять до сфери соціологічних знань потребує застосування відповідних методів збору, накопичення та обробки інформації, які поєднуються в понятті соціологічного дослідження. Соціологічне дослідження — це система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно–технічних процедур, зв'язаних між собою єдиною метою — отримати достовірні дані про явище чи процес, про тенденції і протиріччя їх розвитку, щоб ці дані могли бути використані в процесі управління різними сферами суспільного життя [71, с. 246].

Запозичення методики соціологічного дослідження не є новацією в юриспруденції. Прикладом цього є застосування юридико–статистичного

методу. Дане поняття, зокрема, використовує в своїх дослідженнях М. С. Кельман [48, с. 398]. На нашу думку, більш коректним є визначення даного методу як юридично–статистичного, під яким розуміється метод обробки юридичних фактів, як наслідок застосування норм права. Велике значення статистичного методу для правового та соціологічного пізнання безсумнівне, адже він є базовим засобом отримання емпіричних даних про стан суспільних відносин та індикатором суспільної думки щодо правових явищ.

Враховуючи певний зв'язок даної роботи зі сферами соціології та психології, виправданим є звернення до методологічної бази зазначених наук. Про необхідність використання методології соціальних наук зазначає С. С. Алексєєв, пропонуючи при пізнанні правових явищ враховувати їх дійсну ефективність, наскільки ефективно вони «працюють» у реальних життєвих ситуаціях [69, с. 16–17]. Таким є застосування антропологічного та біхевіористського методів, а також психоаналізу як допоміжного інструментарію при визначенні загальних тенденцій соціально–психологічних факторів правосприйняття та правоповаги, основ формування мотиваційних переконань, умов, що визначають результативність правової соціалізації особистості та ін. Означені методи застосовуються в аналізі форм соціального впливу права, що спрямовується на свідомість суб'єктів та визначає характер їх правової поведінки (підрозділ 2.2).

В ході дослідження, особлива увага приділена проблематиці ефективності соціального впливу права, яка є показником його ролі в упорядкуванні відносин у суспільстві. Вважаємо, що розглядати проблему соціальної користі та регулятивної ефективності правових норм необхідно в аспекті їх соціальної реалізації, тобто перетворення у реальні суспільні відносини. Від рівня їх ефективності залежить життєздатність і функціональна повноцінність усього права. На основі вивчення діючого законодавства, яка виявляється у впливі на фактичні суспільні відносини, на неправові явища, можна внести конструктивні пропозиції щодо його подальшого удосконалення [72, с. 4].

Підсумовуючи вищевикладене, доцільно зауважити що пізнання феномену соціального впливу права має здійснюватись комплексно, із застосуванням інструментарію теорії права та соціології права. В основу аналізу предмету дослідження покладаються загальнонаукові принципи, методологічні підходи та окремі групи методів наукового пізнання, що обумовлює можливість повного та всебічного аналізу досліджуваної категорії. Особливість обраної методологічної бази полягає у поєднанні методів правової та соціологічної наук, що формує нові засади у пізнанні права як невід'ємної частини соціального виміру.

1.3. Соціальний вплив права: поняття, ознаки та співвідношення із суміжними правовими категоріями

На сучасному етапі соціокультурного розвитку суспільства право як соціальний феномен вийшло за межі його першочергової ролі як сукупності загальнообов'язкових правил поведінки і набуло ознак світоглядного орієнтира, який визначає умови суспільного співіснування не тільки через їх закріплення в нормативно–правових актах, а і шляхом визначення загальносуспільних поглядів та переконань, формування інформаційного впливу на свідомість суб'єктів. Сам факт існування права вже впливає на погляди, настрої в суспільстві; від його якості та дієвості залежить наскільки індивіди його поважають, дотримуються та власними діями підтримують чинний правовий режим. В цій багатоаспектності проявів і полягає соціальне буття права.

Для усвідомлення соціальної природи права, його доцільно розглядати не лише в його нормативній формі, тобто у вигляді законів, а в першу чергу в його реальній дії. Адже закон, що не виконується, існує лише на папері, в той час коли неписані положення, якщо їх визнають та дотримуються в суспільстві мають значення та силу. Правникам в жодному разі не варто відкидати жодну з форм правового буття, адже воно є комплексним і лише в єдності власних проявів створює сприятливі умови для його пізнання.

Буття права відображається в формах ідеї права, знакових формах (правові норми і закони) та правовому житті – взаємодії між соціальними суб'єктами, в якому право переходить у соціальну реальність і бере участь у формуванні права, наділенні права матеріальним змістом [73, с. 139]. Єдність наведених форм можливо відобразити в еволюції правових норм. «Народжуючись» у формі правових ідей та концепцій, вони набувають юридичної сили у якості норми закону; правове життя як обов'язковий елемент соціальної реальності, є кінцевою формою права, за якої воно безпосередньо реалізує мету свого існування і втілюється в фактичних діях. Адже лише в динаміці його застосування права має сенс і відіграє власну корисну роль в соціальній системі.

Вважаємо, що пізнання права як невід’ємного елемента суспільного буття має відбуватись в його житті, тобто реальному стані правової дійсності, відповідно до тих умов, в яких право існує, розвивається та видозмінюється. Саме тому в основу цього дослідження покладається соціологічне праворозуміння, тобто сприйняття права через його буття в суспільних відносинах; його реалізацію в суспільстві, а не закріплення в законі. Недіюча, або неефективна норма закону не відіграє ролі в становленні та еволюції соціуму, лише ефективне та суспільно значуще право має значення.

Право, що не діє де факто, не існує. Коли на початку ХХ ст. Є. Ерліх обґрунтував концепцію «живого права», він передусім виходив не з ознаки фіксації певної норми в законодавстві, а з позиції реальності права. Лише реально діюче право є результатом спонтанного процесу відображення права в суспільстві, а також діяльності окремих представників державної влади (суддів, адміністрації, чиновників). Це «живе право» знаходиться не в статтях закону, а в фактичних відносинах [74, с. 46–47]. Таким чином, під «живим правом» він розумів норми закону, що закріплені в офіційних нормативно–правових актах та реально діють. Лише така подвійність правової норми, її визнання як на офіційному, так і на суспільному рівнях, має сенс для соціуму і є показником якості права.

Дослідження наукових джерел та спостереження за правозастосовними тенденціями в суспільстві сприяли визначенню вимог до найвищої якості права:

- реальність тобто фактична реалізація, застосування правових норм;
- закріплення в офіційних нормативно–правових актах;
- об’єктивність – відповідність рівню розвитку суспільства;
- своєчасність оновлення нормативної бази при появі нових потреб чи необхідності модернізації існуючих правовідносин;
- ефективність права – його здатність забезпечувати реалізацію власних функцій та задовольняти потреби суспільства;
- сприйняття суспільством тобто бажання застосовувати ці правила та наявність об’єктивних та суб’єктивних передумов їх застосування; суспільство

визнає таке право справедливим, дійсним та дає йому дозвіл на існування, санкціонує його.

Вважаємо, що сукупність саме цих ознак засвідчує найвищу якість права (виходячи з дійсних на певній території історичних та соціальних умов), що як наслідок впливає на загальний рівень правової культури та правосвідомість громадян. Наведені ознаки не є обов'язковими для номінального існування права, адже навіть недіючий закон формально існує як нормативно–правовий акт. Вони лише характеризують його якісний рівень соціальної доречності; лише ті норми поведінки є ефективними, які сприймаються та поважаються суб'єктами і лише реальне, живе право відображає дійсну багатогранність суспільних відносин.

Визначені ознаки характеризують право в аспекті його реалізації в соціальному просторі; в такій формі воно існує в правовідносинах, діяннях суб'єктів, судових рішеннях тощо. І в цій формі право розкриває своє аксіологічне значення для суспільства, адже не має значення наскільки ґрунтовно та технічно вірно сформульована норма закону, важливо те, який суспільний вигляд приймають ті відносини, які вона має врегулювати.

О. В. Петришин зазначає, що сучасна правова наука має відійти від стереотипів функціонування права виключно у якості регламентації соціальних відносин [33, с. 16]. Замість надмірної формалізації, правового примусу та інструменталізму на перший план має вийти соціальність права, його покликання служити на благо суспільства. Стаття 5 Конституції України визначає народ єдиним джерелом влади та носієм суверенітету в Україні [75]. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові, є невіддільним від нього, продуктом його діяльності і в своєму бутті формує своєрідну правову атмосферу в суспільстві, що виходить за межі традиційної ролі права як регулятора відносин.

Буття права відбувається позначається на суспільстві у творенні правової культури суспільства, формування його інтелектуальної, ідеологічної та світоглядної складової. Інтеграція правових принципів, ідеалів та знань в

смыслову площину суспільного буття реалізується у феномені впливу права; він є наслідком самого факту існування права як найвищого соціального регулятора, уособлення волі держави і загальносуспільного кодексу поведінки. Якщо, як слушно зауважує Н. Пархоменко, право є духовним феноменом [76, с. 48], то вплив права є засобом реалізації його духовного потенціалу.

Таким чином, мету цього підрозділу становить визначення дефініції впливу права, його характерних ознак та визначення змісту його соціального спрямування. Через відсутність в доктрині юридичної науки всебічного та ґрунтовного дослідження соціального впливу права, нерідкими є випадки термінологічної плутанини із близькими по значенню категоріями, а тому окремим питанням постає проведення порівняльного аналізу поняття соціального впливу права із суміжними категоріями.

Поняття впливу є загальноживаним і використовується як в повсякденному вжитку, так і в більшості наук. Традиційно цей термін використовується для характеристики взаємодії індивідів. Актуальним для цього дослідження є визначення соціального впливу як – процесу, через який поведінка однієї чи кількох людей змінює стан інших людей [77, с. 92]. Більш доречним, на нашу думку, є визначення впливу як «дії, яку певна особа чи предмет або явище виявляє стосовно іншої особи чи предмета, тиск, діяння» [78, с. 382]. Вважаємо, що вплив є процесом визначення чи зміни поглядів, особливостей характеру, групових переконань чи поведінки однієї сторони (об'єкта впливу) на підставі відповідної активності другої сторони (суб'єкта). При цьому, об'єктом та суб'єктом впливу може бути не лише окремий індивід чи група індивідів, але й суспільні процеси та явища. Так, курс валюти впливає за загальноекономічний стан в державі, погода впливає на запланований розпорядок дня та ін.

Отже, в загальному розумінні вплив є процесом визначення переконань однієї сторони на підставі переконань іншої. Таке тлумачення є дещо спрощеним, однак воно є універсальним і в подальшому буде конкретизовано відповідно до предмету цього дослідження. Як правило, вплив формується у

вертикальних відносинах управління, адже лише за умов відносин підпорядкування забезпечується можливість сприйняття інформації об'єктом впливу. Сутність впливу доцільно визначити через такі його характеристики:

- формується лише в середовищі підкорення. Рівносильні суб'єкти не здатні змінювати світосприйняття один одного. Тому для виникнення відносин впливу мають бути дотримані як що найменше дві умови – відносини підпорядкування між суб'єктом та об'єктом впливу і достатній авторитет та воля джерела впливу, що здатна інтегрувати певну інформацію у внутрішній світ особи, що сприймає цей посил;

- відносини впливу формуються автономно за наявності належних для цього передумов. Вплив може бути як самостійним, так і керованим, в залежності від його джерела та факторів, що його обумовлюють;

- результат впливу – деформація світосприйняття індивіда, його переорганізація за умови появи нового елемента – інформаційного змісту, що був отриманий внаслідок впливу.

Поза сумнівом, право має необхідні особливості, з огляду на які можливо стверджувати про наявність його впливу на переконання суб'єктів. Про це свідчать наступні характеристики права. По–перше, право визнається волею держави і є загальнообов'язковим для виконання усіма суб'єктами правовідносин. Безумовність правого порядку в соціумі надає праву можливість впливати на волю та індивідуальність суб'єктів, тобто сформувати необхідне для впливу середовище підкорення. По–друге, саме існування права є єдиною необхідною умовою для його впливу. В результаті щоденного застосування правових норм визначається звичка дотримання права та сприйняття його як обов'язкового елемента соціального буття. При цьому право сприймається саме по собі, без необхідності постійного стороннього втручання. Отже, дотримано вимогу щодо створення необхідних умов для існування впливу. І по–третє, образ права, що формується в свідомості має вирішальний вплив на правову культуру особи та суспільства, адже визначає її правову поведінку, ставлення до права, схвалення правових реформ тощо.

Визначення в свідомості правових переконань та наступний за цим характер суспільної активності індивіда і є результатом впливу права. А отже, дотримано вимогу щодо наслідків впливу.

Дослідження категорії впливу права в юриспруденції розпочалось в 70–х років ХХ ст. і триває по сьогоднішній день. Варто зауважити, що найчастіше науковці звертаються до категорії правового впливу, яка, як буде визначено нижче, близька до соціального впливу права, однак має ряд суттєвих відмінностей. С.О. Комаров обґрунтовує таке визначення: взятий в єдності та багатоманітності процес впливу права на соціальне життя, свідомість і поведінку людини [79, с. 380]. А.А. Іванов визначає досліджувану категорію як результативний, нормативно–організаційний вплив на суспільні відносини як спеціальної системи власне правових засобів (норм права, правовідносин, актів реалізації та застосування норм права), так і інших правових явищ (правосвідомості, правової культури, правових принципів, правотворчого процесу) [80, с. 229]. Згідно з таким розумінням феномену вплив поширюється на правову свідомість, правову культуру, механізм правового регулювання, правові принципи та правотворчий процес [81, с. 100].

Окремо варто звернути увагу на визначення А.М. Денисової, яка здійснила комплексне дослідження правового впливу. На її думку, правовий вплив є одним із проявів дії права на широке коло суспільних відносин, свідомість та поведінку суб'єктів за допомогою системи об'єктивних (правових) та суб'єктивних (психологічних, ідеологічних, моральних тощо) елементів, які складають механізм правового впливу та забезпечують його дієвість [82, с. 5].

Тлумачення правового впливу через активну та пасивну форми пропонує Р. А. Ромашов. Активна передбачає безпосереднє використання засобів і методів правового регулювання і правову охорону у процесі соціальної життєдіяльності. Пасивна форма представляє опосередкований вплив права на суспільні відносини [83, с. 218].

Як слідує з наведених визначень, існуючі погляди на природу впливу права мають значні відмінності. Проаналізувавши наведені дефініції та контекст, в якому цей термін застосовується, доречно визначити спільні для всіх визначень риси. Таким чином, вплив:

- діє на індивідуальну та колективну свідомість, тобто спрямовується на творення, розвиток та видозміну правових поглядів, переконань та ідеалів окремих індивідів, так і всього суспільства;

- має різні форми реалізації, тобто реалізується у різні способи щоб охопити увесь спектр суспільного буття;

- поширюється на широке коло суспільних відносин і не обмежується лише правовідносинами; під соціальний вплив права підпадає правова освіта, побутові відносини, загальносуспільний прогрес та ін.;

- здійснюється як через правові, так і неправові засоби; мета соціального впливу права потребує залучення позаправових факторів впливу, адже соціум є системою, елементи якої урівноважують один одного; неможливо створити ідеальну правову реальність в державі з низьким рівнем життя.

Вважаємо, що наведені ознаки доцільно доповнити наступними:

- динамічність; вплив є безперервним процесом, який постійно розвивається; він існує лише в активності, адже сам по собі є дією;

- структурність – механізм впливу поділяється на конкретно–визначені форми впливу, які також мають системну структуру; найпростішими одиницями системи впливу є фактор та умова;

- гнучкість, тобто здатність набувати різноманітних проявів та адаптуватись до будь–якого виду соціальних відносин, нових умов та суспільних потреб;

- автономність: соціальний вплив права значним чином є незалежним від суб'єктивної волі явищем, він існує до тих пір, доки існує право;

- соціально–правова обумовленість змісту, що полягає у визначенні смислового наповнення впливу на підставі соціальних та правових факторів, до

яких відносяться правові принципи, стан правозастосовної практики, якість законодавства, культурний рівень суспільства, політична система та ін.

Підтримуючи в цілому всі розглянуті погляди, вважаємо за необхідне звернутись до характеристики соціального впливу права як предмету цього дослідження. Пропонується авторське визначення соціального впливу права як динамічного та постійного процесу системно–організованої дії правових та неправових факторів на свідомість окремих індивідів та колективних суспільних утворень, що формує стійкі переконання щодо права, визначає риси суспільного буття та здійснює інтеграцію правових цінностей та ідеалів у суспільну площину.

Характер соціального напрямку впливу права має подвійний зміст. По–перше, вона виступає унікальною характеристикою права як соціального явища, що виникає за умов специфічного способу регуляції, передбачає розширення соціально–культурного простору правового регулювання [84, с. 136]. Соціальне спрямування впливу права обумовлює смисл існування права як соціального інституту – забезпечення комфортного існування людей у соціумі, організація взаємодії людей з урахуванням як індивідуальних, так і колективних інтересів, встановлення максимально можливого рівня захисту прав та свобод та сприяння реалізації власних потреб людей. Соціальний характер впливу права застосовує правовий потенціал для визначення та реалізації юридичних засобів і механізмів, що необхідні громадянському суспільству та окремим суб'єктам суспільних відносин для цивілізованого та комфортного співіснування та участі в суспільному житті, задоволення правовими засобами власних інтересів; він спрямовує правову активність на підвищення якості соціального виміру [85, с. 13–14].

Тобто, перший аспект соціальності впливу визначається через мету права – служіння на благо суспільства, його розвитку та задоволення як індивідуальних, так і суспільних інтересів.

Другий аспект соціальності впливу права визначається соціальною сферою його спрямування, яку доцільно розглядати в двох значеннях: як

систему суб'єктів соціальних відносин, та як соціальну систему – сукупність соціальних інститутів, процесів та спільнот. В першому значенні тлумачення соціальної сфери необхідно встановити коло суб'єктів, які виступають як адресати соціального впливу права, до яких належать фізичні особи та соціальні спільноти, що становлять невід'ємну частину суспільного буття.

Л.М. Герасіна здійснила класифікацію суб'єктів за критеріями соціально-правового статусу, соціальної згуртованості та інституційності. Науковець поділяє суб'єктів права на: індивідуальні (громадяни конкретної держави, іноземні громадяни, апатриди та біпатриди), колективні (соціальні спільноти та групи – народ, етнос, населення регіону, територіальна громада, трудовий колектив тощо) та інституційні (організації та державні інституції – держава, органи держави, адміністративно-територіальні одиниці, установи і підприємства усіх форм власності) [86, с. 15].

Вважаємо що запропонована класифікація розширює традиційний для юриспруденції погляд на поняття суб'єктів правовідносин. Погоджуючись в цілому з наведеним поділом, вважаємо, що для пізнання механізму впливу права, акцентувати увагу на психологічному аспекті буття суб'єктів.

Саме особа як суб'єкт соціальних відносин, а конкретно – її інтелект та індивідуальність, є найважливішим об'єктом соціального впливу права. Право впливає не лише на зовнішню поведінку людей, але й на їх внутрішній світ – інтелект, підсвідомість, емоційно-чуттєву сферу. «Право, – зазначав Л. Петражицький, – є психічним фактором суспільного життя, і воно діє психічно» [87, с. 7]. Механізм всього суспільного руху починається з окремого індивіда. Людська свідомість є чистою сукупністю матеріалу для формування простору її життя. Будь-яка суспільно-значуща активність індивіда спочатку формується в його уяві, а вже після втілюється в конкретних діях. Тому для створення суспільства, що базується на правових ідеалах, необхідною умовою є прямиий і ефективний вплив права на людську свідомість.

В той же час, соціальна структура суспільства складається не лише з окремих індивідів, але й їх груп, що об'єднуються за спільними

характеристиками та тісним взаємозв'язком. Для характеристики форм впливу права на такі колективні суспільні утворення необхідно застосувати категорію суспільної свідомості. Суспільна свідомість – це системна єдність чуттєвої, інформаційної та інтелектуальної складових, яка відображує усе соціальне буття. Індивідуальна свідомість формується і розвивається під впливом суспільної свідомості, а суспільна свідомість поглиблює свою сутність і поповнює свій зміст за рахунок індивідуальної. Носієм суспільної свідомості є суспільство, носієм індивідуальної свідомості — індивід [88, с. 213].

Отже, як індивідуальні, так і колективні (в т.ч. інституційні) суб'єкти характеризуються наявністю інтелектуальної складової, свідомості, яка може сприймати соціальний вплив права.

Друге розуміння суспільства, що необхідно розглядати для визначення всіх форм впливу права характеризується соціальною системою, тобто сукупністю соціальних інститутів, процесів та спільнот. Право виступає одним з основних елементів цієї системи; воно взаємодіє з іншими суспільними явищами та частково обумовлює зміст усієї системи, тобто суспільства в цілому. Така взаємодія є однією з форм соціального впливу права, що реалізується в напрямку соціальної структури та її складових.

Таким чином, другий аспект соціального спрямування впливу права полягає в напрямку його дії, що націлений водночас як на суб'єктів суспільних відносин та на процеси, інститути, інші елементи соціальної системи.

Про актуальність соціального призначення права свідчить зростання кількості наукових досліджень з цього питання. Так, російський дослідник Д. М. Мешков характеризує вплив права на суспільство, зауважив на таких його характерних ознаках:

- вплив права відображає зв'язок між фактичними цілями права і результатами його дії, між фактичним змістом права і його нормативною формою;

- в широкому сенсі він відображає процеси становлення правових можливостей та їх втілення в правовій дійсності; у вузькому сенсі – відображає перехід юридично належного в суще, в юридичну практику;

- вплив права є в об'єктивній формі сукупним показником активності права, його соціальної сили, характеру панування у суспільному житті;

- він відображає безперервний рух права в соціальному просторі, процеси опредметнення соціальної діяльності і надання їй внаслідок цього юридично правомірного характеру [89, с. 13].

В дослідженні соціального спрямування впливу права неодмінно постає питання про його межі. Традиційне значення меж в праві полягає у визначенні які суспільні відносини та явища є правовими і підлягають нормативному регулюванню. Тобто, за допомогою поняття «межа права» здійснюється розподіл на правове та неправове і з метою виключення застосування правового інструментарію в сферах, що потребує інших засобів соціальної регуляції [90, с. 107]. Однак сфера реалізації та механізм соціального впливу права визначає характер не тільки правових, але й інших, позаправових явищ. Було б невірним уявляти вплив права як щось таке, що має місце лише в рамках тих відносин, на які поширюється дія функцій права. Соціальність впливу права обумовлює його поширення за межі, встановлені у правових нормах.

По–перше, вплив спрямований на сферу свідомості, що знаходиться за межами регулювання права. Якщо розглядати правову культуру та правоповагу як такі, що також визначають своїм обсягом межі права, навіть за таких умов вплив має значно ширшу сферу поширення. Через свідоме сприйняття правових ідей та принципів формуються передумови індивідуальних та суспільних стандартів поведінки, що застосовуються і в позаправових відносинах.

По–друге, соціальний вплив права характеризується його взаємодією з іншими соціальними явищами та інститутами, що неодмінно призводить до взаємної деформації. Тобто право через свій вплив визначає окремі ознаки інших соціальних явищ, а в деяких випадках – і всього суспільного виміру. Застосування традиційного розуміння категорії меж для соціального впливу

права неможливе, адже в такому випадку всі суспільні явища, що певним чином були видозмінені під впливом права (тобто майже всі) мають бути віднесені до сфери правового. А це, в свою чергу, протирічить здоровому глузду та знецінює саме поняття меж права.

Отже, можливо зробити висновок про те, що межі соціального впливу права не піддаються чіткому визначенню. Сформовані під впливом права індивідуальні та загальносуспільні переконання набувають ознак універсального стандарту поведінки та обмежуються лише власним розсудом індивіда та рівнем правового авторитету.

Втім існує і протилежна позиція. В.І. Гойман заперечує проти поширеної в теорії права думки про те, що загально-ідеологічний вплив права не має меж, тобто воно поширюється навіть на ті відносини, які не є і не можуть бути предметом правової регламентації. Він обґрунтовує положення про те, що об'єктивно ці межі визначаються природою права, а суб'єктивно – психофізіологічними можливостями особистості як об'єкта впливу права [20, с. 35]. Вважаємо, що така позиція є обґрунтованою в аспекті правового впливу, який, на нашу думку, має вужчу за соціальний вплив права сферу реалізації.

Досліджуючи місце впливу права в системі правових явищ, науковці неодмінно звертаються до проблематики його співвідношення з суміжними поняттями «дія права», «правовий вплив», «правове регулювання» та «реалізація права». Підтримуючи в цілому існуючі погляди на співвідношення цих понять, вважаємо за необхідне проаналізувати означене питання в контексті саме соціального впливу права, що, на нашу думку, характеризується деякими відмінностями у порівнянні з більш дослідженою в доктрині категорією правового впливу.

Загальноновизнано, що найбільш тісними зв'язками відзначаються вплив та дія права, що обумовлює першочергову необхідність розглянути їх взаємодію. Дія права традиційно розглядається як сукупність всіх проявів його динаміки, як активна складова права. Визнаний фахівець в питанні дії права В.І. Гойман розглядає цю категорію у двох значеннях: у вузькому – як одного з аспектів дії

права, що характеризує втілення сформованих правових можливостей в соціальну практику. У широкому розумінні дія права відображає процеси становлення правових можливостей, що формуються та реалізуються і перехід їх у правову дійсність. Дію права вчений називає проявом соціальної сили права, яка полягає у сумлінному виконанні обов'язків і в реальності дій осіб, що застосовують право, у фактичному досягненні значимих результатів [20, с. 22–23].

Під юридичною силою права В.С. Нерсесянц розуміє офіційну, державно–владну загальнообов'язковість норм права та прийнятих на їх основі правових актів, окремих правових норм і права в цілому як системи норм [91, с. 476]. Автор тлумачить дію права через його два стани – динамічний та статичний. Динамікою відзначається саме регулятивна функція права, в той час як статика розкривається через нормативне закріплення, надання правовим нормам загальнообов'язкової сили. В даному визначенні дія права розуміється як реалізація мети існування законодавчо–закріплених регуляторів поведінки громадян, що, на нашу думку, обмежує суспільну значимість цього явища.

Актуальною є позиція Ю.С. Шемшученка, який пропонує розглядати дію права як змістовно динамічну складову права, що характеризує фактичну реалізацію його властивостей надавати регулятивний (спеціально–юридичний), інформаційно–психологічний (мотиваційний), виховний (ідеологічний) і соціальний вплив на учасників правовідносин [52, с. 210].

З наведених вище визначень правомірно зробити висновок про існування двох основних поглядів на дію права: широкого – як генезис правового, його перехід в юридично належне, а також внутрішні переконання людини та їх проекцію на соціальний рівень, та вузького – як сукупність всіх форм прояву його юридичної сили, що характеризує перехід юридичного належного в правову дійсність.

В теорії права переважає співвідношення дії та впливу права як цілого та частини. Причому, таку позицію підтримують дослідники обох категорій. Ю.С. Шемшученко в основу власного визначення дії права покладає саме його

здатність впливати на свідомість та переконання індивідів [52, с. 210]. В свою чергу, В.І. Червонюк включає вплив права в структуру дії права:

- 1) вплив права всіма формами на свідомість і поведінку індивідів;
- 2) сприйняття права;
- 3) вчинення правомірних актів поведінки (правові дії);
- 4) набуття регульованими відносинами, діями і вчинками людей властивості правомірності і соціальної корисності, впорядкованості та організованості (результат дії права) [92, с. 94].

Серед дослідників, що звертались до проблематики співвідношення цих суміжних понять, необхідно звернути увагу на працю А.М. Денисової, яка також обґрунтовує тезу про вплив як прояв дії права, його частину [82, с. 5].

На нашу думку, висловлені підходи до співвідношення цих понять є вмотивованими та логічно вірними, однак потребують певного уточнення в контексті соціального впливу права. Як вже зазначалось, соціальний вплив права у порівнянні з дією права та іншими правовими явищами характеризується ширшою сферою дії, адже поширюється на суспільні відносини та психологічні аспекти буття індивідів. Дія права є виключно правовим феноменом і не може включати в себе ті соціальні перетворення, що відбуваються поза правовою сферою. Отже, виходячи із запропонованої В.І. Гойманом структури дії права, вважаємо що на стадії впливу відбувається його розмежування на правовий та соціальний напрямки. Тому соціальний вплив права лише частково належить до сфери дії права, як частина та ціле і лише в тому його аспекті, що стосується впливу на правову сферу.

Суттєвою проблемою, на нашу думку, є ототожнення соціального впливу права та категорії правового впливу. Не піддаючи критичному аналізу смислове наповнення понять, правовому впливу як більш поширеному в науці приписуються характерні ознаки соціального впливу права. Через цю обставину, нерідко при аналізі існуючих наукових доробків ми будемо звертатись до досліджень правового впливу в тих аспектах, які є вірними і щодо

соціального впливу права. Втім, варто наголосити, що на нашу думку ці дві категорії не є синонімічними з наступних причин.

По–перше, межі та мета дії. За твердженням А.М. Денисової, метою правового впливу є втілення змісту правових норм у можливу правомірну поведінку особи шляхом усвідомлення індивідом ціннісних орієнтацій про право та формування позитивних мотивів активної правової поведінки [82, с. 16]. Соціальний вплив права не обмежується зазначеною метою, його дія поширюється і на позаправові явища. Крім цього, якщо кінцевим результатом правового впливу є активна правова поведінка, то соціальний вплив права має більш широкий обсяг цілей, що втілюються не лише в правомірній діяльності, а й у формуванні сприятливого для правореалізації середовища в суспільстві, позитивної суспільної думки про право та покращення умов суспільного буття.

По друге, методологічні основи дослідження соціального впливу права потребують застосування знань суспільствознавчих наук. Правовий вплив є суто юридичним явищем і його дослідження може бути реалізовано в межах юриспруденції (хоча застосування соціологічних знань не виключається).

По–третє, одним з найсуттєвіших аспектів соціального впливу права є його реалізація в межах соціальної системи на рівні суспільних інститутів, соціальних утворень та втручання в соціальні процеси. Правовий вплив спрямовується на індивідуальне та колективне сприйняття правової дійсності.

По–четверте, соціальний вплив права характеризується більшим обсягом засобів, умов та факторів впливу і може здійснюватись навіть через позаюридичні, однак взаємопов'язані з правом явища.

Резюмуємо, що соціальний вплив права та правовий вплив не є тотожними чи синонімічними, а також не співвідносяться як ціле та частина. Вони дійсно мають схожі механізми реалізації та в окремих випадках діють через одні й ті ж фактори і в одному напрямку. Однак, на нашу думку, правовий вплив є виключно правовим феноменом, який діє у інших формах і з іншою метою, не взаємодіючи із іншими елементами соціальної системи.

Певний час в науковій сфері точилася дискусія з приводу співвідношення понять впливу права та правового регулювання. Н. Васильєва, наприклад, вважає, що правове регулювання та правовий вплив є одним і тим самим поняттям, що тлумачаться у різних аспектах [93, с. 6–9]. Ця проблема була детально розглянута Т.І. Тарахонич, яка визначила два основні погляди на співвідношення цих категорій. Відповідно до першого підходу, категорія «правове регулювання» не може ототожнюватися з категорією «правовий вплив», остання орієнтована на використання різних форм впливу права на суспільні відносини, серед яких важливе значення відводиться таким формам впливу як інформаційно–психологічна, виховна, соціальна. Другий підхід ґрунтується на ототожненні правового регулювання та впливу, підкреслюючи, що правове регулювання у тому чи іншому випадку базується на зазначених аспектах впливу [94, с. 13]. Цей підхід певним чином корелює з іншою позицією, відповідно до якої правовий вплив та правове регулювання співвідносяться як ціле та частина [95, с. 50–54].

Існують і інші точки зору на співвідношення цих понять. С.Л. Лисенков піддає сумніву думку, згідно якої правове регулювання одночасно є впливом права (або формою його прояву), хоча при цьому визнається існування між ними суттєвих відмінностей, насамперед юридичного характеру [96, с. 29]. Дослідник апелює до категорії дії права як уточнюючого поняття і пропонує під впливом права розуміти дію права на свідомість і поведінку людей, а через них – і на широке коло суспільних відносин за допомогою неправових засобів. У свою чергу правове регулювання визначається як дія права на суспільні відносини (поведінку їх суб'єктів) за допомогою використання спеціальних юридичних засобів [97, с. 249]. Даний підхід заслуговує на увагу і знаходить своє схвалення в окремих школах соціології права. В.М. Сирих пропонує поділ механізмів правового регулювання на юридичний, що втілює у собі власне сутність права як регулятора і складається з правотворчості, реалізації норм права та державного примусу; і соціальний, що включає норми права, інші правові явища та соціальні фактори, що впливають на них [4, с. 82, 91]. На

нашу думку, застосування критерію приналежності до правових чи неправових засобів відкидає можливість впливу права через засоби правового регулювання. Крім того, зазначене розмежування протирічить розумінню впливу права як взятий в єдності та різноманітті весь процес впливу на суспільне життя, свідомість і поведінку людей через правові та неправові засоби [98, с. 304].

Цікаве дослідження проблематики співвідношення двох понять було проведено І. Іщенко, яка визначила п'ять основних відмінностей між правовим регулюванням та впливом: характер впливу права, коло осіб, на яких він поширюється, природа впливу, головний об'єкт впливу і чіткість та передбачуваність у визначенні цілей впливу [99, с. 24–25]. Розділяючи означені категорії, автор спирається на такі ознаки впливу, як безсистемний характер, невизначеність кола осіб, що підпадають під його дію, відсутність імперативного характеру, спрямування одночасно на поведінку та правосвідомість суб'єктів та відсутність визначених цілей і результатів впливу.

Узагальнення наукових поглядів сприяло визначенню критеріїв розмежування понять соціального впливу права та правового регулювання:

- предмет правового регулювання вужче за предмет впливу права, адже до останнього належать не лише правові, але й соціальні відносини та інші елементи соціальної системи, що підпадають під вплив права;

- правове регулювання здійснюється лише в правовідносинах чи здійсненні інших юридично–значимих дій; для впливу права наявність правової активності не є обов'язковою, адже він реалізується як через пряму дію норм права, так і в формі свідомого чи несвідомого сприйняття правових ідей;

- регулювання обмежується правовою сферою, що визначає його суб'єктів, межі та юридичні засоби; соціальний вплив права поширюється на все суспільство та всіх його членів, поза чіткими межами реалізації;

- соціальний вплив права не має обов'язкового характеру і здебільшого діє лише на переконання індивідів, коли правове регулювання носить обов'язковий характер і чітко регламентує їх фактичні дії;

- правове регулювання визначає характер поведінки суб'єктів шляхом встановлення рекомендацій та заборон; соціальний вплив права детермінує поведінку індивідів через психологічне формування їх поглядів та ідей;

На нашу думку, правове регулювання є лише одним з факторів соціального впливу права, що охоплює далеко не всі його прояви. Резюмуємо дослідження цього питання словами Т.І. Тарахонич, яка вважає що зазначені вище категорії не є ізольованими, вони взаємопроникають, взаємодіють і збагачують одна одну [94, с. 13].

Окремі питання викликає співвідношення поняття соціального впливу права та реалізації права. Реалізація права конкретизує його сферу застосування та об'єктивну сторону, адже воно втілюється в діях, в активній поведінці людей. Правореалізація є завершальним етапом правового регулювання, виступаючи позитивним результатом втілення приписів правових норм — тим, заради якого вони були створені [100, с. 163]. Тобто, реалізація та вплив права є суміжними елементами структури дії права.

Проаналізувавши близькі за змістом до соціального впливу права категорії, можливо з впевненістю стверджувати про наявність суттєвих розбіжностей в їх значеннях. Порівняльний аналіз означених категорій дав можливість визначати суттєві відмінності між цими поняттями та охарактеризувати їх як паралельно існуючі, взаємодіючі та взаємообумовлюючі явища. В цілому, соціальний вплив права характеризується ознаками, які в поєднанні не притаманні жодному іншому правовому явищу, до яких належать: відсутність чітких меж впливу, спрямування на свідоме сприйняття правової реальності, вплив не лише на правові, а і на інші аспекти буття суспільства.

Розглянуті в цьому підрозділі ідеї обумовлюють такі висновки. Аналіз соціального впливу обумовив наступне його визначення як динамічного та постійного процесу системно—організованої дії правових та неправових факторів на свідомість окремих індивідів та колективних суспільних утворень, що формує стійкі переконання щодо права, визначає риси суспільного буття та здійснює інтеграцію правових цінностей та ідеалів в суспільну площину.

Соціальний вплив права має подвійний характер. По–перше, він є засобом усвідомлення суспільством права як соціального факту і продукування індивідуального ставлення до нього, що в своїй єдності утворює правову культуру суспільства. По–друге, соціальний вплив права має чітко виражене спрямування на суспільну площину, що виявляється в його орієнтації на досягнення соціально–значущих результатів – покращення суспільного буття в цілому через підвищення правового авторитету, зростання рівня правової культури суспільства та стимулювання соціального розвитку.

Соціальний вплив права характеризується наявністю суміжних категорій дії права, правового регулювання та правореалізації. Соціальний вплив права характеризується ознаками, які в поєднанні не притаманні жодному іншому правовому явищу, до яких належать: відсутність чітких меж впливу, спрямування на свідоме сприйняття правової реальності, вплив не лише на правові, а і на інші аспекти буття суспільства.

Висновки до розділу 1.

Ґрунтуючись на здійснених дослідженнях, на нашу думку, правомірними є наступні висновки.

Історичний розвиток досліджень проблематики соціального впливу права здійснювався в тісному зв'язку з розвитком соціологічного праворозуміння та соціолого–правових досліджень. Становлення сучасних поглядів на феномен соціального впливу права здійснювалось в три етапи: II пол. XIX ст. – кін. XIX ст. – поява соціолого–правових концепцій, становлення основних категорій; кін. XIX ст. – I пол. XX ст. – визначення російської та американської шкіл соціології права, вчені акцентують увагу на проблематиці співвідношення догматичного та фактичного права та психологічної обумовленості правової поведінки; II пол. XX ст. – XXI ст. – в науковому середовищі відбувається стрімке поширення практики отримання емпіричних знань за допомогою соціологічних досліджень; серед наукових інтересів пріоритетними є передумови правової поведінки індивідів, а також актуальні проблеми практики правозастосування.

Методологічну основу дослідження соціального впливу права складають загальнонаукові принципи, методологічні підходи та методи наукового пізнання. Ґрунтовне та всебічне осмислення феномену соціального впливу права потребує його аналізу не лише як правового, але і як соціального явища. Отже, поряд із загальнонауковою методологією при пізнанні предмету дослідження застосовуються методи теорії права та соціології права. В основу дослідження покладається теза про системність суспільної та правової площин, що обумовлює застосування системно–структурного методу як керівного в рамках цього дослідження. Всебічний аналіз об'єкту дослідження можливий лише за умови покладення в його основу аналізу системних зв'язків між елементами правової та соціальної систем, а також факторів, що обумовлюють соціальний характер впливу права.

Соціальний вплив права визначається як динамічний та постійний процес системно–організованої дії правових та неправових факторів на свідомість

окремих індивідів та колективних суспільних утворень, що формує стійкі переконання щодо права, визначає риси суспільного буття та здійснює інтеграцію правових цінностей та ідеалів в суспільну площину. За своєю природою він є спрямуванням інформації на індивідуальну та колективну свідомість з метою її деформації відповідно до правових принципів та ідеалів. Через таку дію формуються правосприйняття, визначається правова активність індивідів та обумовлюється соціальний прогрес суспільства.

Ознаками, що характеризують соціальний вплив права є: динамічність, структурність, гнучкість, автономність, соціальна обумовленість. Соціальність впливу є його найважливішою характеристикою, що визначає його дію на суспільну сферу та його спрямування на реалізацію соціальних завдань, підвищення рівня буття суспільства та задоволення законних інтересів індивідів.

Аналіз суміжних до соціального впливу права категорій дії права, правового регулювання та правореалізації сприяв розмежуванню означених понять. Дія та вплив права співвідносяться як ціле та частина, адже вплив є елементом загальної структури дії права, який передуює встановленню індивідуального правосприйняття. Суттєве значення для соціального впливу права має правове регулювання та правореалізація, які існують паралельно та взаємообумовлюють один одного.

РОЗДІЛ 2

ФОРМА СОЦІАЛЬНОГО ВПЛИВУ ПРАВА: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ВИДИ

2.1. Характеристика механізму соціального впливу права, поняття форми соціального впливу права

Соціальний характер впливу права вказує на його присутність в усій багатогранності суспільного буття. Формування правової культури не може ґрунтуватись на єдиному, універсальному алгоритмі впливу; натомість, правовий універсум знаходить оптимальні форми власного буття для ефективної взаємодії з окремими проявами суспільної та індивідуальної свідомості. Тому пізнання цілого не можливе без детального аналізу його частин. Юриспруденція оперує кількома поняттями для аналізу правових явищ, що характеризуються наявністю окремих складових: «система», «структура», «механізм». Вважаємо за доцільне звернення саме до категорії механізму в процесі аналізу елементів соціального впливу права з наступних підстав:

- категорії структури та системи застосовуються переважно для вивчення внутрішньої побудови об'єкту дослідження, способу організації та взаємодії його елементів;

- механізм характеризує правову активність з точки зору наукової діалектики, що дає можливість вивчати об'єкт у взаємодії з іншими об'єктами та явищами дійсності;

- застосування категорії механізму забезпечить зв'язок у пізнанні як внутрішньої побудови об'єкту дослідження, його взаємодії із суміжними об'єктами та характерні ознаки динаміки такої взаємодії;

- механізм розкриває динамічний аспект правового явища.

Розглядаючи соціальний вплив права як цілісність визначається його сутність та аксіологічне значення в соціальній системі; однак лише дослідження його структури надасть відповіді на питання складові такого впливу, його передумови та фактори ефективності. З огляду на предмет

дослідження та сформульовані цілі, метою цього підрозділу є характеристика механізму соціального впливу права та визначення його елементів.

Звертаючись до визначення поняття механізму соціального впливу права, необхідно зауважити про відсутність його наукового тлумачення в сучасній доктрині права, на відміну від вже неодноразово досліджених та близьких за змістом категорій механізмів правового впливу та дії права. На нашу думку, характеристика суміжних понять сприятиме вирішенню поставлених задач.

Традиційно, під механізмом розуміють систему функціонування будь-чого у вигляді сукупності проміжних станів або процесів будь-яких явищ. В юридичній літературі запропоновано близько двадцяти визначень поняття «механізм». В загальному розумінні під цією категорією розуміється система правових засобів, за допомогою яких здійснюється упорядкування суспільних відносин [101, с. 404].

Відповідно до визначення В. Казимирчука механізм дії права складає систему соціальних факторів і методів соціально-правового впливу [102, с. 12]. В.І. Гойман розуміє механізм дії права як складно організовану систему соціально-правових засобів, розглянуту в єдності і у взаємозв'язку з соціальною діяльністю людей, їх інтересами і потребами та пов'язану із забезпеченням досягнення цілей такої діяльності в певних суспільних умовах і конструктивними (правовими) засобами [20, с. 119]. Наведене розуміння механізму дії права має чітко виражену соціальну ознаку правової дії і враховує всі можливі чинники, що відображають процеси взаємодії соціальної та правової площин на усіх можливих рівнях.

В.О. Ленчик, використовуючи ознаку системності, пропонує наступне визначення системного механізму дії права як взятую в єдності сукупність економічних, соціально-політичних, правових та інших факторів, що діють на загальносоціальному, регіональному, груповому та індивідуальному рівнях на стадіях (етапах) правоутворення, правотворчості, правореалізації і визначають в кінцевому підсумку правомірність поведінки суб'єктів суспільних відносин, законність і правопорядок у суспільстві [103, с. 14].

Поняття механізму правового впливу було введено М Александровим ще в 1961 р. Автор визначав його як встановлення заборон певних дій, правоздатності суб'єктів права, а також компетенції певних органів та їхніх посадових осіб і взаємозв'язків між учасниками суспільних відносин [104, с. 164–165]. Інше тлумачення цього поняття сформулював А. Вітченко як взаємозв'язану систему правосвідомості, правотворчого процесу, правової культури, правових принципів та механізму правового регулювання [105, с. 30].

На думку А.М. Денисової, механізм правового впливу є сукупністю специфічних правових засобів, за допомогою яких здійснюється правовий вплив на свідомість та поведінку людей, метою якого є втілення змісту правових норм у можливу правомірну поведінку особи шляхом усвідомлення індивідом ціннісних орієнтацій про право та формування позитивних мотивів активної правової поведінки [82, с. 5].

Враховуючи запропоновану в попередньому розділі дефініцію соціального впливу права, на нашу думку, його механізм характеризується такими суттєвими ознаками:

- є сукупністю правових, соціальних, політичних та ін. факторів;
- має системну побудову, тобто відзначається чіткою, логічно–впорядкованою структурою та взаємопов'язаністю елементів;
- має єдину загальну мету впливу, що досягається шляхом реалізації окремих, проміжних цілей його елементів.

Вважаємо, що механізм соціального впливу права необхідно розглядати в трьох аспектах – як система факторів впливу, як послідовність елементів процесу впливу та як система форм (напрямків) впливу. Лише так можливо всебічно охарактеризувати цей феномен.

Перше розуміння досліджуваного явища є традиційним для правової науки і характеризує його як структурно–організовану, взаємоузгоджену систему правових та неправових факторів, дія яких спрямована на індивідуальну та суспільну свідомість з метою формування в суспільстві стійких переконань щодо права, визначення окремих рис суспільного буття та

інтеграцію правових цінностей та ідеалів в суспільну площину. Визначальною ознакою такого розуміння є характеристика механізму як системи факторів, за допомогою яких і реалізується вплив права.

Використання терміну «фактор» для позначення активних елементів механізму впливу є не випадковим. Різні науковці для позначення структурних одиниць механізму використовують такі категорії, як «чинник» [106, с. 93], «засіб» [107, с. 12] та власне фактор. Виходячи з характеру реалізації соціального впливу права, який має як автономний, так і керований характер, вважаємо що саме термін «фактор» найточніше відображає сутність елементів механізму впливу. Адже «засіб», на нашу думку, ототожнюється із застосуванням, тобто активним та цілеспрямованим використанням певного предмету для досягнення визначених цілей; «чинник», навпаки, має пасивний, другорядний характер. Вважаємо, що термін «фактор» позбавлений зазначених недоліків, а тому його смислове навантаження оптимально відповідає неоднорідній природі елементів механізму соціального впливу права. Крім того «фактор» має давню наукову традицію позначення явищ соціальної реальності, що визначають особливості індивідуальності людини. Так, ще Л. І. Спиридонов зазначав, що становлення людини як особистості може розглядатись як сукупний ефект дії всієї системи соціальних факторів [108, с. 38].

Зважаючи на вже визначену багатоаспектність способів та напрямків реалізації соціального впливу права, логічним є висновок про різноманітність факторів впливу. На нашу думку, впливати на правові переконання та ідеали як окремого індивіда так і суспільства в цілому може безліч явищ, починаючи від простого усвідомлення про факт існування права як системи дозволів та заборон і закінчуючи розпорядчими рішеннями органів державного регулювання окремої сфери господарства, які можуть суттєво змінити правові переконання суб'єктів, що залучені до цієї сфери (наприклад, порушення при проведенні тендерів чи аукціонів). Тому за неможливості поіменного визначення факторів впливу, вважаємо за доцільне класифікувати їх за спільними критеріями.

Отже, на нашу думку, до факторів соціального впливу права належать правові та соціальні (неправові) об'єкти та явища, що в прямий чи опосередкований спосіб здійснюють або сприяють здійсненню соціального впливу права. На системній єдності правових та соціальних факторів зауважує В.В. Лапаєва, відповідно до визначення якої механізмом соціальної дії права є механізм взаємодії правових та інших соціальних чинників, що беруть участь у житті права на всіх етапах його функціонування [106, с. 93]. В такому розумінні соціальність розкривається лише у взаємодії правового та неправового, а власне соціальне призначення права ігнорується.

Навпаки, за соціологічного підходу увага акцентується на системі соціально–економічних, політичних, ідеологічних, психологічних та інших засобів соціально–правового впливу, що обумовлюють соціально–правові дії адресатів права [20, с. 58]. Такий підхід орієнтує конкретні дослідження на пошуки нових неюридичних чинників, що впливають на право або зазнають його впливу, на виявлення нових механізмів і напрямів [26, с. 35, 65–66, 69]. Роль неюридичних чинників права визнається навіть на рівні законотворчості, що свідчить про їх суттєвий вплив на правову реальність [109, с. 39].

Серед сучасних наукових досліджень в цьому аспекті доцільно звернути увагу на погляди А.Т. Амінева. Під механізмом впливу права на особистість він розуміє як комплексну, узгоджену систему факторів–регуляторів і факторів–умов, діючу поряд з іншими позитивними і негативними факторами і явищами, що працює в інформаційно–конкретному і ціннісно–настановному напрямках, що сприяє переведенню правових приписів, закріплених у юридичних нормах, за допомогою проходження через свідомість індивіда в правову (юридично значиму) поведінку. На думку автора механізм впливу права на особистість являє собою внутрішньо несуперечливу сукупність факторів, які за характером дії поділяються на ті, що безпосередньо регулюють поведінку і ті, що створюють для цього певні умови [110, с. 16–17].

На нашу думку, фактори соціального впливу права поділяються:

- за належністю до правової сфери: на правові (норми права, рішення судових органів) та неправові (рівень життя суспільства);

- за формами впливу – психологічні, мотиваційні, соціально–регулятивні та загальносоціальні;

- за типом свідомості – індивідуальні, тобто ті, що діють на свідомість індивіда (правова освіта) та суспільні, що спрямовані на суспільну свідомість і визначають характер загальносоціальних явищ (криміногенний стан);

- за способом впливу – прямі, які самостійно реалізують свій вплив (рівень правового захисту прав громадян) та опосередковані, які діють лише за певних умов (порівняльний аналіз правореалізації в різних державах).

Другим аспектом, в якому варто розглядати механізм соціального впливу права є послідовність розташування елементів процесу впливу. Прикладом такого розуміння правових явищ є визначення механізму правового регулювання В. Д. Сорокіна, який пропонує розглядати його у вигляді системи тісно взаємодіючих елементів – предмета, метода та процесу правового регулювання [111, с. 34]. Підтримуючи обраний науковцем підхід, вважаємо правомірним характеризувати механізм соціального впливу права як процес взаємодії правової та соціальної площин, що складається з джерела впливу, об'єкта впливу, спрямування та власне процес впливу. Джерелом впливу є правова система як сукупність всіх правових явищ, що існують в суспільстві; об'єкт впливу – індивід, соціальна група чи суспільство в цілому; спрямування – сукупність тотожних відносин, що в своїй єдності складають певну сферу суспільного буття; процес впливу – динамічний елемент механізму, що полягає в безпосередній дії факторів впливу на суспільну чи індивідуальну свідомість. Таке розуміння механізму є важливим в контексті подальшого дослідження умов ефективності соціального впливу права.

Третій аспект характеристики механізму соціального впливу права має визначальний характер для цього дослідження, адже розглядає механізм в контексті напрямків впливу. Визначення та аналіз напрямків впливу має першочергове значення для дослідження соціального впливу права, адже

визначає не лише ті аспекти соціального та правового буття, які підпадають під вплив, але й дає можливість встановити умови його ефективності, що сприятиме соціальній результативності та доцільності права.

Для позначення групи факторів впливу, що спрямовуються на подібні чи тотожні суспільні відносини застосовуються різні категорії – «напрямок», «форма», «канал» та ін. Вважаємо, що саме термін «форма соціального впливу права» найбільшим чином відповідає характеру досліджуваного явища. Необхідно зазначити, що в літературі поняттю форми впливу права відводиться незначна увага, що призвело до невизначеності не лише в належному застосуванні термінології, але й в їх смисловому навантаженні. Це поняття вживалось виключно в контексті структури впливу, при цьому ні аналізу, ні пояснень чому саме «форма» є найбільш придатним терміном для характеристики окремих його видів, не надавалось.

Застосування юриспруденцією терміну «форма» є наслідком запозичення філософського категоріального апарату. Ще в античні часи форма визначалась як перехід від можливості до дійсності. Форма — поняття філософії, яке визначається відповідно до понять змісту і матерії. У співвідношенні із змістом форма розуміється як впорядкованість змісту – його внутрішній зв'язок і порядок. У співвідношенні з матерією форма розуміється як сутність, зміст знання про суще, яке виступає єдністю форми і матерії. Форма наділяє будь-яке явище здатністю мати чіткі характеристики, існувати в конкретно-визначеному стані. Визначення форми позбавляє об'єкт дослідження мінливості, викликаній недостатнім рівнем осмислення його буття.

Теорія права оперує терміном «форма» в контексті двох значень – правової форми та форми права. В.М. Баранов в категорії правової форми опосередковує всю правову реальність, тобто правові явища, пов'язані із економічними, політичними, побутовими та іншими фактичними відносинами. Поняття правової форми застосовується з метою аналізу зв'язку права з іншими соціальними утвореннями, процесами і відносинами. Форма права – це форма саме права як окремого явища і співвідноситься вона тільки зі змістом права. Її

призначення – впорядкування змісту права, надання йому властивості владного характеру [112, с. 250].

Категорія «форма впливу» як самостійний об'єкт наукового дослідження визначилась завдяки роботам таких вчених, як В.П. Казимирчук, В.М. Кудрявцев, Ю.О. Тихомиров та С.С. Алексєєв. Вони започаткували ґрунтовне дослідження методики та шляхів впливу права на суспільство, за їхньою ініціативою з метою типологізації впливу і було застосовано поняття форми. На нашу думку, форму соціального впливу права як елемент механізму соціально-правової взаємодії правомірно визначати як організовану систему правових, соціальних та психологічних факторів, що діють у спільному напрямку та у встановлений спосіб на індивідуальну та суспільну свідомість, видозмінюючи їх у відповідності до правових ідей, принципів та ідеалів. Форма впливу права має визначений напрям дії, спрямований на окрему сферу соціального буття. Мета форми впливу різниться в залежності від обраного напрямку, однак як частина механізму соціального впливу її ціль полягає у створенні умов для цивілізованого та комфортного існування людини, її участі в суспільному житті та стимулюванні суспільного розвитку.

Вважаємо, що форма соціального впливу права характеризується наступними ознаками:

- внутрішня впорядкованість та взаємоузгодженість, структурна організованість факторів впливу в межах окремої форми, що мають як позитивний, так і негативний зміст і саме їх взаємодія в межах конкретного напрямку впливу визначає характер кінцевого результату;

- визначеність напрямку впливу на певну сферу, аспект суспільного буття;

- саморегуляція – форма впливу права самостійно, без стороннього втручання, включає у свій склад новоутворені фактори та узгоджує власну активність відповідно до нового складу;

- є носієм правових знань, принципів, ідеалів, що складають смисловий аспект форми впливу;

- наявність потенціалу чинити певний ефект на суспільство, що розкривається у якісних змінах суспільних відносин та інтеграції правових цінностей у свідомість індивідів;

- стійкість, тобто безперервність впливу; він існує доти доки існує право, здійснюється поза суб'єктивною волею і є повністю автономним процесом, який піддається корегуванню шляхом підвищення його ефективності;

- динамічність розвитку, що розкривається в активному реагуванні на зміни у соціальному та правовому полях та пристосування до цих змін.

Форма соціального впливу права надає змістовної єдності та впорядкованості сукупності факторів впливу; вона є абстрактним поняттям, яке втілює в собі конкретне спрямування юридичної енергії на окремий масив суспільного буття. Форма характеризується своїм унікальним комплексом факторів впливу, спрямуванням на конкретну сферу та умовами, що визначають ефективність впливу.

Згадка про наявність юридичної енергії для характеристики форми соціального впливу права є не випадковою. Специфіка реалізації впливу права полягає у відсутності засобів його забезпечення. Неможливо примусити людину повірити в щось поза її волю. Наявність спроможності права впливати на суспільний простір одночасно свідчить про те, що воно має здатність призвести до реальних змін. Р. Йеринг охарактеризував цю здатність змінювати соціальну реальність як концентровану енергію людей або суспільну енергію. Право за Р. Йерингом відіграє активну роль у суспільному житті – воно є організованою активністю суспільства, що перетворюється на кайдани права з незв'язної і невизначеної в зв'язну і точно визначену у своїй дії. У його розумінні право є сама громадська енергія, спрямована на забезпечення життєвих умов суспільства і закономірно рухається через діалектику потреб, інтересів, мети [113, с. 11].

С. С. Алексєєв, розглядаючи право як інституційне утворення, зауважує на доцільності використання поняття «юридична енергія», під яким слід розуміти реальну організаційну дію права, упорядковану обов'язковість.

Висновок, до якого приходять науковець, полягає в тому, що право є фактичним джерелом і носієм юридичної енергії [20, с. 44–45]. В контексті соціального впливу права юридичну енергію доцільно розглядати як потенціал правових явищ визначати та змінювати поведінку суб'єктів та життєдіяльність усього соціуму. Юридична енергія виходить з якості правового буття, рівня правового авторитету. Чим більшу роль відіграє право в житті суспільства, тим більший в нього потенціал до впливу.

В.І. Гойман зауважує на подібну за змістом категорію сили права. Сила права – це його інтегративна характеристика, що визначає соціальну вагу права в суспільстві, яка свідчить про міру здатності права здійснювати відповідно його цілям і об'єктивним можливостям необхідні перетворення в суспільстві. Реальний прояв сили права в конкретних умовах місця і часу стосовно до окремого індивіда, людської спільноти чи суспільству в цілому, внаслідок чого реалізується його потенціал, досягаються передбачені ним суспільні перетворення [20, с. 44].

Отже, важливою ознакою форми соціального впливу права є наявність юридичної енергії, правового потенціалу впливати на суспільство і видозмінювати його. Відсутність такої енергії є відсутністю впливу взагалі.

Визначивши поняття та ознаки форми соціального впливу права, доцільно проаналізувати суміжні категорії, які застосовуються в доктрині для уникнення понятійної плутанини. Зважаючи на відсутність єдності у підходах до розуміння впливу права та його форм, один і той же об'єкт наукового пізнання в різних працях може визначатись як «форма», «напрямок», «характер», «елемент», «канал», «спосіб», «вид» та ін. Частково обґрунтованим, на нашу думку, є вживання близького за значенням терміну «напрямок соціального впливу права». Застосування «напрямку» для характеристики форм впливу пояснюється змістовним наповненням цього слова, воно акцентує увагу на ознаці спрямування юридичної сили на досягнення мети в конкретній сфері соціальних відносин. Однак, змістовність не дає змоги компенсувати відсутність таких ознак, як структурна визначеність, неоднорідність,

системність впливу, які притаманні формі впливу. Оптимальним рішенням є застосування категорії напрямку в контексті найбільш характерної риси кожної окремої форми впливу, що ідентифікує та відрізняє її від інших форм.

Цікавою є позиція, якої дотримується В.М. Жуков. Досліджуючи аксіологічну природу права, науковець осмислює право як багатоаспектну – формальну, естетичну, юридичну та ін. цінність [1, с. 21–34]. Порівняльний аналіз концепції В.М. Жукова та структури соціального впливу права відкриває ряд спільних положень, що дає право проводити певні паралелі між ними.

Характерною для механізму соціального впливу права є його багатовекторність, тобто спрямування на різні сфери суспільного буття та застосування різних засобів впливу. Зауважимо, що поділ за цією ознакою застосовується і для характеристики дії права та правового впливу. Наприклад, В.О. Ленчик виокремлює соціальний, організаційний та психологічний типи [103, с. 10]. А.М. Денисова, застосовуючи ознаку напрямку, у межах яких відбувається реалізація механізму правового впливу, розрізняє інформаційно–психологічний, ціннісно–мотиваційний та нормативний напрями правового впливу на суспільну дійсність [82, с. 16]. Т.І. Тарахонич та О.О. Іванов виокремлюють соціальний, психологічний та ціннісно–орієнтаційний механізми дії права [114, с. 17]. Крім вже наведених, окремо розрізняють етичний, інформаційний [115, с. 77–78] та власне юридичний вплив [116, с. 202–203].

Окремо необхідно зауважити на розгорнутому визначенні механізму правового регулювання, що пропонує Ф.Ш. Ямбушев. Застосовуючи інтегративний підхід, вчений визначає його як систему формальних (юридичних) засобів і змістовних (інформаційних, психологічних, ідеологічних, виховних, управлінських) форм впливу на суспільні відносини з метою забезпечення соціально значимої правової поведінки шляхом задоволення інтересів і потреб особистості, суспільства і держави. До такого механізму належать керуючі соціальні системи, соціальні фактори, механізми формування правомірної поведінки, регульовані соціальні системи, правову

поведінку та інші правові засоби [117, с. 15]. Вважаємо, що запропоноване визначення виходить за межі традиційного бачення механізму правового регулювання і має багато спільних рис із механізмом соціального впливу права.

Розглянуті підходи до виокремлення напрямків впливу права в загальному пропонують більше десяти форм впливу, що свідчить про актуальність цього спрямування в теорії права. Разом з тим, лише деякі з вчених спробували визначити критерії такого поділу через певну сферу буття індивіда чи задачі, які покладені на конкретну форму. Для визначення форм соціального впливу права необхідно сформулювати ряд критеріїв, за яким будь-який фактор впливу можливо було класифікувати за належністю до конкретної форми. З цією метою доцільно визначити наступний ряд ідентифікуючих вимог форми соціального впливу права: спрямування на певний тип свідомості; унікальний склад факторів впливу; соціальне призначення.

Спрямування на визначений тип свідомості є базовою характеристикою усіх форм впливу. В основі соціального впливу права знаходиться інформація – ідеї, знання, почуття, тобто все те що сприймається виключно інтелектом людини. На перший погляд, такий висновок обумовлює, що критерій типу свідомості є недоцільним, адже лише людина здатна сприймати та усвідомлювати інформацію. Проте людина як біосоціальна істота має два аспекти свого існування – індивідуальний та суспільний. Дані рівні тісно взаємопов'язані та залежні від найменших змін один в одного. Усе буття людства ґрунтується на тісному співіснуванні індивідуального та колективного, приватного та громадського. Ця подвійність вплинула і на правову площину, в результаті чого теорія права має такі категорії, як правова ідеологія, правова свідомість та ін. Ці правові явища застосовуються для позначення колективного відношення до права, що притаманне певній соціальній спільноті – групі людей, що пов'язані за певною ознакою.

На нашу думку, традиційне для теорії права сприйняття суспільства як сукупності фізичних та юридичних осіб обмежує розуміння процесів, що

відбуваються в ньому. Для подолання означених обмежень доцільно звернутись до наукових здобутків соціології, яка розглядає суспільство в контексті дослідження його внутрішньої структури. Соціальна структура суспільства – сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою упорядкованих стосовно одна одної соціальних спільнот, соціальних верств, станів і відносин між ними. Основою соціальної структури суспільства є соціальна спільнота, що становить реально існуючу сукупність індивідів і відрізняється соціальними зв'язками і відносною цілісністю [118, с. 63–64]. Соціальним спільнотам притаманні спільні для її членів погляди та переконання. Суспільна думка, стереотипи, ідеологія – все це є проявами так званої суспільної свідомості. Суспільна свідомість за обсягом значно перевищує індивідуальну. Далеко не всі компоненти суспільної свідомості в їх складній і суперечливій взаємодії, різнорівневому відображенні суспільного буття екстраполуються в процесі соціалізації індивіда на його свідомість. Водночас індивідуальна свідомість глибша за суспільну: у підсумку саме вона перетворюється на керівництво діями індивідів. Індивідуальна свідомість може також, хоч і тимчасово, виходити за межі суспільної свідомості. Нові ідеї, як правило, виникають у свідомості індивідів — учених, спеціалістів, професіоналів, досвідчених практиків. Якщо вони здобувають визнання соціальних спільнот, то поповнюють арсенал суспільної свідомості. [88, с. 212].

Безсумнівно, що право визначає не лише індивідуальну, однак і суспільну свідомість, про що свідчать вже згадувані вище правова ідеологія, правова культура і т.д. Отже, це підтверджує обґрунтованість критерію поділу форм впливу права за типом свідомості на індивідуальні та суспільні.

Втім, необхідно усвідомлювати, що кінцевим результатом будь-якої форми впливу буде людина – її правосприйняття, переконання і, найважливіше, дії. У її свідомості відбувається перехід від абстрактного правила до юридично значимої дії. Як слушно зазначає Н.П. Осипова, право — це такий інструмент регулювання суспільних відносин, який діє через волю та свідомість людей. Тому багато властивостей правових норм та результати їх застосування не

можуть бути правильно зрозумілими без аналізу умов їх дії, а також особливостей людей, які реалізують та застосовують правові норми [5, с. 35]. Вплив права формує переконання, а переконання визначають дії. Право існує в діях, а будь-яка соціальна активність здійснюється лише людиною. Тобто, незалежно від типу свідомості, на яку спрямовано вплив права, його наслідки будуть втілені в конкретних діях фізичних осіб.

Цікавий критерій поділу форм впливу права пропонує Д. М. Мешков. На його думку, право характеризується різними рівнями прояву. Особливості впливу права відображають два первинних рівня – існування і функціонування права. Перший з них характеризує головним чином інформативну та ціннісно-орієнтаційну дію права. Він відображає ту стадію буття права, коли воно має безпосередній вплив на індивідуальну і суспільну свідомість, зумовлюючи його сприйняття і внаслідок цього поведінку його адресатів. Функціонування права – інший первинний рівень – виявляється через соціально-правові дії, рівні яких можуть бути диференційовані залежно від спеціально – юридичних функцій права, різноманітності режимів дії правових норм, особливостей правового становища діючого суб'єкта та інших підстав. На думку автора, такий підхід до проблеми дозволяє досліджувати характер впливу права в єдності його ідейно-мотиваційного та регулятивного впливу [89, с. 13–14].

Запропоноване Д. М. Мешковим бачення класифікації форм впливу права на суспільство безумовно заслуговує на увагу. Втім, на нашу думку, ті аспекти правового буття, які автор відніс до рівня функціонування права, є фактично стадією правової реалізації, яка є окремим етапом дії права. Поєднання двох різних за природою та рівнем існування правових феноменів в межах одного об'єкту наукового дослідження значно обмежить кількість спільних ознак та не дасть можливості об'єктивного аналізу категорії впливу, тому вважаємо за недоцільне віднесення правової реалізації до обсягу впливу права.

Наступна ознака форми соціального впливу права полягає в наявності специфічного складу факторів впливу, що мають спільну здатність діяти в межах єдиного напрямку впливу. Така сукупність факторів визначає спосіб, в

який вплив реалізується в межах конкретного напрямку, обумовлює його ознаки та умови ефективності. Окрім запропонованої вище класифікації факторів, необхідно відзначити їх поділ на спеціальні, що здійснюють вплив в межах однієї форми та загальні – що реалізуються в двох чи більше формах.

Не менш важливим критерієм ідентифікації форми соціального впливу права є її соціальне призначення, тобто те, яку роль вона виконує і яку соціальну мету переслідує. Саме за цим критерієм була здійснена більшість існуючих в доктрині класифікацій форм впливу. Соціальне призначення впливу не варто ототожнювати із функціями права, адже вплив є психологічним феноменом, в той час як функції права поєднують в собі як психологічні, так і організаційні напрямки дії на суспільство. Втім, деякі з функцій дійсно відповідають окремим проявам впливу (виховна, ідеологічна).

Порівняльний аналіз всіх існуючих підходів до класифікації форм впливу права дав змогу сформулювати власний перелік форм. Виокремлення форм впливу здійснювалось відповідно вимог всебічного охоплення всіх можливих проявів та напрямків соціального впливу права і недопущення повторення чи дублювання проявів впливу в різних формах. На підставі здійсненого аналізу пропонується наступний перелік форм соціального впливу права:

Індивідуальні форми впливу права:

- психологічна форма, що включає в себе фактори впливу на суб'єкта як на дієву ланку суспільства, визначаючи її роль та навички правового буття. В контексті зазначеного впливу відбувається процес правової соціалізації особистості, реалізація та забезпечення правомірної поведінки суб'єктів правовідносин, формування стійких психологічних моделей усвідомлення та сприйняття права. Також до цього напрямку включається правова освіта та всі інші форми набуття правових знань. Основна задача психологічної форми впливу полягає в наділенні суб'єкта всіма необхідними характеристиками, необхідними для здійснення прав та виконання обов'язків як члена суспільства;
- мотиваційна форма виявляється у формуванні у суб'єкта правоповаги, правових принципів і переконань та доцільності його застосування. Правова

мотивація формує аксіологічне сприйняття права як засобу соціального регулювання і контролю; ставлення особи до правових норм, яке може бути як позитивним так і негативним. Саме в межах мотиваційної форми впливу права складаються та розвиваються передумови для правового нігілізму – відторгнення закріплених державою правил поведінки.

Суспільні форми впливу права:

- соціально–регулятивна (правова) форма впливу, виявляється у формі суспільної реакції на виконання правом функцій соціального регулятора. Призначення такого впливу полягає у встановленні правопорядку в суспільстві і в забезпеченні усвідомлення суб'єктами наявності обов'язкових правил співіснування в суспільстві, які поєднують у собі як права, так і обов'язки;

- загальносоціальна форма впливу права – характеризує вплив права на суспільство, соціальні інститути та інші об'єкти соціальної системи. Характерним для цієї форми є особливий склад адресатів впливу: по–перше, це суспільство в його єдності та в усіх проявах; по–друге, це соціальні утворення та процеси, які складають соціальну систему та визначають її характерні ознаки. Як і в інших формах впливу, йдеться як про позитивні, так і негативні фактори, одні з яких сприяють дії права, інші — її гальмують [119, с. 87].

На нашу думку, обрана класифікація найбільш чітко відображає співвідношення проявів та напрямків впливу і максимально охоплює всі можливі варіанти соціально–правової взаємодії. Зазначимо, що окрім запропонованого, в науковій літературі та в окремих нормативних актах, категорія впливу нерідко згадується у зв'язку з конкретною галуззю права: кримінально–правовий вплив, адміністративно–правовий вплив і т.д. На думку окремих науковців таку класифікацію пов'язують з наявністю індивідуальних, характерних способів правового впливу на регульовані галуззю відносини. Більше того, кожен інститут права має свої і лише йому властиві прийоми і засоби впливу на суспільні відносини. Це призводить до того, що відповідна форма впливу права стає ідентифікуючою ознакою конкретної галузі права або інституту права, поряд з понятійним апаратом, принципами тощо.

Розглянувши всі аспекти механізму соціального впливу права та визначивши його характерні ознаки, вважаємо правомірною наступну дефініцію: механізм соціального впливу права – структурно організована сукупність правових та неправових факторів, що здійснюють психологічний, мотиваційний, соціально–регулятивний та загальносоціальний вплив на індивідуальну та колективну свідомість і формують правові погляди, ідеї та переконання, а також окремі характерні риси елементів соціальної системи.

Все вищезначене обумовлює наступні висновки. Механізм соціального впливу права визначає його динамічний аспект, тобто характеризує його як організовану систему факторів, що реалізують вплив. Організація та внутрішнє структурування факторів впливу визначається відповідно до так званих форм впливу, що характеризуються власним напрямом здійснення впливу на визначені сфери суспільного буття та певним соціальним призначенням. Поділ всієї сукупності соціального впливу права на форми є основним шляхом його пізнання та визначення не лише його природи та внутрішніх процесів, але й тих умов, що детермінують його ефективність.

2.2. Індивідуальні форми соціального впливу права

В свідомості людини закладаються основи не лише її життєвої позиції; усе суспільне бере свій початок саме з усвідомлення власного «я». Індивідуальність є першоосновою всього соціального, а значить і правового, а отже пізнання соціального впливу права має починатись саме з аналізу елементарної частинки соціуму – людини. Адже, як слушно зазначив М.П. Орзіх, право багато в чому виконує свої завдання завдяки інформаційно–психологічному впливу на особистість [120, с. 61].

Сучасний стан правосвідомості в суспільстві дозволяє стверджувати про якісно новий рівень правового сприйняття та зміну поглядів на проблему упорядкування суспільних відносин за допомогою такого найважливішого соціального регулятора як право. Поза сумнівом, саме розум людини, її свідомість визначає діяльність та поведінку. В свою чергу, будь–яка поведінка особи має соціальний характер і визначається як сукупність певних дій, що викликають зміни в оточуючому світі чи в самого суб'єкті [121, с. 8]. Отже, на нашу думку, цілком справедливою є теза про свідомість індивіда як основний модифікатор стан правового буття в соціальному вимірі. Соціальний вплив права на свідомість індивідів видається найефективнішим механізмом інтеграції правових ідеалів в інтелектуальну, ірреальну площину, через яку вони реалізуються у фактичних діях суб'єктів.

Для характеристики індивідуального сприйняття правової реальності теорією права було сформульовано цілий ряд категорій та понять, що достатньою мірою розкривають всі аспекти психологічного відображення права: правосвідомість, правова культура особи, правосприйняття, правові знання та ін. Позитивною тенденцією є високий рівень зацікавленості в дослідженнях наведених явищ серед науковців, що значним чином сприяє в пізнанні феномену індивідуальних форм соціального впливу права.

Метою цього підрозділу є аналіз індивідуальних форм соціального впливу права, визначення суттєвих ознак, що їх характеризують та обґрунтування власного розуміння такого впливу на свідомість людини.

Традиційно теоретико–правові дослідження поведінки суб’єктів акцентувались на наслідках, результатах поведінки – статистичний аналіз правопорушень, практика застосування окремих норм. Презюмуючи достатність нормативного забезпечення людської діяльності для абсолютизації правової дії, представники юридичної науки не були здатні отримати максимально наближеної до реальної моделі правореалізації. Суттєвий недолік абстрактного моделювання дії правових норм полягає в тому, що технічно досконале право не дорівнює високому рівню правової ефективності. Вважаємо, що в цій рівності неврахованим елементом є соціальний фактор правового буття, тобто об’єктивно існуючі в суспільстві умови, які видозмінюють образ права в сприйнятті індивідів та суспільства, а також визначають особливі умови, в яких реалізація норм права набуває нових ознак та характеристик. Він викривляє зміст правових положень, визначаючи дії суб’єкта, які в результаті можуть бути протилежні встановленим правом рекомендаціям. Технічно правильні та соціально справедливі норми, викривляючись крізь призму індивідуальності, фактично реалізуються в інших, часто протиправних діях.

Таким чином, визначити реальну ефективність правового забезпечення відносин в суспільстві можливо лише з урахуванням соціального фактору. Якщо якість правових норм, що складають систему права залежить від рівня нормотворчості, то значення соціального фактору правової дії є неповторним для кожного суб’єкта, адже формується на підставі власних переконань, сприйняття та досвіду. На нашу думку, саме соціальний вплив права, а точніше ті його форми, що спрямовані на свідомість суб’єктів, є основою формування соціального фактору правової дії.

Отже, погоджуючись з надзвичайною роллю психологічно–правових установок суб’єктів, вважаємо за необхідне дослідити категорію індивідуальних форм соціального впливу права як системи напрямків впливу, спільним для яких є спрямування на свідомість суб’єктів. Отже, пропонується визначення індивідуальної форми соціального впливу права як системи

правових, соціальних, мотиваційних та психологічних факторів, що спрямовані на свідомість суб'єкта з метою формування його знань, навичок, поглядів та переконань про право, його значення та роль в суспільному бутті. Вважаємо, що весь обсяг індивідуального впливу права доцільно класифікувати на дві форми – психологічну та мотиваційну.

Психологічна форма соціального впливу права є першоосновою формування правової свідомості індивідів; її мета полягає в пізнанні себе як суб'єкту права, що включає в себе: пристосування особистості до існування та діяльності у правовому просторі і використання власної правосуб'єктності, тобто вміння використовувати власні правомочності та усвідомлення необхідності виконання обов'язків. Становлення особистості як суб'єкта права відбувається через два соціально–правові інститути – правової соціалізації та правового виховання.

Право, перш за все, є сукупністю загальнообов'язкових правил поведінки в соціумі і особа має сприйняти ці правила, навчитись жити за ними. Адаптація та визнання громадянином таких правил та умов, що отримало назву соціалізації, є одним з основних напрямків досліджень в соціології. В останні роки набули особливої актуальності наукові дослідження соціалізації особистості у контексті правового аспекту соціального буття. Вперше даний термін був введений до наукового обігу в середині XIX століття Е. Дюркгеймом. Вагомий внесок у розвиток поняття «соціалізація» здійснили французький юрист і соціолог Г. Тард та американський соціолог Т. Парсонс. Правова соціалізація як корелят соціалізації виник в 60-х роках XX століття в рамках дослідження американської школи правової психології.

З огляду на безсумнівну приналежність категорії соціалізації до сфери дослідження соціології, вчені донедавна не звертались до юридичного елементу даного інституту. Разом з тим, дослідження правового аспекту цієї категорії є теоретичним базисом для вирішення таких завдань, як підвищення ефективності права, подолання правового нігілізму, зменшення проявів деліквентної поведінки тощо.

Оскільки теоретична дискусія щодо природи соціалізації виходить за межі даного дослідження, варто зупинитися на найбільш прийнятній, на нашу думку, позиції. Соціалізація особистості з точки зору сучасної психології, в тому числі в юридичної, є процесом становлення особистості як члена суспільства, засвоєння (інтерналізації) індивідом цінностей, норм і поведінкових стандартів даного суспільства, нормування соціально адаптованої життєвої позиції особистості [122, с. 27–32]. Правова складова явища соціалізації обмежується юридичним елементом і характеризується процесом включення індивіда в систему правовідносин у результаті засвоєння та сприйняття основ правової культури суспільства [4, с. 112]. Лише через безпосередню участь у суспільних відносинах відбувається пізнання реальної дії права, можливості його застосування, усвідомлюються такі фундаментальні категорії, як власність, відповідальність, правопорушення. Лише соціум з його різноманітністю способів та форм взаємодії здатний сформувавши адекватне сприйняття права в особистості.

Право невіддільне від соціуму, а тому пізнання нормативних умов суспільного життя особою відбувається майже відразу із вступом в суспільні відносини. Так, досліджуючи становлення дитини як учасника соціальних відносин, представників доктрини французької соціології зауважили, що доки взаємодії дитини обмежені його батьками, вона прагнути матеріалізувати моральні правила і вести себе в егоцентричній мірі. Почуття взаємної поваги, справедливості, взаємних відносин, а також контрактів з'являється вже після восьмирічного віку, коли контроль батьків зменшується і дитина знаходить місце в групах однолітків [123, с. 357].

Значення правової соціалізації як елемента соціального впливу права полягає в закладенні основ правосприйняття індивіда; соціалізація формує в свідомості своєрідний «фундамент», який супроводжуватиме особу все її життя та визначить її статус як суб'єкта права. Фактично правова соціалізація є першим знайомством особи з правовою реальністю, що закладає глибинні психологічні установки щодо права. Вона є правовим відгалуженням в

суспільну реальність, сателітом, що забезпечує реалізацію права на рівні суспільних відносин та психологічних переконань – сферах, що є недосяжними для правового регулювання.

О.Ф. Скакун виокремлює наступні ознаки правової соціалізації:

- є складовою частиною загальної індивідуальної культурної соціалізації, що залучає особу до універсального соціокультурного досвіду;
- є двостороннім процесом взаємодії особи і суспільства (на відміну від правового виховання, де соціальне середовище впливає на людину);
- спирається на правову спадщину попередників і досвід сучасників;
- виражається в здобутті знань про правила законослухняної поведінки та в умінні здійснювати правові настанови в її межах;
- виявляється в умінні бути активним учасником правовідносин та визначати їх значущість для себе;
- відбувається під впливом не лише цілеспрямованих чинників (як у правовому вихованні), а й у стихійних, спонтанних [64, с. 111].

На думку таких науковців, як В.М. Кудрявцев, В.П. Казимирчук, Н.М. Оніщенко, правова соціалізація є двостороннім процесом взаємодії індивіда і суспільства, в якому обидві сторони є активними. Індивід як об'єкт правової соціалізації, зовсім не позбавлений правової активності тому сам може обирати для себе основні напрями даного процесу, будучи тим самим одночасно і об'єктом, і суб'єктом правової соціалізації. В процесі правової соціалізації особа вибірково сприймає зовнішні умови впливу. Таким чином зовнішні (об'єктивні) умови визначають поведінку людини лише тією мірою, якою співвідносяться з внутрішніми (суб'єктивними) умовами, що склалися в результаті всього процесу правової соціалізації [124, с. 9]. Отже, соціалізацію людини не можна розглядати виключно як пасивний процес, що не залежить від особи. Фактори, що впливають на особистість, мають при цьому не вступати в протиріччя з внутрішніми переконаннями, мотиваціями особи. Таким чином, лише в єдності мотивацій та психологічних переконань досягається найвищий рівень сприйняття людиною права.

Хоча наведений підхід і є вірним та таким, що відповідає сутності взаємозв'язків в соціумі, він розглядається лише в контексті внутрішніх процесів в суспільстві. В зазначеному розумінні, на нашу думку, виключається детермінуюча ознака правової соціалізації як елемента глобальної системи інститутів та процесів, що характеризує право як активний чинник розвитку та видозміни суспільства. Тобто, ігнорується роль правової соціалізації як елемента соціального впливу права, завдяки якій здійснюється інтеграція права як системи знань, принципів та ідеалів в свідомість індивідів та їх подальше застосування як корелята правової активності суб'єктів.

На нашу думку, правова соціалізація має фундаментальне значення для становлення суспільства, адже цей процес формує базові правові установки кожного громадянина. Від її ефективності залежить не лише правова активність окремих суб'єктів права, а і загальносуспільні правові переконання. Розглядаючи проблематику соціокультурної адаптації, яка є спорідненим з соціалізацією процесом, Л.Р. Каджаметов справедливо зазначив що від такої адаптації залежить можливість реалізації в суспільстві [125, с. 46]. Тобто, від правової соціалізації залежить, чи отримає суспільство свідомого громадянина, активного та сумлінного учасника правових відносин, чи навпаки – нездатну до участі в суспільній діяльності маргінальну особистість.

Окремо варто зауважити на формуванні стійких стандартів та шаблонів правової поведінки, що визначаються в процесі правової соціалізації. Досвід взаємодії індивіда із правовим полем закладає в його сприйняття певні, запрограмовані алгоритми поведінки. В доктрині соціології це явище отримало назву габітусу, який, за словами видатного соціолога П'єра Бурдьє, є генеруючим стратегію принципом, що дозволяє суб'єктам впоратися з непередбаченими і постійно мінливими ситуаціями; системою триваючих диспозицій, що здатні інтегрувати минулий досвід в дійсну активність у вигляді матриці сприйняття, що робить можливим досягнення великої кількості диверсифікованих задач [126, с. 18]. Висловлена науковцем концепція є наочним прикладом формування стійкої моделі правової поведінки, яка

застосовується навіть у нетипових для особи ситуаціях. Іншими словами, за допомогою габітусу, індивід пристосовує свій правовий досвід для вирішення як вже відомих, так і нових задач.

Психологічна форма соціального впливу права характеризує спільну для всього впливу невизначеність меж реалізації. Знання та переконання не обмежуються лише застосуванням в правовідносинах, а реалізуються у позаправових сферах діяльності – як у формі застосування в індивідуальних випадках, так і в творенні псевдоправових систем норм в межах окремих соціальних груп, до яких належать дитяче, вульгарне, фольклорне право та ін.

Цей феномен пояснюється характерною для правових норм детальністю в регламентації відносин. По перше, на відміну від положень інших соціальних регуляторів, таких як мораль та релігія, які містять лише загальні рекомендації, право має визначену позицію щодо більшості аспектів правового буття. По друге, право містить чіткий поділ на належне, допустиме та заборонене, що виключає необхідність суб'єктивного аналізу конкретної життєвої ситуації з позиції допустимості власних дій. По третє, правові рекомендації санкціоновані державою, що надає їм ознаки істинності. Як правило, правова соціалізація сприяє застосуванню правових принципів та моделей у позаправових сферах буття. Виключення становить «тіньове право» – соціально–шкідливі системи норм, несанкціонованих державою, що, як правило, замінюють собою норми законів в межах окремих соціальних груп. Розвиток таких систем є наслідком негативної правової соціалізації, правового нігілізму та низького рівня якості законодавства. Тобто, наслідки правової соціалізації особистості позначаються не лише на її правовій активності, але й на рівні побутових відносин.

На нашу думку, правову соціалізацію можливо розглядати як стан сприйняття індивідом засад суспільного буття, що характеризується закладенням своєрідного базису правового порядку в суспільстві через формування індивідуальних переконань та поглядів суб'єктів. Від того, наскільки ефективною та соціально сприятливою буде соціалізація індивіда, залежить його подальша діяльність як ланки соціальної системи. Наслідком

соціалізації є подальша здатність суб'єкта до сприйняття правової інформації та інших форм соціального впливу права, адже соціалізація зменшує кількість психологічних протиріч із правовим полем, внаслідок чого особа легше сприймає все правове.

Соціалізація за своїм механізмом є процесом сприйняття правової інформації, яка складається з наступних етапів:

- 1) засвоєння критеріїв оцінки юридично значущих ситуацій;
- 2) вивчення законів і соціальних вимог, які визначають міру можливої і належної поведінки в суспільстві;
- 3) усвідомлення своїх прав та обов'язків і способів їх реалізації;
- 4) оволодіння необхідними соціальними навиками шляхом засвоєння того, як користуватися правовими знаннями, вимогами, правилами [127, с. 130].

Необхідно зважати на ту обставину, що для оптимального сприйняття людиною правових ідеалів, вони мають втілюватися в так званих чинниках правової соціалізації – явищах чи подіях об'єктивної реальності, що несуть в собі правовий зміст та мають потенціал впливати на процес становлення індивіда як суб'єкта права. Якщо уявляти соціалізацію як канал, через який певне смислове наповнення потрапляє до сфери особистих переконань людини, то чинники є транспортувальним засобом, який «постачає» правові ідеї від абстрактної форми до їх кінцевого втілення в уяві, мисленні і дії. Вони є найбільш гнучким елементом структури, який піддається корегуванню з метою підвищення ефективності впливу права.

Вважаємо, що поняття «чинник соціалізації», яке запозичене з категоріального апарату соціології, відповідає за своїми ознаками та призначенням факторам соціального впливу права. Втім, в межах аналізу правової соціалізації, вважаємо правомірним застосування саме терміну «чинник» для герменевтичної відповідності з іншими дослідженнями.

Таким чином, сутність правової соціалізації як значущої складової психологічної форми соціального впливу права, полягає в наступному:

- вона є соціально–правовим механізмом, що забезпечує включення

індивіда в систему правовідносин у результаті засвоєння та сприйняття основ правової культури суспільства;

- соціалізація є сукупністю вимог соціуму, яким має відповідати окремий індивід для встановлення належного та комфортного співіснування людей в межах даного соціуму;

- соціалізація забезпечує стабільність суспільного розвитку, що досягається шляхом забезпечення необхідного рівня правосвідомості;

- вона виступає основою для розвитку особи як суб'єкта права;

- правова соціалізація реалізується поза класичним розумінням меж дії права, що визначається суб'єктами, часом та простором і розкривається майже в усій активності людини, а значить і соціуму.

Психологічне сприйняття впливу права полягає не лише в стихійному та неконтрольованому процесі соціалізації. Становлення особистості та визначення власних пріоритетів та цінностей як суб'єкта правових відносин потребує контрольованих та осмислених інструментів впливу, що застосовуються в суспільстві з конкретною метою – формування у громадян системи правових знань, правових переконань, мотивів і звичок правомірної поведінки. Комплекс заходів для створення у суб'єктів відповідних внутрішніх якостей становить один з напрямів психологічної форми соціального впливу права – правове виховання.

Досліджуючи питання співвідношення соціалізації та виховання, варто погодитись з тим, що означені поняття традиційно співвідносяться як ціле та частина. Погоджуємось з тим, що правове виховання є однією з форм соціалізації особистості, що характеризується керованістю, цілеспрямованістю та здійснюється за участі кількох учасників процесу – особи, що проходить стадію соціалізації, та особи, що сприяє цьому. Разом з цим, для цілей дослідження соціального впливу права важливу роль має характер факторів впливу як соціалізації, так і виховання. Обидві групи факторів мають ряд спільних рис, таких як єдина соціальна мета та напрям впливу на індивідуальність особи. Однак, суттєвою відмінністю факторів, що належать до

правового виховання є чи не найвищий рівень їх контрольованості та можливості оперативного їх корегування відповідно до актуальних суспільних потреб. Правове виховання відбувається відповідно до затверджених планів та під контролем суб'єктів, що забезпечують означений процес – вчителів, науковців, консультантів, що надає можливість швидкого та результативного втручання в виховний процес з метою подолання негативних умов впливу. Отже, вважаємо за доцільне для цілей цього дослідження виокремити правове виховання як окремий напрям психологічної форми впливу права.

Цікаво, що час від часу в доктрині з'являються концепції щодо обґрунтування так званого виховного впливу права як окремої його форми. На нашу думку, такий підхід є невмотивованим, адже абсолютна більшість теоретиків соціології та права визнають виховання як стадію, окремий і невіддільний напрям соціалізації.

У працях вітчизняних та зарубіжних науковців виокремлюється декілька підходів до розуміння поняття правового виховання. В основу кожного з підходів покладаються критерії суб'єкту виховання та його мети. Так, В.В. Головченко розглядає правове виховання як педагогічну і соціально–правову допомогу людині у розвитку її правової культури, розумінні ролі права у суспільстві, формуванні навичок правомірної поведінки [128, с. 234]. Втім таке розширене тлумачення не дає можливості наукової ідентифікації ознак, за якими правове виховання виокремлюється з усього обсягу соціального впливу права. В такому випадку доцільно звернутись до більш звуженого та конкретизованого підходу, згідно до якого до сфери правового виховання належить тільки процес цілеспрямованого впливу на особу і визначається як цілеспрямована, організована, послідовна та системна діяльність з боку державних органів, установ, організацій, інших учасників правовиховного процесу з метою формування у особи належного рівня правової свідомості та правової культури, свідомого ставлення до виконання вимог нормативних актів, законослухняності, правомірної поведінки, прагнення до соціально–правової активності [129, с. 14].

Не менш важливою за суб'єктний склад правового виховання, на нашу думку, в доктрині визнається проблема визначення його завдань, мети та складових елементів. В.В. Демічева пропонує визначати завдання через цілі, що ставляться перед правовим вихованням. До переліку цілей автор включає: 1) формування та розвиток у громадян правових знань у сфері державного управління; 2) виховання поваги до права як соціальної цінності, до принципів законності; 3) вироблення потреб і навичок захисту своїх прав та обов'язків в установленому законом порядку [130, с. 168]. Підтримуючи запропонований метод, А.М. Жинко виокремлює завдання правового виховання, які полягають у формуванні а) знань про право, б) внутрішньої поваги до права, в) вміння застосовувати правові знання на практиці; г) звички діяти відповідно до правових приписів [131, с. 180].

Зважаючи на окреслені завдання правового виховання, його не варто обмежувати рамками соціалізації особистості в її широкому розумінні, воно є елементом загального виховання і освіти та виступає як базове – моральне, етичне, психологічне та правове виховання. Воно відіграє важливу роль у формуванні в свідомості і поведінці людини позитивних уявлень і поглядів, ціннісних орієнтацій, що забезпечують дотримання і виконання юридичних норм. Це підтверджують результати опитування студентів–правників старших курсів, відповідно до яких саме правова освіта найбільшим чином визначає правові переконання респондентів (Додаток А).

Система правового виховання, поряд з іншими видами виховання, досягає своєї мети лише в тому випадку, якщо вона несе суб'єктам не тільки знання про закони, тобто фактичну інформацію, але головним чином знання оціночного характеру, формує у свідомості та психології кожної людини внутрішню стійку основу, з якою він міг би безпомилково орієнтуватися у сфері правових відносин. Дуже важливе при цьому розуміти, через який мотиваційний фільтр проходять правові знання, як вони переломлюються в системі світоглядних установок індивіда, його інтелектуальних і емоційних настроїв, ціннісних уявлень і відповідних орієнтацій.

Виховний процес потребує уваги в першу чергу до індивідуальності особи. На відміну від соціалізації, метою якої є забезпечення інтересів суспільства як сукупності людей, виховання є внутрішньою потребою формування в людині якостей та навичок, що слугуватимуть в її інтересах. Тому погоджуємось з науковцями, які визначають метою правового виховання формування соціально-активної особи з високим рівнем правової культури та правової свідомості [129, с. 14]. Порівнюючи з іншими, безсумнівно вірними дефініціями, які визначають метою правового виховання формування системи знань, переконань, мотивів і звички соціально-активної поведінки, запропонований підхід характеризується персоніфікованістю, орієнтацію в першу чергу на індивіда, а не абстрактні та безособистісні якості [14, с. 119].

Правове виховання є важливим елементом соціального впливу права, адже це єдиний його напрям, який характеризується максимальним рівнем контрольованості. Відповідно фактори впливу, що належать до цього напрямку, піддаються корегуванню відповідно до вимог ефективності впливу, а також майже виключають стихійний, неконтрольований аспект.

Отже, психологічний вплив права є напрямком соціального впливу, що характеризується дією на суб'єктивне сприйняття правової дійсності індивідом через формування в нього відповідних поглядів, навичок, установ, які визначають його загальне ставлення до права та вміння застосування його норм, що характеризують особу як суб'єкта права. Іншими словами, психологічний вплив формує індивідуальне відображення правової дійсності в свідомості суб'єкта. Ця форма впливу здійснюється шляхом правової соціалізації особистості, тобто включення індивіда в систему правовідносин у результаті засвоєння та сприйняття основ правової культури суспільства, та правового виховання, через яке суб'єкт набуває правових знань та навичок.

Мотиваційна форма соціального впливу права також спрямовується на свідомість суб'єктів. Втім, на відміну від психологічної форми, мотиваційний вплив формує аксіологічні погляди особи на право, переконання щодо доцільності його застосування. Саме мотивація визначає, наскільки

правомірною та юридично активною буде поведінка індивідів. Якщо психологічна форма впливу формує індивідуальне сприйняття права як факту, його пізнання «зі сторони», поза суб'єктивними вподобаннями, то мотивація стимулює, визначає бажання та інтереси суб'єкта права.

Формування найбільш ефективних для правосприйняття установок у свідомості особи потребує певного підґрунтя, системи цінностей, якими право забезпечує власний статус. Авторитет правового регулювання не може виникнути спонтанно, на нашу думку, він має ґрунтуватись на причинно–наслідковому зв'язку між правом та певними явищами соціальної реальності, що особа визнає як власні цінності. З огляду на те, що в будь–якому суспільстві існує ряд загально визнаних цінностей, що мають значення для абсолютної більшості населення, значно полегшує процес формування авторитету права.

Мотивація є одним з основних факторів визначення поведінкової моделі суб'єкта. Ще в радянській доктрині було сформульовано твердження про те, що «безпосередній мотив вчинку індивіда, як правило, є однозначним. Він керується певними значеннями, що склались в суспільстві і переслідує певну ціль, визначену потребами, інтересами (власними чи суспільними), які фіксуються в його установах» [132, с. 181].

Отже, в основу діяльності індивідів, а отже і мотивації, покладаються його потреби та інтереси. Відповідно, простежується логічний зв'язок між правовими інтересами особи та правом як засобом їх реалізації та захисту. Недарма систему юридичних гарантій, що забезпечують ефективний правовий вплив на поведінку суб'єктів права відносять до системи базових правових цінностей [133, с. 2–3]. Типовим прикладом практичної реалізації мотиваційного впливу права може бути право на життя. Ст. 3 Конституції України визнає життя людини найвищою соціальною цінністю [75]. На думку суспільства право матиме авторитет лише тоді, коли саме воно буде головним, ефективним та надійним засобом захисту життя. Адже нормативне закріплення права ще не гарантує ефективних механізмів його забезпечення. І навпаки, захист життя може здійснюватись не правовими методами як наприклад, із

застосуванням зброї. В такому випадку хоча і є нормативне закріплення, і життя дійсно захищене, однак між цими двома фактами відсутній причинно–наслідковий зв'язок.

Доречним буде зауважити, що ціннісне сприйняття соціальної дійсності та її окремих елементів формується лише з огляду на конкретні суспільні та індивідуальні потреби, інтереси, наміри та цілі як соціально–психологічні явища, що визначають характер поведінки суб'єктів і мотивують особистість до почуття правоповаги (або віддаляють її від цього стану).

Вважаємо, що мотиваційна форма соціального впливу права ґрунтується на єдності трьох чинників, які визначають її зміст та ефективність:

- наявність соціальних явищ та процесів, які більша частина населення визнає суспільною цінністю;
- відповідність цих цінностей власним інтересам особи в мірі, достатній для того, щоб скорегувати власну поведінку з метою реалізації таких інтересів;
- зв'язок між об'єктом, що являє цінність та правом як ефективним інструментом його забезпечення.

Процес перетворення нормативних приписів у реальні дії суб'єкта має назву механізму прийняття юридично значущого рішення [4, с. 123]. Беручи за основу соціологічно–правові погляди проф. В.М. Сирих, можливо окреслити ряд факторів, які передують прийняттю такого рішення: сприйняття права, правова поінформованість та блок суспільних факторів.

1. Сприйняття права особистістю – рівень мотивації, визнання та авторитету права, що формується в свідомості людини. Іншими словами, сприйняття права є особистим мірилом цінності права.

2. Правова інформованість, що складається з сукупності теоретичних та прикладних знань особи про конкретну норму, що надає права і покладає обов'язки; процесуальні моменти реалізації прав і обов'язків; повноваження і компетенцію органів управління, від яких залежить реалізація прав і обов'язків; правозахисні механізми, що надають можливість відновити порушені права.

3. Блок суспільних факторів, який поєднує у собі індивідуальне сприйняття особою соціальної та правової дійсності, її уявлення про політику держави в конкретній сфері управління як цілісної системи; цілі, на досягнення яких спрямовані конкретні закони, що забезпечують цю політику; соціально–економічні умови, в яких ці цілі реалізуються; масову поведінку громадян, які реалізують (чи ні) положення даних законів; громадську думку, в якій відбито ставлення до цих законів і органів влади, що їх реалізують.

При характеристиці співвідношення норм права та внутрішнього бажання особи регулювати свою поведінку відповідно до цих норм, застосовується поняття конформності. Розглядаючи співвідношення конформності й дотримання норм права, О. М. Яковлев окреслює такі ситуації:

- особистість схвалює правові норми і підкоряється їм, тому що внутрішньо приймає їх зміст;

- людина не схвалює ті чи інші правові норми, але підкоряється їм;

- індивід не схвалює (не приймає) правові норми і не підкоряється їм;

- людина погоджується зі змістом правових норм, але не підкоряється їм

[134, с. 168].

Мотиваційна форма впливу права певною мірою корелює з тим, що В.О. Щегорцов визначає як ідеологічну функцію правосвідомості [135, с. 31]. Екстраполюючи ті соціально–правові концепції, які були актуальні в 80–ті роки ХХ ст. на сучасний рівень наукового розвитку, можна стверджувати, що метою ідеологічної функції правосвідомості є формування позитивного ставлення суспільства в цілому та кожної людини, зокрема до явищ правової дійсності, правових норм та їх безпосередньої реалізації.

Дотримання норм права як наслідок якісного рівня мотиваційного впливу права формує особисту потребу і звичку поводження певним чином [136, с. 73–74], тобто правова мотивація має не лише ситуативне значення, однак і визначає основні правові переконання та установки особистості.

Мотиваційний вплив на свідомість людини визначає рівень правоповаги особи. Формування правоповаги відображає позитивно–ціннісний, життєво–

необхідний, корисно–практичний вплив права, правових законів та інших юридичних явищ на основні сфери життя громадянського суспільства, що відбиваючись у правосвідомості, правовій культурі, внутрішньому світі особистості, створює умови для появи настанови щодо позитивної оцінки явищ правової дійсності і вчинення правомірної поведінки членами суспільства.

Правоповага – це духовно–психологічна властивість особистості, що полягає в позитивно–ціннісному, конструктивно–критичному ставленні до права, правових явищ, які відображають і забезпечують права і свободи індивіда, формуються в умовах громадянського суспільства на основі позитивної правосвідомості і досконалої правової культури та виявляються в масовій правомірній поведінці. У такій якості правоповага розглядається як цінність громадянського суспільства [137, с. 177].

Весь емпіричний та теоретичний досвід про право, що особа отримує через власні органи чуття, отримує власне критичне відображення в свідомості людини. В.О. Щегорцов визначає наступні форми, в яких втілюється індивідуальне ставлення до права:

- уявлення, думки про бажане та чинне законодавство, про необхідність його зміни, удосконалення, про систему правозастосовних і правоохоронних органів та їх роботу, про шляхи і методи боротьби зі злочинністю та її викорінення, про власну можливу поведінку у сфері права в майбутньому;

- оцінки, що даються громадянами щодо різних правових явищ: правової надбудови в цілому, її складових частин, законодавства в цілому, вимог конкретних норм права, роботи органів державної влади, власної поведінки та поведінки інших громадян тощо [135, с. 82].

Зауважимо, що перелічені форми є продуктами мислення людини. Однак вони знаходять свій прояв в усій діяльності людини в цілому і конкретизуються в її поведінці. Зв'язок між мотивацією та поведінкою безсумнівний, адже коли особа переконується в доцільності певного типу поведінки, вона керується цим мотивом і надалі [138, с. 83].

Таким чином, мотиваційний аспект соціального впливу права виявляється у формуванні в особистості індивідуальних принципів, переконань та поглядів щодо права та його застосування. Безсумнівна значущість дослідження процесу формування правової мотивації через впливу права безпосередньо пов'язано з такими практичними проблемами як правотворення і правореалізація. Адже право приводиться в дію саме людьми, що мають переконання, потреби, ідеї та цілі. Тут перш за все йдеться про ціннісну оцінку права як інструменту забезпечення правопорядку та ставлення людини до правових норм, яке може бути як позитивним, так і негативним.

Між правовим та суспільним існує стабільна взаємодія, що виявляється у залежності від поваги до права. На взаємну залежність двох соціальних площин звернув увагу Ю.О. Тихомиров, стверджуючи, що право створює реальні гарантії для розвитку особистості, для захисту її свобод та інтересів і водночас забезпечує собі найбільш повне визнання і позитивну підтримку з боку громадської думки. У свою чергу висока соціальна оцінка громадян щодо діючих в країні законів, юридичних установ і професій створює сприятливі умови для свідомого дотримання вимог нормативних приписів, для розвитку суспільних відносин і формування почуття впевненості в стабільності правового порядку. Саме таким шляхом забезпечується відповідність між цілями законодавця і інтересами народу, між законом і проведенням його в життя [26, с. 85].

Формування поваги до права як загальносоціального явища, усвідомлення його ролі людиною як одного з основних інститутів, визначаючих рівень справедливості та порядку всередині суспільства безпосередньо пов'язане з правомірністю поведінки громадян. Як стверджує І.В. Воронова, мотивація правоповаги і правомірної поведінки являє собою єдиний процес, пов'язаний із внутрішнім світом людей, їхньою правосвідомістю, правовим мисленням, правовою культурою. Формування правоповаги – процес цілеспрямований, розрахований на досягнення передбачуваної, стійкої правомірної поведінки, здійснюваної людьми, що

ставляться до права, правових законів як соціальних цінностей. При цьому в основі формування мотивів правової поведінки (і правоповаги) лежать потреби, спонукання, наміри, цілі як індивідуально–психологічні явища, що визначають характер цієї поведінки і наближають особистість до почуття правоповаги або віддаляють її від цього стану [137, с. 180].

Мінливість людського характеру та роль, яку відіграють персональні вподобання та інтереси у визначенні поведінки індивідів обумовлює безсумнівну важливість досліджень мотиваційної форми соціального впливу права. Передумови, які формують внутрішнє свідоме бажання суб'єкта дотримуватись у власній активності нормам права та впровадження комплексу стимулюючих та мотивуючих заходів відіграють вирішальну роль в підвищенні сумлінності в дотриманні правових приписів, зниженні рівня правового нігілізму, зловживання правом та інших викривлень правосвідомості.

Викладене в цьому підрозділі обумовлює наступні висновки.

Сформульовано визначення індивідуальної форми соціального впливу права як системи правових, соціальних, мотиваційних та психологічних факторів, що спрямовані на свідомість суб'єкта з метою формування його знань, навичок, поглядів та переконань про право, його значення та роль в суспільному бутті.

Встановлено, що до індивідуальних форм соціального впливу права належать психологічна та мотиваційна. Психологічна форма соціального впливу права реалізується в двох аспектах – правової соціалізації, що характеризується включенням суб'єкта до існуючих правовідносин, та правового виховання, за якого суб'єкт набуває знань та навичок застосування правових положень. Мотиваційна форма соціального впливу права полягає у формуванні в особистості індивідуальних принципів, переконань та поглядів щодо права та практики його застосування. Встановлено, що передумови правової мотивації полягають у реальній можливості задоволення власних потреб та захисті інтересів суб'єктів лише шляхом здійснення правомірної поведінки.

2.3. Суспільні форми соціального впливу права

Дослідження природи суспільства та механізмів його розвитку неодмінно призводять до необхідності дедуктивного осмислення сутності основних елементів соціуму. Аналіз ролі права в розвитку та функціонуванні соціальних утворень є новим напрямком пізнання в теорії права. Відсутність базових напрацювань в цьому питанні обумовлює необхідність звернення до соціологічних знань з метою формування необхідної категоріальної та понятійної бази дослідження.

Ознака соціальності впливу права визначає суспільство як сферу реалізації права. За їх очевидного нерозривного зв'язку, дивним видається незначний рівень наукової зацікавленості в імплементації в юриспруденцію категорії «суспільство». Характеристика цього поняття є важливим для для цілей цього дослідження хоча б виходячи з того, що неможливо здійснювати аналіз шляхів впливу на процеси всередині певного середовища не визначив при цьому його сутність та ознаки як першооснови усіх соціальних явищ. Чим глибше, – зауважує Д.А. Керимов, – знання про зовнішнє середовище, чим раціональніше використані ці знання, тим вище теоретичний рівень законотворчості, тим ефективніша дія правових норм, тим оптимальніше досягнення мети і завдань правового регулювання [139, с. 360].

На думку Г. Зіммеля є два значення поняття суспільства які слід чітко розрізняти. В одному випадку суспільством називають певну множину соціалізованих індивідів, які утворюють спільноту на ґрунті певної історичної дійсності. У цьому плані предметом соціальних наук є все, що відбувається всередині суспільства і з ним самим у цілому [140, с. 51]. Схоже тлумачення надає В.О. Котюк зазначаючи, що суспільство є певною організацією людей або громадян, які об'єднані в різні соціальні групи (сім'я, трудовий колектив, громадська організація та ін.) або в державну організацію спільними завданнями і цілями, які вступають у різноманітні соціальні відносини і зв'язки в процесі діяльності й спілкування між цими суб'єктами, які мають свою систему і структуру, обумовлену економічною, політичною, державно–

правовою та іншими соціальними системами і становлять єдиний цілісний соціальний механізм [141, с. 350].

Разом з тим, інтерес соціології пов'язаний передусім з іншим розумінням феномену суспільства, а саме з тим підходом, в якому йдеться про систему форм відносин між індивідами, завдяки якій їх проста множина перетворюється на спільноту. За такого підходу суспільство розглядається як відносно стійка система соціальних зв'язків і відносин, що склалися між людьми в процесі історичного розвитку їх спільної життєдіяльності, спрямованої на відтворення умов для існування та задоволення життєвих потреб. Цілісність суспільства при цьому тримається завдяки дії звичаїв, традицій, законів тощо [18, с. 124].

Багатогранність суспільства як явища не дає можливості обрати певне визначення як істинне, оскільки обидва підходи відображають окремий реальний аспект. Втім, другий варіант акцентує увагу на системній характеристиці суспільства та ставить в його основу відносини та взаємодії між елементами соціальних систем, а тому саме це розуміння природи суспільства буде використовуватись в даному дослідженні.

Поєднання соціологічного та правового розуміння категорії суспільство обумовлює можливість визначати метою цього підрозділу аналіз форм та засобів соціального впливу права на суспільство, суспільні інститути та утворення, а також інші елементи соціальної системи.

Розглядаючи суспільство як багаторівневу сукупність соціальних утворень, неможливо оминати увагою роль права як важливої детермінанти цієї системи. З моменту становлення колективного способу життя такий спосіб існування характеризувався потребою в нормах регуляторів, що регламентували правила в спільноті. Будь-який соціум потребує порядку та узгодженості, що означає необхідність у визначенні єдиного та непорушного регулятора відносин, що і обумовило аксіологічне значення права для розвитку суспільства. Без права, стверджував М. Гредескул, суспільне життя виявилось б позбавленим дії на нього специфічного фактора, цьому життю бракувало б втручання у нього суспільної волі [142, с. 2]. Парадигма історії людства

визначала найрозвинутішими цивілізаціями саме ті, які мали найвищий рівень правового розвитку. На прикладі Римської держави можливо простежити закономірність, яка полягає в тому, що наявність ефективної та реально діючої правової системи визначала рівень прогресу усієї держави, в той час як її сучасники – варварські племена, використовуючи примітивні норми звичаєвого права, значно відставали як в наукового–технічному прогресі, так і в рівні організації суспільного устрою. Право та суспільство неможливі без одне одного; вони взаємообумовлені, визначаючи тим самим як змістовні ознаки права, так і характерні риси суспільного буття. Юриспруденція вже неодноразово звертала увагу на явища, які характеризують специфіку впливу права на колективну свідомість. Зокрема це стосується таких понять, як правова ідеологія, правова культура тощо. На жаль, дослідження наведених феноменів здійснювалось лише в призмі їх правового буття, залишаючи поза увагою соціальну природу.

Таким чином, вважаємо цілком обґрунтованим включення до обсягу соціального впливу права його суспільного спрямування, що виражається у дії на суспільство, інші колективні утворення, соціальну систему та її елементи. Пропонується визначення суспільної форми соціального впливу права як організованої системи правових, соціальних та психологічних факторів, які через дію на суспільну та колективну свідомість окремих соціальних утворень визначають характер елементів соціальної системи та суспільного буття та здійснюють інтеграцію правових цінностей та ідеалів в суспільну площину. Значення такого впливу полягає одночасно у забезпеченні стабільності існуючих відносин в суспільстві та стимулюванні соціального прогресу. Порівнюючи з індивідуальними формами, цей напрям впливу поширюється на значні за структурою об'єкти та несе в собі потенціал до соціально значущих змін. На нашу думку, соціальний вплив права в його суспільному аспекті доцільно розглядати через соціально–регулятивну та загальносоціальну форми.

Соціально–регулятивна форма впливу права. Як і для будь–якої системи, для суспільства характерною є тісна взаємодія його елементів. Його

структура характеризується такими ознаками як внутрішня координація – узгодженість елементів, їх взаємне функціонування та субординація – підлеглість і підпорядкованість, визначення місця кожного елемента у системі.

Координаторами в соціальній системі виступають регулятори. Регулятор за своєю сутністю є багатоаспектною категорією, що застосовується як до світу живої природи (людей, тварин), так і до неживої (соціальних систем і процесів). Але якщо в природі порядок підтримується завдяки природним законам, то суспільство само створює собі відповідний інструментарій. Історично такими регуляторами були заборони (табу), норми моралі, релігія, закони, політика.

Під соціальним регулятором розуміється сукупність соціальних норм, що впорядковують певну спільноту, надає їй визначеності та організованості. Досліджуючи природу аналізованої категорії, Р.А. Саттаров зазначає, що поняття «соціальний регулятор» характеризується подвійністю. З одного боку, воно близьке до поняття закону і відображає моменти стійкості, повторюваності, суттєвості в структурах соціальних систем. З іншого боку, в цьому понятті фіксується те, що способи та засоби впорядкування соціальних систем не нав'язуються цим системам звідкись ззовні, а винаходяться, створюються і свідомо використовуються самими людьми [143, с. 7].

В означеному контексті вкрай важливо визначити, який саме вплив здійснює право як основний соціальний регулятор на людей. Як стверджує Н.П. Осіпова, право – це такий інструмент регулювання суспільних відносин, який діє через волю та свідомість людей. Тому багато властивостей правових норм та результати їх застосування не можуть бути правильно зрозумілими без аналізу умов їх дії, а також особливостей людей, які реалізують та застосовують правові норми. Отже, право охоплює всю соціальну систему: регулює життя об'єкта управління; визначає характер та параметри самого управління; регулює внутрішнє життя суб'єкта, який управляє [5, с. 81].

Керівна роль права, яке виступає в якості орієнтиру належного та допустимого в суспільному бутті реалізується у зовнішньому та внутрішньому аспектах. У першому воно відображає певний спосіб існування соціуму, його

матеріального і духовного життя. Як внутрішній регулятор суспільних відносин право є умовою соціального життя суспільства, що націлює людину на використання певної форми взаємодії між суб'єктами, до орієнтації на внутрішній світ людини як основу її духовного життя. Стан інтелектуального та культурного розвитку сучасного суспільства надає можливість відійти від розуміння правового регулювання як системи взаємодії між державою та суспільством, в основу якої покладається принцип управління. Регулятивне призначення права відображає основні його риси як соціального феномену. Застосовуючи до цього твердження принцип зворотного зв'язку, можливо сформулювати постулат про те, що переосмислення ролі правової регуляції призведе не лише до змін в ідеологічному аспекті права, але й відобразиться в правозастосовній та правотворчій площинах.

Сучасна наука розглядає активний та пасивний підходи до розуміння права як соціального регулятора. Прихильники першого підходу визнають за правом роль модератора в суспільстві. Так, П. М. Рабінович обґрунтовує визначення поняття нормативного соціального регулювання як впорядкування поведінки людей за допомогою загальних правил, тобто певних моделей, еталонів поведінки, які поширюються на всі випадки даного роду й яким повинні підпорядковуватись всі особи, які попали в нормативно регламентовану ситуацію [144, с. 86]. Не зважаючи на те, що ця категорія є ширшою за визначення правої регуляції, право до неї, безсумнівно, належить.

З позицій наукового прагматизму такий підхід є вірним. Однак нові тенденції в правовій науці, що стали наслідком імплементації соціологічних знань в юриспруденцію, піддали сумніву його соціальну цінність. Як зазначає О. В. Петришин, функції права зводяться до якомога повнішої регламентації суспільних відносин, що не залишає простору для ініціативної діяльності громадян задля реалізації власних інтересів, функціонування інститутів громадянського суспільства та органів самоврядування [84, с. 132–133].

В цьому контексті видається цікавим інший, «пасивний» підхід до характеристики ролі права. Найповніше його сформулював проф. В.М.

Кудрявцев, який зазначив, що регулятивна функція правової системи відображається в наділенні суб'єктів правовідносин певною сумою прав і обов'язків як по відношенню один до одного, так і по відношенню до держави та її органів [14, с. 70]. Вважаємо таке розуміння правового регулювання оптимальним, виходячи перш за все з інтересів громадян та ролі правовідносин в забезпеченні функціонування та розвитку соціуму. На відміну від першого підходу, відповідно до якого регулювання визначається як воля держави та кореспондуючий їй обов'язок підкорення громадян, цінність «пасивного» розуміння полягає в акценті на правовому статусі особи, її ролі та реалізації наданих їй правомочностей.

Соціальна роль права як регулятора відносин між людьми характеризується: а) існуванням узгодженої системи правових норм, які регламентують відносини у всіх сферах життя суспільства і держави, визначаючи міру належної поведінки суб'єктів права (це, власне, правове регулювання); б) впливом нормативно–правових регуляторів не лише на поведінку, а й на свідомість людей; в) дією права як проявом його юридичної сили та його забезпеченням (гарантуванням) з боку держави; г) соціально моральним змістовним сповненням правового середовища, що є базовим для регулювання правом будь–якої допустимої сфери суспільних відносин; д) існуванням відповідних меж своєї регулюючої дії [145, с. 92].

Важливим аспектом соціологічного бачення правового регулювання є акцентування уваги не лише на його прямому впливі, тобто впорядкуванні суспільних відносин, але й на похідних від нього явищах. В.М. Кудрявцев звертає увагу на те, що регулятивна роль права передбачає не лише закріплення, але й розвиток і охорону суспільних відносин, що формуються, стимулювання нових форм власності, розподілу, обміну і т.д. Регулювання передбачає впорядкування того, що вже склалося, було апробовано на практиці і отримало суспільне визнання як соціальна цінність [14, с. 70].

Аналізуючи феномен правового регулювання та його вплив на життєдіяльність соціального організму, Ю.І. Матвєєва пропонує відмовитись

від уявлення про механізм правового регулювання поведінки людей у суспільстві як про однобічний процес, де на боці законодавця – активна, «спрямовуюча» поведінка, а на стороні того, кого стосується припис чи заборона – лише виконання припису чи підпорядкування забороні. Науковець звертає увагу на те що за такого підходу ігнорується активна роль установок, мотивів, цілей, досить стійких способів поведінки та інші соціально–психологічні чинники, у взаємодії з якими тільки й може реально виявитися дія права, його соціальний ефект. Соціальна цінність закону вимірюється передусім тим, наскільки дієво він захищає інтереси кожної окремої особи, кожного прошарку та суспільства в цілому [146, с. 32].

Правове регулювання традиційно визнається однією з форм правового впливу на суспільство [147, с. 26–27]. Не піддаючи сумніву тезу про належність правового регулювання до обсягу правового впливу, доцільно зауважити на специфічному співвідношенні цієї категорії саме до соціального впливу права. Основним інструментом правового регулювання є норми права, які в імперативному порядку визначають обсяг бажаної та можливої поведінки суб'єктів та їх правовий статус. Цінність нормативного регулювання на основі загальних правил поведінки (норм) полягає у тому, що норма - це готове рішення для людини в певній життєвій ситуації, це готовий варіант дії, що заздалегідь апробований суспільством, державою, соціальною групою і т.д.

Однак соціальний вплив права полягає у встановленні правових переконань, що не може відбуватись у примусовому порядку. На нашу думку, соціально–регулятивна форма впливу права проявляється не в безпосередньому впорядкуванні поведінки індивідів, а в тому ефекті, який виникає від самого факту існування регуляції. Суб'єкт правовідносин не має можливості вийти за межі, встановлені правом, однак сприйняття та осмислення цих меж, а також способу, в який закон регулює його діяльність, може сформувати відповідне ставлення в особи. Типовим прикладом є надмірна урегульованість певного типу відносин, що викликають негативне ставлення до права в суспільстві та

може призвести до нігілістичного сприйняття права (фіскальний тиск з боку держави, невинуватене втручання права в приватне життя особи тощо).

Характерну особливість цього процесу складає широка система форм і шляхів впливу, що характеризуються тісною взаємодією між собою. Так, ефективність правової освіти значно зростає за умови фактичного дотримання стану законності, що наочно демонструватиме дієвість права як регулятора суспільних відносин і сприятиме інтеграції правових цінностей у свідомість людей. Отже, нормативне впорядкування суспільних відносин впливає не лише на фактичні дії суб'єктів, але й опосередковано виступає активним чинником у формуванні правосприйняття.

При аналізі соціально–регулятивної форми впливу права, неодмінно виникає питання про її належність до індивідуальних форм, адже за виключенням окремих нормативно–правових актів, що регулюють загальносоціальні явища та утворення, абсолютна більшість законів спрямована на регламентацію поведінки індивідів. На нашу думку, належність регулятивного впливу до суспільних форм соціального впливу права є обґрунтованим з наступних причин. Як було визначено, одним з критеріїв класифікації форм впливу є тип свідомості, що піддається впливу, а сам вплив є процесом передачі інтелектуального посилу – ідей, принципів, поглядів, мотивів та їх сприйняття та засвоєння кінцевим об'єктом. Вступаючи в правовідносини, особа застосовує механізм прийняття юридично значущого рішення, на який впливають, як було вже визначено в попередньому підрозділі, такі фактори як сприйняття права, правову поінформованість та блок суспільних факторів. Сприйняття права формується внаслідок мотиваційного впливу, а правова поінформованість визначається психологічною формою. Категорія суспільних факторів, в свою чергу, включає в себе індивідуальне сприйняття особою соціальної та правової дійсності, її уявлення про право як елемент соціальної системи. Суб'єкт правозастосування аналізує суспільне ставлення до конкретної форми правовідносин, практику застосування окремої норми, стан правозахисної практики в цілому, громадську думку, в якій відбито

ставлення до цих законів і органів влади, що їх реалізують тощо. На цьому етапі відбувається звернення до суспільної свідомості, тобто знань чи поглядів не конкретної людини, а соціуму взагалі.

Соціально–регулятивний вплив права полягає у створенні умов для правореалізації в соціумі, визначає рівень сприйняття регулятивної природи правових норм. Іншими словами, ця форма впливу визначає ставлення суспільства до правового імперативу. Він формується у вигляді статистичного сприйняття ефективності правозастосування, своєрідної оцінки якості. Сформовані в суспільстві погляди на правову регуляцію і виступають третім фактором прийняття юридично значущого рішення.

На підставі всіх розглянутих поглядів на вплив правового регулювання на суспільне сприйняття права, соціально–регулятивну форму впливу права пропонується визначати як процес формування в суспільстві стійких поглядів та переконань щодо права як регулятора суспільних відносин, який реалізується шляхом:

- упорядкування суспільних відносин;
- забезпечення психологічної потреби в правовому регулюванні, встановлення і закріплення необхідного громадського правопорядку;
- формування індивідуальної та інтерсуб'єктивної правосвідомості, адже соціально справедливе правове регулювання формує позитивний образ права у свідомості населення;
- розвитку та охорони суспільних цінностей, що можливо за умови належного та справедливого правового забезпечення життєдіяльності суспільства, стимулювання громадян до суспільно–значущих дій, і водночас виконання превентивного впливу щодо потенційно деліквентної поведінки;
- ідентифікації недоліків правової системи, що сприяє правовому регулюванню та забезпечує практичне втілення нормативних приписів, а отже, надає емпіричні знання про реалізацію права.

Таким чином, соціально–регулятивна форма впливу права виступає похідним від правового регулювання наслідком, що позначається на

суспільному сприйняттю права як засобу впорядкування суспільних відносин. Результатом такого впливу формується суспільна думка про ефективність права, його справедливість та соціальну спрямованість, що відображається у відповідному рівні правосвідомості. Як справедливо зазначає Н.П. Христиченко, правосвідомість є неминучим супутником права [148, с. 13], а тому її стан неодмінно позначається на всьому правовому бутті.

Загальносоціальна форма впливу права. Аналізуючи уявлення про суспільство, соціологія неодмінно застосовує системний підхід, розглядаючи його як цілісну сукупність елементів, що перебувають у тісному взаємозв'язку. Пізнання природи соціального виміру можливо лише через його відображення як глобальної системи, елементами якої є менші за обсягом системи. В. Парето тлумачить суспільство як систему, що перебуває у стані рівноваги, але рівноваги відносної, бо вона постійно порушується і відновлюється. Усі частини соціальної системи тісно взаємопов'язані та механічно впливають одна на одну [18, с. 123]. Знаходячись в стані постійного розвитку, суспільство під впливом внутрішніх процесів та факторів видозмінюється, його елементи набувають нових якісних характеристик, які вносять корективи до соціальної системи в цілому.

Соціальна система включає в себе всі явища, що існують в суспільстві, до яких належить і право. Воно як частина соціальної системи впливає на інші елементи, що в свою чергу призводить до видозміни не лише окремих структурних одиниць, але і всієї системи; за словами соціолога та правника Пітера Фіцпатріка, сучасний закон приводить в дію процеси зміни і прогресу, і якщо він є не наказом до змін із визначеними заздалегідь ознаками [149, с. 89], а відбитком правових ідей та принципів на алгоритмі суспільного розвитку.

Як зазначає Н.П. Осіпова, правові явища і процеси не можуть бути глибоко і всебічно вивчені поза їх зв'язком із суспільством як соціальною системою, тобто поза соціальними зв'язками [5, с. 7]. На нашу думку, вплив права на елементи соціальної системи є окремим і досі недослідженим аспектом правового буття. Вважаємо за доцільне визначити цей феномен як

загальносоціальною формою впливу права, яка є специфічним способом соціально–правової взаємодії, що характеризує роль та значення права як елемента соціальної системи. В зазначеному аспекті право обумовлює окремі характеристики інших елементів структури, надаючи їм нового сенсу та виокремлюючи нові ознаки.

Ця форма соціального впливу права характеризується рядом специфічних ознак, що виокремлюють її з числа інших форм та способів соціально–правової взаємодії. Основна її особливість полягає в нетиповому складі адресатів впливу, до яких належать суспільство, соціальна система та її елементи. Розуміння того, що саме належить до множини таких елементів має багато різних підходів, а тому з метою уникнення відхилення від мети дослідження, звернемось до найбільш узагальненого тлумачення, згідно з яким до елементів соціальної системи відносяться соціальні інститути, соціальні спільності та групи усіх рівнів.

Представники загальної соціології визначають соціальний інститут як стійку, організовану форму діяльності груп, спільностей людей, соціальних верств, форму закріплення і способ здійснення спеціалізованої діяльності, яка забезпечує функціонування суспільних відносин. Їх діяльність може бути охарактеризована з зовнішнього та внутрішнього боку. Зовнішні соціальні інститути — це сукупність осіб, установ, які володіють певними матеріальними засобами і здійснюють конкретну соціальну функцію. Змістовна, внутрішня сторона діяльності соціальних інститутів — певний набір стандартів поведінки конкретних осіб в конкретній ситуації. Кожний соціальний інститут характеризується наявністю мети діяльності, конкретними функціями, що забезпечують її досягнення, набором соціальних позицій та ролей, типових для певного соціального інституту, а також системою санкцій [71, с. 38].

Розрізняють формальні та неформальні соціальні інститути. Перші мають загальну ознаку — взаємодія між суб'єктами здійснюється на основі формально обумовлених правил, законів, регламентів, положень і т. п. Неформальні ж утворюються і існують стихійно, регулюючись, як правило, на

особистісних контактах та відносинах. Саме формальні соціальні інститути визначають характерні риси суспільного ладу. Судова система, засоби масової інформації, малий бізнес – усе це є прикладами соціальних інститутів, які формують визначальні ознаки соціального буття. Рівень правового ефекту на змістовний аспект інститутів та наслідки такої дії є показником загальносоціальної форми впливу.

Соціальна спільність є об'єднаною на певний час за конкретним критерієм та зв'язками сукупністю індивідів. Соціальна група є різновидом спільності і характеризується сталістю і спільністю зв'язків та інтересів.

Враховуючи особливості внутрішньої будови соціальної системи, пропонується розрізнити загальносоціальний вплив права на інституційний, тобто такий, що реалізується в межах одного елементу соціальної системи; міжінституційний, – який спрямовується на два або більше елементи; та суспільний, що поширюється на все, або більшу частину суспільства.

Інституційний тип є найменш розповсюдженим видом загальносоціальної форми впливу права і обумовлює зміни в вузькоспеціалізованих сферах суспільства. Прикладом такого типу впливу є зміна внутрішніх інструкцій органів державної влади, що спрямовані на відкритість та прозорість власної діяльності, підвищення взаємодії з громадським сектором тощо.

Міжінституційний тип впливу є традиційним типом, що характеризує більшість змін та загальносоціальних процесів, які є наслідком впливу права. До цього типу, на нашу думку, належить більшу частину соціальних реформ, таких як пенсійна, медична; правова охорона навколишнього середовища тощо.

Суспільний тип впливу, як вже зазначалось, діє в межах всього суспільства і сприяє глобальним змінам та еволюційним процесам. Типовим прикладом є зміна політичного ладу, що неодмінно тягне за собою перетурбації в усіх основних сферах соціального буття.

За способом реалізації загальносоціальної форми пропонується поділяти на контрольований, стихійний та змішаний вплив. Контрольований вплив є наслідком діяльності законодавців чи інших суб'єктів, що наділені

відповідними повноваженнями (реформа житлового господарства). Стихійний вплив відбувається автономно, поза суб'єктивного втручання (групування представників окремих соціальних спільнот в залежності від їх правових поглядів та спільних інтересів – наприклад спільна територія проживання осіб зі схильністю до протиправної поведінки та низьким рівнем правоповаги). Змішаний вплив поєднує в собі як контрольованість, так і стихійність (наприклад, рівень свободи засобів масової інформації може визначатись одночасно і гарантіями встановленими на законодавчому рівні і суспільною реакцією: діяльністю громадських організацій, ігноруванням «джинси» та необ'єктивних медіа тощо).

Іншою специфічною ознакою загальносоціальної форми впливу права є спосіб, в який вона здійснює ефект на суспільство. Через вплив на елементи соціальної системи відбуваються такі зміни, як формування правової держави, будівництво громадянського суспільства, вдосконалення законодавства та правозастосовної практики, зміни в правовій свідомості суспільства та індивіда, правова оптимізація механізму держави та ін. При цьому, кінцевий результат впливу не завжди має позитивний ефект для суспільства. Наприклад, недостатній рівень соціальної захищеності населення є прямим наслідком зростання правового нігілізму в суспільстві. Подібні процеси в останні роки відбуваються в більшості розвинених країн Європи, де громадяни погромами та мітингами реагують на зниження соціальних стандартів, засилля іммігрантів, відсутності забезпечених нормами права шляхів для збереження належного рівня проживання.

Характеризуючи загальносоціальну форму впливу права, доцільно виокремити наступні її ознаки:

- особливий напряму впливу на суспільну свідомість, що діє на великі соціальні утворення, такі як суспільство, соціальні групи, інститути тощо;
- орієнтація на зміни в глобальних процесах та явищах, що стимулюють розвиток суспільного буття чи його окремих сфер;
- стійкість, постійність і тривалість впливу;

- можливість як соціально корисного, так і шкідливого результату впливу в залежності від умов та факторів впливу;

- поєднання автономності та контрольованості процесу впливу.

Загальносоціальна форма впливу права реалізується через:

- суспільні цінності та пріоритети. Суверенітет нації, народовладдя, соціальний характер держави, демократичний шлях розвитку та інші цінності мають реальне значення тільки коли вони забезпечені правом, що відбувається шляхом закріплення та захисту. Закріплення загальнонародних цінностей здійснюється через включення до Конституції України, законів, що надає їм формального виразу і гарантує захист усіма можливими засобами та інструментами, що визначені державою. В даному випадку соціальний вплив права полягає в стабільності та розвитку суспільства шляхом забезпечення його базових цінностей, адже успішний розвиток суспільства можливий тільки на основі підтримання певного рівня його впорядкованості та забезпечення максимально можливої стабільності і стійкості [150, с. 13];

- соціальні процеси. Відомим російським вченим П. Сорокіним було обґрунтовано класичне визначення соціального процесу як будь-якого виду руху, модифікації, трансформації, чергування або еволюції, тобто будь-якої зміни досліджуваного об'єкта протягом певного часу, будь то зміна його місця в просторі або модифікація його кількісних і якісних характеристик [151, с. 80]. Отже, соціальний процес є рухом та змінами в соціумі і впливаючи на характер таких процесів, право визначає надає їм власних якостей та видозмінює їх відповідно до закладених в ньому правових ідей. Право як носій найвищих стандартів соціального буття не лише виступає засобом сприяння суспільно корисним та перешкоджання потенційно небезпечним процесам;

- легалізація державної влади. Соціальна влада – обов'язковий елемент суспільства, його керівний орган. Сутністю влади є вольові відносини «керування–підкорення». Влада припускає верховенство, монопольне право суб'єкта приймати рішення, обов'язкові і значущі для об'єкта, і спроможність забезпечувати виконання прийнятих зобов'язань, тобто контролювати об'єкт.

Суспільство об'єктивно потребує влади, адже вона протистоїть анархії, перешкоджає руйнівним діям, небезпечним для всього соціального організму. Авторитет, право, насильство — засоби, за допомогою яких влада має спроможність і можливість здійснювати свою волю, певним чином впливати на діяльність і поведінку людей [64, с. 33].

Виникнення та розвиток владних відносин здійснюється за визначеними в соціальних нормах правилами, які були погоджені згодою більшості учасників таких відносин. Лише за дотримання зазначених умов влада може вважатися легальною — такою, що існує в межах закону. Легальність влади — юридичне поняття, яке означає відповідність влади діючим законам. Наприклад, влада президента легальна тому, що він обраний відповідно до законів і в здійсненні своїх повноважень опирається на закон; влада монарха легальна, тому дотримано порядок престолонаслідування [152, с. 89].

Легальність влади прямо впливає на її легітимність, тобто визнання суспільством даної влади та її права на управління. Влада легітимна, коли суспільство добровільно приймає конкретні форми правління того чи іншого класу. Таким чином, в основу легітимності тієї чи іншої влади покладається взаємна згода керуючих і керованих: перші знають, що здійснюють управління на законних підставах, другі визнають їх домагання. Саме в подвійному визнанні відносин керівництва та підкорення і полягає суть загальносоціального впливу права, адже від авторитету та ефективності права, його непорушності та досконалості залежить дієвість системи державної влади.

Ставлячи за мету пошук оптимальних шляхів підвищення ефективності загальносоціальної форми впливу права, першочерговим завданням визначається подальша демократизація діючої політико-правової системи України. В умовах демократичного політичного режиму соціальний вплив права матиме ефект на розвиток механізмів народовладдя. Ідея народовладдя обумовлює відповідальність громадян за нормальне функціонування державного механізму. Унікальність загальносоціального впливу права полягає в тому, він є загальним по відношенню до інших форм впливу, адже

народовладдя неможливе без індивідуального усвідомлення цінності права, бажання діяти відповідно до його приписів та підвищувати його авторитет.

Подальша еволюція суспільства та держави, становлення демократичних і правових основ життя покликане найбільш оптимально зблизити право і громадськість, змусити державний апарат не тільки чути, але і реалізовувати думку народу. Досягти такого ефекту можливо лише за умови соціального характеру права та спрямування його впливу в усіх вище визначених напрямках. Єдність, одночасність та стабільність правового впливу в усіх його формах є фундаментом та одночасно і будівельним матеріалом для громадянського суспільства, правової держави, правосвідомості на усіх рівнях.

Розвиток загальносоціального впливу права може мати і інший, зворотній ефект. Внаслідок позитивних змін в соціальній сфері, що відбулися під впливом юридичних принципів та ідеалів, правова ефективність в кінцевому рахунку сприятиме підвищенню авторитету права та його цінності в таких проявах:

- юридично правильне та справедливе дотримання всіх законів, насамперед тих, які визначають стратегію реформування держави і суспільства;
- використання в державному управлінні лише правових засобів, а в інших випадках – орієнтації на існуючі правові принципи і інститути;
- урахування соціальних потреб населення в правотворчій та правозастосовній діяльності;
- підвищення рівня правової культури осіб із владними повноваженнями, а також інших осіб, що пов'язуються з правореалізацією – юристами, нотаріусами тощо;
- реальна співпраця юридичної науки із нормотворцями.

Підсумовуючи вищенаведене, правомірними видаються такі висновки.

Суспільна форма соціального впливу права є специфічним напрямком впливу права, який характеризує право як соціальний феномен і визначає його специфіку взаємодії з іншими елементами соціальної системи. Пропонується визначення суспільної форми соціального впливу права як організованої системи правових, соціальних та психологічних факторів, які через дію на

суспільну та колективну свідомість окремих соціальних утворень визначають характер елементів соціальної системи та суспільного буття та здійснюють інтеграцію правових цінностей та ідеалів в суспільну площину.

Соціальний вплив права в його суспільному аспекті доцільно розглядати через соціально–регулятивну та загальносоціальну форми.

Соціально–регулятивна форма впливу права безпосередньо пов'язана з роллю права як основного соціального регулятора. Вона реалізується у процесі формування в суспільстві стійких переконань щодо правого регулювання. На підставі такого впливу формується колективне сприйняття права, суспільна оцінка його ефективності та цінності. Крім того, сформовані групові уявлення про право є одним з факторів, що поряд з мотивацією та правовими знаннями передують прийняттю суб'єктами юридично значущих рішень.

Загальносоціальна форма впливу права визначає його роль в соціальній системі, характеризує яким чином та в який спосіб право взаємодіє з соціальними спільнотами та соціальними інститутами. Зазначена форма окреслює глобальний аспект соціального впливу права, який спрямований на розвиток суспільства та його окремих сфер.

Висновки до розділу 2.

На підставі проаналізованих в цьому розділі положень, можливо зробити наступні висновки.

Соціальність впливу права обумовлює структурну багатоплановість напрямків його дії. З метою систематизації наукового осмислення характеру соціального впливу права застосовано категорію форми впливу, яку пропонується визначати як організовану систему правових, соціальних та психологічних факторів, що діють у спільному напрямку та у встановлений спосіб на індивідуальну та суспільну свідомість, видозмінюючи їх у відповідності до правових ідей, принципів та ідеалів. Кожна форма впливу права має визначений напрям дії, спрямований на певний елемент соціального буття. Серед ознак форми соціального впливу права визначено наступні: внутрішня впорядкованість та взаємоузгодженість, означеність напрямку впливу, саморегуляція, стійкість, динамічність, потенціал чинити певний ефект на суспільство. Кожна форма впливу є каналом інтеграції правових переконань в індивідуальну чи суспільну свідомість.

Запропоновано авторський підхід до поділу форм соціального впливу права в залежності від спрямування на певний тип свідомості, складу факторів впливу та соціального призначення на: індивідуальні форми, до яких належать психологічна та мотиваційна форми; та суспільні форми, до яких належать соціально–регулятивна та загальносоціальна форми.

Психологічна форма соціального впливу права визначається як напрям соціального впливу, що характеризується дією на суб'єктивне сприйняття правової дійсності індивідом через формування в нього відповідних поглядів, навичок, установ, які обумовлюють його загальне ставлення до права та вміння застосування його норм, характеризують особу як суб'єкта права. Ця форма впливу реалізується в двох аспектах – правової соціалізації, що характеризується включенням суб'єкта до існуючих правовідносин та правового виховання, за якого суб'єкт набуває правових знань та навичок.

Мотиваційна форма соціального впливу права полягає у формуванні в особистості індивідуальних принципів, переконань та поглядів щодо права та практики його застосування. Встановлено, що передумови правової мотивації полягають у реальній можливості задоволення власних потреб та захист інтересів суб'єктів лише шляхом здійснення правомірної поведінки. Мотиваційна форма визначає рівень правоповаги в суспільстві та стимулює індивідів до активної та правомірної діяльності. Факторами, що впливають на ідеологічні переконання особистості виступають соціальні цінності, власна оцінка особою цих цінностей та усвідомлення ролі права як гаранта цінностей.

Соціально–регулятивна форма впливу права безпосередньо пов'язана з роллю права як основного соціального регулятора. Вона реалізується у формуванні в суспільстві переконань щодо правого регулювання, колективного сприйняття права, суспільної оцінки його ефективності та цінності. Зазначена форма впливу забезпечує усвідомлення людиною наявності обов'язкових правил співіснування в суспільстві, які поєднують у собі як права так і обов'язки; задовольняє психологічну потребу громадян у встановленні і закріпленні необхідного правопорядку; обумовлює формування індивідуальної та інтерсуб'єктивної правосвідомості; передбачає розвиток та охорону суспільних цінностей та пошук недоліків в роботі правової системи держави.

Загальносоціальна форма впливу права визначає його як складову соціальної системи і обумовлює його зв'язки з іншими її елементами; характеризує вплив права на соціальні спільноти та соціальні інститути. Ця форма окреслює глобальний аспект соціального впливу права на суспільство та його окремі сфери. Впливаючи на суспільні цінності, групи та процеси, а також на легалізацію публічної влади, право виступає стимулятором докорінних соціальних змін і спрямовано на суспільний розвиток.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИКО–ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДІЄВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ВПЛИВУ ПРАВА

3.1. Поняття та умови ефективності соціального впливу права

Дослідження процесів становлення особистісних переконань суб'єктів права відкриває можливість визначення суспільно–корисного світогляду в соціумі, в основу якого покладається правове підґрунтя. Означена мета може бути досягнута виключно за умови детального наукового опрацювання категорії соціального впливу права та розробка практичних рекомендацій щодо комплексу мір та заходів на зростання рівня правової свідомості громадян. Мета дослідження соціального впливу права полягає в якісному підвищенні рівня суспільного життя. Лише за умови застосування правових знань з урахуванням соціальних факторів, можлива реалізація істинного призначення права, яке на думку В. С. Нерсисянца полягає у бутті та вираженні в суспільному житті єдності свободи, рівності та справедливості [153, с. 4].

Парадигма розвитку людства за багато тисячоліть обрала право на роль арбітра суспільного буття. Воно не лише визначає правила суспільного буття, але й забезпечує формування основи, на якій відбувається узгодження інтересів, визначення пріоритетів, цілей та цінностей державного і суспільного розвитку [154, с. 45]. Навіть мораль та релігія – найближчі «конкуренти» закону, повинні отримати форму правової норми щоб набути ознак загальнообов'язковості, істинності, справедливості та стати головним показником дозволеного та доцільного. Через власну винятковість та відсутність інших альтернативних інструментів забезпечення нормального режиму співіснування в громаді, право вийшло за межі власної регуляторної природи і реалізувалось у зовсім нових формах, які, втім є невіддільними від основного призначення.

В сучасному суспільстві закон стає загальнодоступним інструментом захисту усіх без винятків громадян. Універсальність правового захисту

відображається у багатьох фактах: частина 3 ст. 20 Кримінального процесуального кодексу України [155] встановлює право на безоплатну правову допомогу для обвинуваченого, активно діють центри по наданню безкоштовної правової допомоги для населення, мінімальна правова освіта надається ще в рамках шкільної програми, а доступ до законодавчої бази можна отримати через мережу Інтернет та ін. На тлі означених змін право моделює ідеальний соціальний режим, на який потрібно орієнтуватись. Априорна істинність права призводить до того, що будь-які соціальні явища оцінюються з позиції їх відповідності не лише нормам закону, але й загальноправовим принципам. Індивідуальне сприйняття права все частіше поширює його дію на ті відносини, які не підлягають нормативному регулюванню.

За таких умов право набуває вирішального значення у закріпленні та гарантуванні таких базових цінностей, як належний рівень соціальних свобод, непорушність прав та всезагальна рівність. Крім того, воно виступає як ефективний засіб орієнтації людей у питаннях змісту та цілей життя, у формуванні системи цінностей [156, с. 60]. Вплив права набуває все більшої соціальної означеності, сприяючи реалізації закріплених в законах прав, загальносуспільним цінностям – рівню життя, справедливості, взаємоповазі, а також сумлінному та належному виконанню людиною своїх обов'язків, коли обов'язок – це форма зобов'язання, яке застосовується для того щоб гарантувати права інших людей [157, с. 344].

Рівень пануючих в суспільстві морально-етичних, правових та соціально-економічних умов визначається через показник соціальної справедливості, яка є системою суспільних інститутів, яка постійно забезпечує, задовольняє щонайменше більшість членів суспільства через розподіл політичних, юридичних, економічних та інших прав і матеріальних цінностей [158, с. 232]. Як стверджував дослідник питання справедливості в суспільстві Рональд Коен, соціальна справедливість є головним моральним стандартом в суспільних відносинах, що передбачає забезпечення того, що кожна людина отримує те, на що вона заслуговує [159, с. 1]. Вона складається з ряду принципів, основними з

яких є принцип справедливого розподілу результатів, рівності можливостей, рівності або пропорційності нагороди та задоволення основних потреб [160, с. 2695]. На право покладається роль бути одночасно одним з ключових елементів системи соціальної справедливості та інструментом її забезпечення.

В результаті проведеного соціологічного дослідження встановлено, що в суспільстві соціальну справедливість найчастіше сприймають як рівність всіх громадян перед законом (78% опитуваних). Цікаво, що близько половини респондентів розглядає досліджувану категорію як критерій соціального забезпечення незахищених верств населення (44%) та захисту законних прав громадян (41%) свідчить про смислове розширення категорії соціальної справедливості (Додаток А).

Демократичність розвитку українського суспільства неможлива без відповідності права вимогам соціальної справедливості. Соціальна справедливість виступає засобом інтеграції до системи правових та соціальних відносин природноправових принципів та основ цивілізаційного розвитку. Вимога до відповідності будь-якого закону ідеям соціальної справедливості є головним критерієм визначення його якості та ефективності.

На жаль, в сучасних умовах якісний рівень законодавчої системи України є далеким від відповідності вимогам соціальної справедливості. Перехідний етап розвитку національної системи права потребує стимулювання до інтенсивного правового прогресу. Одним з ключових факторів стимулювання та визначення соціально-сприятливого спрямування розвитку законодавства є соціальний вплив права. Тому, на нашу думку, вивчення закономірностей впливу права на суспільство та суб'єктів має здійснюватись відповідно до оцінки його реальної здатності реалізувати своє соціальне призначення, для чого необхідно дослідити соціальний вплив права в аспекті його ефективності.

Означене обумовлює мету цього підрозділу – аналіз ефективності соціального впливу права та дослідження соціально-правових явищ, що визначають його рівень. Значення осмислення теоретичних аспектів

ефективності соціального впливу права потребує обґрунтування висновків щодо результативного поєднання наукових напрацювань з фактичними даними.

Філософський словник визначає ефективність як суттєве відношення змін на виході системи до змін на вході; це реалізація енергії деякої причини в наслідок [161, с. 1043]. В юридичній науці ефективність права – це співвідношення фактичних результатів втілення норми права та декларованої нею мети [162, с. 369]. Ефективність законодавства, в свою чергу, найчастіше визначається як співвідношення між фактичним результатом і тими соціальними цілями, для досягнення яких це законодавство було прийняте [69, с. 85]. Під ефективністю правового регулювання Ф. Ямбушев розуміє співвідношення між метою правового регулювання і реальним результатом відповідно до інтересів особистості, суспільства і держави [117, с. 31].

Інструментальне призначення ефективності як критерію оцінки результативності права досить влучно визначив С. Алексєєв: «питання про ефективність права, чи досягає воно того ефекту, що запрограмований в правових настановах чи ні, – це питання соціальної ефективності, тобто про якість соціального життя» [163, с. 197].

На нашу думку, для характеристики ефективності соціального впливу права необхідно дослідити наукові підходи О. М. Мельник та А. М. Денисової, які розширюють традиційний підхід до розуміння поняття ефективності та враховують соціальний аспект буття правових явищ. Так, О. М. Мельник зауважує на недоцільності розуміння ефективності правового регулювання виключно в контексті правотворчої діяльності держави та дотримання окремим індивідом юридичної заборони, адже «між юридичною нормою і її соціальними наслідками завжди перебувають акти людської діяльності, які безпосередньо і зумовлюють суспільно значущі наслідки». Автор зазначає, що ефективність правового регулювання є одним із показників життєздатності суспільства, мірилом його можливостей впливати за допомогою юридичних норм на розвиток суспільних відносин. Цілком правомірним, на нашу думку, є обраний автором підхід до характеристики ефективності правової норми через

ефективність спричинених суб'єктом вчинків. Саму категорію ефективності правового регулювання О. М. Мельник визначає як результативну характеристику його дії, яка свідчить про здатність вирішувати відповідні соціально–правові проблеми [164, с. 12–13].

Цікавий, на нашу думку, підхід до розуміння ефективності механізму правового впливу пропонує А.М. Денисова. Науковець розглядає означену категорію в широкому та вузькому розумінні. В широкому розумінні ефективність механізму правового впливу доцільно досліджувати як природу, сутність, внутрішню будову, особливості та взаємодію всіх елементів механізму правового впливу. В межах вузького розуміння ефективність механізму правового впливу треба розглядати з формально–логічних позицій. На думку автора, в такому разі слід дещо відійти від сутності та особливостей елементів правового впливу в межах його механізму, зосередивши увагу на залежності функціонування зазначених елементів від внутрішнього та зовнішнього середовища [82, с. 17].

Вважаємо, що класичне визначення ефективності як співвідношення бажаного та фактичного обмежує розуміння соціального призначення впливу права. Встановлення та аналіз практичної сторони соціального впливу права та пошуку шляхів підвищення його корисності має ґрунтуватись на дослідженні ефективності його соціального аспекту, що має власну специфіку у порівнянні з іншими правовими явищами.

При визначенні ефективності соціального впливу права, необхідно, на нашу думку, виходити з його соціального призначення. Вплив права існує тільки в суспільному середовищі і не має сенсу поза ним, а отже його ефективність є невіддільною від соціальної реальності і має бути визначена лише в смисловому зв'язку з нею. Вважаємо, що основною ідентифікуючою характеристикою ефективності соціального впливу права є соціальна результативність, адже вплив права може бути ефективним тільки за умови наявності позитивних для суспільства наслідків. Тобто ефективність соціального впливу права доцільно розглядати як здатність діяти на соціальну

реальність в обсягах і в спосіб, достатніх для підтримання існуючого рівня соціально–культурного розвитку суспільства та стимулювання якісних змін в соціально–правовій площині.

Необхідно зауважити, що в суспільстві поняття ефективності соціального впливу права сприймається неоднозначно. В результаті опитування студентів–правників старших курсів було встановлено, що досліджувана категорія сприймається як: співвідношення між отриманими результатами впливу права та максимально допустимим соціально–сприятливим ефектом від впливу права (22%); рівень реалізації правових можливостей для підвищення якості суспільного буття (22%); співвідношення між отриманими результатами впливу права і соціальними цілями права (19%); здатність соціального впливу права визначати характер суспільних відносин (16%); реалізацію соціально–значущих завдань відповідно до актуальних потреб суспільства (15%); створення соціально–сприятливих умов для індивідуального та суспільного розвитку (6%) (Додаток А). Відсутність єдиного розуміння досліджуваного поняття свідчить про необхідність його комплексного аналізу.

Соціальний вплив права має унікальний для правових явищ механізм творення, адже його характеристики визначаються відразу на двох рівнях. По–перше, реалізація впливу залежить в першу чергу від самого факту правової присутності в суспільному просторі. Ця особливість визначає таку важливу характеристику соціального впливу права як його автономність, тобто часткова незалежність від волі суб’єктів правотворення та правозастосування. Іншими словами доки існує право, існуватиме і його вплив. По–друге, вплив права набуває свого смислового наповнення значним чином саме через правові діяння суб’єктів. Правова активність, що включає як законотворення, так і правореалізацію, визначає ідеологічний зміст соціального впливу права і формує смислове наповнення, що в результаті інтеграції в суспільну та індивідуальну свідомість визначає правові переконання в соціумі.

Співвідносяться означені рівні творення соціального впливу права як первинне та допоміжне: перший обумовлює саме існування впливу і

характеризує його потенціал, тобто рівень його можливості визначати переконання індивідів, а другий визначає його смислове наповнення. З подвійної природи впливу права, можливо зробити висновок про подвійність в його ефективності, що доцільно визначити як силу впливу та його зміст.

Аспект сили впливу характеризує наскільки соціальний вплив права може деформувати правові переконання. Визначальну роль тут відіграє ознака права, яку С.С. Алексєєв визначив як юридичну енергію, а В.І. Гойман називав силою права [20, с. 44–45]. На нашу думку, характеристику сили впливу доречніше буде означити як його потенціал: чим вище потенціал соціального впливу права, тим сильніше він буде діяти на інтелектуальний рівень суб'єктів і тим більшим буде його вплив на становлення правових переконань.

Аспект змісту впливу визначає те суттєве навантаження, яке інтегрується в свідомість. Цей аспект значно легше піддається корегуванню. Зміст впливу визначається у відповідності до суспільного значення отриманих результатів і може бути позитивним чи негативним. Саме в межах цього аспекту розкривається сутність його соціальної ефективності.

Ознака соціальності обумовлює характер забезпечення найвищого рівня життєдіяльності суспільства. Фактично соціальним є те, що має користь для людини як суспільної істоти. Н.П. Осипова доречно зазначає про «природний характер» соціальності права. На її думку, природне право пов'язане з основоположними соціальними якостями людини і виступає як фундаментальна риса її життєвого процесу. Соціальну ефективність права автор визначає як рівень реалізації в конкретних соціальних обставинах вимог природного права [165, с. 110].

Звернення до ознаки соціальності будь-якого явища орієнтує дослідників на конкретну сферу дійсності, в якій воно існує і крізь призму якої досліджується. Визначення «соціальний» стосовно якогось явища означає, що воно є втіленням певної системи суспільних відносин і виявляє свою сутність через ці відносини. Прикладом такого розуміння соціальності є визначення Н.П. Осипової, яка характеризує соціальну ефективність права як міру цільових

можливостей реального впливу права на характер і стан соціальних відносин та на їх зміни [5, с. 41]. Зауважимо, що категорію впливу права можливо досліджувати в контексті економічної, культурної, політичної ефективності, однак, на нашу думку, означені напрямки є вузьконаправленими. Ведучи мову про соціальний характер впливу права, маються на увазі усі аспекти та прояви людського буття в суспільстві.

Таким чином, правомірно розглядати соціальний вплив права не як суто юридичний феномен, а і як важливий елемент соціальної дійсності. Вважаємо, що на підставі цього показник ефективності доцільно розподіляти на:

- юридичну ефективність, яка характеризується відповідністю поведінки суб'єктів права необхідним вимогам, які визначені у відповідній нормі та є соціально і юридично значимою;

- соціальну ефективність, спрямуванням якої є створення соціально-сприятливих умов для індивідуального та суспільного розвитку.

Означені рівні не є тотожними і найчастіше відрізняються за своїми показниками. Однак стан соціальної справедливості можливий лише за умов співпадіння соціальної та юридичної ефективності. Втім, найчастіше наведені рівні не лише не співпадають, але мають протилежні результати.

Пізнання результативності правових явищ нерозривно пов'язано з поставленими перед ними цілями, реалізація яких визначає, наскільки ефективним є те чи інше явище в конкретно взятих соціально-правових умовах. Отже для характеристики категорії ефективності, постає питання визначення цілей соціального впливу права.

Загальною метою соціального впливу права є формування належного рівня правової культури населення та забезпечення суспільного буття у відповідності до правових принципів та ідеалів. Адже, як слушно зазначає В.П. Сальников, рівень розвитку правової культури неодмінно позначається на всьому правовому та соціальному бутті соціуму, рівні прав та свобод, задоволенні потреб, свідомості використання соціальної свободи [166, с. 502].

Соціальний вплив права є відображенням ідеологічного наповнення права, яке не завжди має соціальне спрямування. Парадигма розвитку правових систем світу знає численні випадки, коли право застосовувалось як інструмент репресій, забезпечення інтересів правлячої верхівки та авторитарного правління. Відповідно, не зважаючи на те, що правовий режим в суспільстві дотримувався, вплив права мав за таких умов антисоціальне спрямування та формував переважно негативні переконання в суспільстві. Втім, сучасна правова система характеризується демократичністю, соціальним характером і пріоритетом прав та свобод людини, що дає підстави для аналізу цілей впливу права в контексті його соціального спрямування.

На нашу думку, кожна форма впливу має свою унікальну мету, а саме:

- психологічна форма – формування в свідомості індивідів соціально–корисних якостей як суб’єкта права;
- мотиваційна форма – формування персональних переконань суб’єктів щодо доцільності активної та суспільно–значимої правової поведінки;
- соціально–регулятивна форма – визначає рівень ефективності реалізації призначення права як соціального регулятора;
- загальносоціальна форма – сприяє розвитку суспільства відповідно до правових вимог, принципів та ідеалів.

Загальною метою соціального впливу права є вся сума цілей його яку доцільно визначити як задоволення актуальних потреб суспільства, стимулювання суспільного розвитку і недопущення зниження економічного, культурного, політичного та життєвого рівня в соціумі. В цьому контексті необхідно зауважити на твердженні О. М. Мельник про важливість та водночас складність визначення та аналізу критеріїв ефективності [164, с. 12]. На нашу думку означена мета є спільною для всіх соціальних інститутів і не відображає специфіку впливу права, а тому доречніше все ж розглядати його ефективність як сукупність цілей окремих форм впливу та способів їх досягнення.

Для аналізу та оцінки результатів соціального впливу права застосовується категорія «критерій». Д. М. Мешков розуміє критерій як ознаку,

своєрідну спрямованість оцінки. Тобто за критеріями встановлюється сам результат, критерії є системою оцінювання [89, с. 17]. Підтримаємо зауваження О.М. Мельник на складності визначення критеріїв ефективності [164, с. 12]. Від правильного визначення критерію оцінювання результатів залежить не лише характеристика отриманих наслідків, але й визначення проблемних аспектів досліджуваних явищ та розробка шляхів їх подолання. У відповідності до висловлених вище тверджень, критерієм ефективності соціального впливу права доцільно розглядати ступінь реалізації його цілей. Зауваження про методологічну складність встановлення реальних показників його результативності обумовлює застосування таких засобів соціологічно-правових досліджень, як анкетування, опитування, статистичні спостереження тощо. Правові переконання втілюються в діях суб'єктів, а тому перед дослідниками постає непроста задача визначення, чи саме вплив права був передумовою для зміни поведінки індивідів (або такі зміни викликали інші фактори) і в якій мірі такі наслідки були обумовлені впливом. Отже, пропонується розглядати критерієм ефективності соціального впливу права якісні зміни в соціально-правовому бутті та правовій діяльності суб'єктів права, що відбулись внаслідок зміни їх правових поглядів, знань та переконань.

Комплексна та всебічна оцінка ефективності соціального впливу права визначає потребу у характеристиці явищ, що детермінують спосіб та результативність вплив. В доктрині такі явища визначають як умови, фактори, передумови, чинники ефективності, що встановлює потребу визначення змісту цих термінів для уникнення надання окремим категоріям подвійного значення.

Поняття фактору соціального впливу права було визначено у другому розділі як сукупність правових та соціальних (неправових) об'єктів та явищ, що в прямий чи опосередкований спосіб здійснюють або сприяють здійсненню соціального впливу права. Тобто, фактор є рушійною силою впливу, найпростішою одиницею механізму.

Для характеристики аспектів та ознак правової та соціальної реальності, за яких реалізується соціальний вплив права і які прямо чи опосередковано

визначають його потенціал та соціальний зміст вважаємо обґрунтованим застосування категорії «умови». Умови ефективності визначають наскільки дієвим і соціально корисним є вплив права. Якщо фактор найчастіше має статичний характер як елемент дійсності (законодавство, судова система), то умова є його кваліфікуючою ознакою, яка характеризує, наскільки є ефективним цей фактор (законність та обґрунтованість судових рішень, планомірність проведення реформ тощо). Умови та фактори впливу є нероздільними і лише в смисловій єдності підлягають науковому аналізу.

Окремо треба зауважити про передумови соціального впливу права. Передумовою, на нашу думку є те, що передує впливу, є його джерелом і забезпечує його початковий рівень дієвості.

Характер умов ефективності соціального впливу права визначається її подвійним аспектом, про що зазначалось вище. Так, по–перше, умови ефективності визначають потенціал впливу, наскільки ґрунтовно він може змінювати суспільно–правові та індивідуальні погляди. По–друге, вони визначають смислове наповнення впливу, адже від того які умови і яким чином характеризують соціальний вплив права, залежить його соціальний характер та форми його прояву.

Різноманітність умов ефективності соціального впливу права обумовлює потребу в їх систематизації. Вплив права має різні форми реалізації, адже людська свідомість сприймає значні обсяги інформації з абсолютно різних джерел та у різні способи. Тому пропонується класифікувати умови ефективності впливу на дві основні групи – правові та загальносоціальні.

До першої групи належать ті умови, які мають правову чи соціально–правову природу і безпосередньо визначають характер та ефективність впливу права. Правове середовище містить значну кількість елементів, що відіграють свою роль у сприйнятті правової реальності суб'єктами. Очевидно, що вони різняться як за характером свого впливу, так і за його спрямуванням. Тому, зважаючи на означену багатоаспектність форм соціального впливу права, доречним є поділ правових умов ефективності на загальні та спеціальні: до

загальних належать ті умови, які визначають характер соціального впливу права як цілісного процесу, а спеціальні умови характеризують окремі форми.

Загальносоціальними умовами є суспільні явища, що не мають правової природи, однак в силу взаємної обумовленості всіх елементів соціальної структури відбивають певним чином правові реалії буття та опосередковано відіграють роль умов ефективності соціального впливу права. Соціальна система характеризується потребою в стані рівноваги, що стосується і взаємодії її елементів. Так, проблеми в економічному середовищі в будь-якому разі позначаються на правовій системі, наприклад через дефіцит бюджету і подальше скорочення соціальних виплат, що в свою чергу призведе до незадоволення в суспільстві; низький рівень надання освітніх послуг обумовить зниження якості правового виховання населення. Тому, на нашу думку, загальносоціальні явища та процеси доцільно включити до обсягу умов соціального впливу права.

Роль загальносоціальних умов ефективності підтверджується і результатами проведеного соціологічного дослідження. На поставлене респондентам питання, чи погоджуються вони з твердженням про те, що на правові вподобання суспільства впливає не лише право, але і неправові явища позитивно відповіли 97% респондентів (Додаток А).

Вплив є процесом віддзеркалення правової реальності в свідомості, фактично він формує суб'єктивну реакцію на право. Однак він не є самостійно існуючим, його доцільно розглядати як похідне явище. Тобто, можливо вести мову про джерело впливу – соціально-правовий феномен, що творить вплив, наділяє його базовими характеристиками, визначає його форму, спрямування, та обумовлює його ефективність.

На сучасному етапі теоретико-правових досліджень не викликає заперечень теза про те, що правові процеси та явища впливають на соціальну сферу. В контексті цього питання окремі вчені пропонують ввести категорію «середовище права», яка відображає те соціальне в праві, що найбільш рельєфно характеризує право як сферу суспільного регулювання життя людей, соціальних груп, корпорацій, народів, цивілізацій, суспільства в цілому

[167, с. 37]. Саме право – у всій його багатоманітності проявів є тим явищем, що визначає факт існування соціального впливу права. Вважаємо, що джерелом, яке «запускає» механізм впливу є сукупність усіх правових норм, знань, правових феноменів, що несуть в собі заряд юридичної сили і активно взаємодіють із соціальним простором.

Цікаво, що безпосередній контакт індивіда з окремими правовими явищами не обов'язковими для формування зв'язку, достатнім є лише суб'єктивне усвідомлення факту існування такого явища. Тобто, для того щоб право впливало на переконання індивіда, достатньо його власного знання про можливі наслідки власної поведінки. В межах такого механізму реалізується превентивна функція права, яка забезпечує законність та правопорядок лише через усвідомлення суб'єктами невідворотності притягнення до відповідальності. Або особа, яка проживає поза межами населених пунктів та не належить до жодної соціальної спільноти. Навіть якщо така особа майже не вступала в правовідносини, однак усвідомлюючи сам факт існування суспільства, вона розуміє необхідність дотримання певних правил поведінки, що в її індивідуальному розумінні тотожне обмеженню власних свобод. Описана ситуація є прикладом порушення соціалізації (в т.ч. і правової) індивіда, що призвело до викривленого правосприйняття. Однак, навіть поза безпосередньою участю в правовідносинах, особа усвідомлює факт існування права, що вже формує її правові погляди. Отже, можливо зробити висновок, що будь-який елемент правової реальності є джерелом впливу права.

Разом з тим, недоречно розглядати кожне окреме явище як самостійне джерело впливу, адже право є системою і жоден з її елементів не може існувати опосередковано від інших. Звернення до категорії «право» у якості джерела також є проблемним, адже саме поняття характеризується значним рівнем абстрактності та невизначеності. Таким чином, необхідним є обрання юридичної категорії, яка поєднувала у собі усі форми правового буття і мала достатній рівень наукової конкретизованості та означеності.

Дослідження соціального впливу права, який визначається значною кількістю умов ефективності не може відбуватись без урахування системного фактору. Слід погодитись із тим, що система є цілісною сукупністю (комплексом) закономірно розташованих та взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів. Ознаками, що відрізняють систему від інших явищ є цілісність, зв'язок та стала структура [168, с. 48]. Взаємодія елементів виступає умовою самого процесу виникнення системи, її функціонування, зміни та розвитку. Цілісність системи, органічне поєднання та взаємодія усіх її ланок формують, на нашу думку, повноцінно функціонуючий механізм. Отже право як джерело утворення та формування характерних ознак соціального впливу права має бути досліджено в контексті його структури.

Вважаємо, що правовою категорією, яка відповідає ознакам структурованості, наукової розробленості та охоплення усіх без винятку правових явищ є правова система. Всебічний аналіз соціального впливу права та способів підвищення його ефективності не видається можливим без аналізу правової системи як комплексного соціально–правового феномену, що об'єднує не лише види та форми правореалізації, а також і той рівень соціальних відносин, який прямо чи опосередковано підпадає під вплив права.

Категорія правової системи є порівняно новою для теорії права, становленню якої у вітчизняній юридичній науці передувала дискусія про широке та вузьке праворозуміння. Представники широкого праворозуміння всупереч вузькому (право — сукупність норм, встановлених чи санкціонованих державою) розуміли право як єдність правових норм і правосвідомості або правових норм, правосвідомості та правовідносин [169, с. 7]. Імплементация цієї категорії в науковий обіг відбулася в 1980–і роки А. М. Васильєвим, який у своїй роботі «Правові категорії» визначив правову систему як категорію, яка включає всі правові конструкції й активні елементи правової дійсності [170, с. 126]. Згодом були запропоновані інші дефініції, відповідно до яких правова система вважалася єдністю трьох елементів – системи права, системи законодавства і системи суспільних відносин [171, с. 127]. Наступним етапом в

розвитку поняття правової системи стало дослідження Н.М. Оніщенко, розробила цілісну концепцію розвитку правової системи України, що охоплює весь комплекс взаємодії правових норм, інститутів, відносин, діяльності, правової свідомості та правової культури [172, с. 115].

Пошук наукових підходів до соціологічного обґрунтування правової системи та до розуміння її сутності сприяв визначенню її як відносно самостійного цілісного, упорядкованого соціального утворення правових суб'єктів та інститутів, соціально–правових відносин і процесів, права, що ґрунтується на джерелах права, обумовлюється специфічними особливостями правосвідомості нації як результату історично–суспільної діяльності, культурного розвитку, і функціонує завдяки законодавчій системі та юридичній практиці з метою забезпечення й дотримання правопорядку [173, с. 117].

Вважаємо, що правову систему в контексті її дослідження як джерела соціального впливу права правомірно визначати як об'єктивне, історично закономірне правове явище, яке включає взаємозв'язані, взаємозумовлені та взаємодіючі компоненти: право і законодавство, що втілює його, юридичні установи, юридичну практику, механізм правового регулювання, суб'єктивні права і обов'язки, правову діяльність і правовідносини, правосвідомість і культуру, правову ідеологію, законність і правопорядок, юридичну відповідальність та ін. [169, с. 26].

Зазначимо також, що окремі вчені пропонують більш вузьке розуміння правової системи. Так, С.С. Алексєєв вважає, що правова система – це все позитивне право, розглянуте в єдності з правовою ідеологією та юридичною практикою [174, с. 269–270]. На нашу думку, правова система лише в її широкому значенні може розглядатись як джерело соціального впливу права. Такий висновок ґрунтується на положенні про діалектичній єдності нормативних та позанормативних факторів впливу. До нормативних факторів впливу належать законодавство, окремі галузі та норми права, судова система та акти правозастосування. До обсягу позанормативних факторів належать всі інші явища, що не мають нормативного походження.

Орієнтація соціального аспекту впливу права на потреби та інтереси людей є відображенням ідей та поглядів, що були закладені в концепцію природного права. Цей аспект був детально досліджений проф. Н.П. Осиповою, яка в контексті соціальної ефективності зауважує, що право існує не заради самого себе, а для забезпечення таких соціальних відносин, що є сприйнятливими для суспільства і здатні втілити у життя соціально визнані інтереси особистостей, їх природних прав і свобод [68, с. 49]. Як приклад позанормативного впливу варто розглянути ситуацію, коли відсутність закріплення в законодавстві окремого типу правовідносин на практиці не обов'язково призводить до їх виведення з правового поля. За наявності достатнього рівня правової культури населення, в окремих випадках недостатність писаного права компенсується за рахунок стихійного формування правил поведінки в конкретній, невизначеній правом ситуації. Суб'єкти права самостійно моделюють набір норм, які, на їх думку, були б закріплені законом за його наявності. Про цю особливість зазначає В.І. Гойман: «вплив норми права на адресата починається задовго до її офіційно–державного посвідчення, тобто додання юридично належного характеру. Вже на стадії фактичного буття норми права в індивідуальному і масовій свідомості виробляються уявлення про відповідні їй моделях поведінки» [20, с. 90].

Прикладом такого заповнення прогалів законодавства може бути застосування електронних ліцензій в програмному забезпеченні. Цивільний кодекс України встановлює, що договір щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності укладається у письмовій формі (ч. 2, ст. 1107) [175]. Однак на практиці в абсолютній більшості випадків, користувачам програмного забезпечення пропонується лише прийняти умови ліцензійного договору шляхом здійснення конклюдентних дій. Через масову практику застосування електронної версії ліцензій, більшість населення сприймає зазначену форму набуття прав як таку, що здійснюється в рамках чинного законодавства. Подібна народна нормотворчість в колективній свідомості

автоматично включає самостворені норми до системи позитивного, хоча фактично таке регулювання є проявом правової культури суспільства.

Отже правова система в широкому розумінні, що включає правову культуру, ідеї та принципи, які об'єднані в концепцію природного права, є передумовою, джерелом, а отже і основною умовою ефективності соціального впливу права. Крім того, правовій системі притаманна специфічна ознака правового стилю [163, с. 108], яка визначається її історичними, доктринальними, нормативними та ідеологічними чинниками, під впливом яких правова система набуває унікального змістовного та ідеологічного забарвлення, що в результаті екстраполюється на соціальний вплив права.

Підсумовуючи, правову систему правомірно розглядати як джерело соціального впливу права з наступних підстав:

- правова система як цілісний об'єкт правової реальності формує сам феномен впливу права як засіб соціокультурного сприйняття ідеологічних переконань;

- елементи правової системи значною мірою впливають на визначення структури впливу права;

- загальноправові принципи, ідеї, погляди характеризують загальний ідеологічний зміст соціального впливу права, а спеціальні умови ефективності його закріплюють та розкривають;

- внутрішньосистемні зв'язки правової системи надають її елементам, що виступають основними чинниками ефективності соціального впливу права ідеологічної узгодженості.

Отже, правова система в своїй єдності є загальною умовою ефективності соціального впливу права. Такий висновок підтверджує теза російського вченого В.В. Сорокіна: «до тих пір, доки правовій дійсності властива якість системності та правова система реально функціонує, правовому впливу властива ефективність. Системність правової реальності, таким чином, виступає фактором, що забезпечує ефективність права» [176, с. 30].

Окрім правової системи, на нашу думку, загальними умовами ефективності соціального впливу права є: правова культура, соціальна та правова політика держави, рівень правової науки, історична парадигма правового буття в державі, якість правозастосовної діяльності суб'єктів владних повноважень тощо. Крім того, реалізація соціального впливу права значним чином залежить від соціокультурного середовища, а отже до обсягу загальних умов варто віднести позаправові явища, які відіграють значну роль в житті усього суспільства чи його більшості – рівень науково-технічного прогресу, освіченість населення тощо.

Таким чином, загальноправові умови, що характерні для системи соціального впливу права, визначають ступінь її єдності, мають об'єктивно-суб'єктивний характер, залежать від рівня розвитку соціальної системи та правової реальності і впливають на рівень дієвості права в цілому.

Суттєва роль у визначенні його результативності належить спеціальним умовам, тобто соціально-правовим явищам, що обумовлюють ефективність однієї чи кількох форм впливу. Їх наукова цінність полягає у спроможності детального аналізу механізму їх дії на процес соціального впливу права з метою встановлення проблемних аспектів їх реалізації та розробки і запровадження практичних заходів для підвищення ефективності впливу права. На нашу думку, оптимальним є поділ спеціальних умов ефективності відповідно до форм впливу. Втім, запропонований поділ є значною мірою умовним, адже більшість умов ефективності реалізуються одночасно в декількох формах впливу.

Умови ефективності психологічної форми соціального впливу права визначаються відразу двома напрямками впливу – правової соціалізації особистості та правового виховання.

Правова соціалізація є пасивним і відносно самостійним процесом і відбувається під впливом несвідомого сприйняття оточуючої реальності. Таким чином, контролювати правову соціалізацію чи прямо впливати на неї майже неможливо. Індивідуальне сприйняття суб'єктом оточуючого середовища та

правової реальності залежить від сукупності правових, соціальних та психологічних факторів. На власне ставлення до права як невід'ємного елементу суспільного буття можуть впливати глобальні явища (особа спостерігає негативні наслідки глобалізаційних процесів, які пов'язує з недосконалістю як правової системи, так і суспільства в цілому), так і мікропроцеси (допомога правоохоронних органів в незначній справі, яка була важлива для особи). Крім того, правова соціалізація може відбуватися і через агентів соціалізації, тобто інших людей, які своїми діями чи власною позицією формують переконання людини.

Таким чином умови, що впливають на ефективність соціалізації можливо розділити лише за критерієм певного соціально–правового явища, до якого вони належать. Погоджуємося з тим, що значну її роль в соціалізації індивідів відіграє в першу чергу правова культура суспільства, що орієнтована на розвиток політичної і правової свідомості громадян та здійснює вплив на індивіда відразу в декількох напрямках: формування у нього здатності грати певні соціальні ролі, відповідати прийнятим у суспільстві зразкам поведінки; засвоєння індивідом певної системи правових цінностей; вироблення навичок, звичок і стереотипів правової поведінки [177, с. 157–158].

Правова соціалізація реалізується не лише через набуття певних знань, але й пізнання закономірностей соціально–правового буття, яке особа здійснює через несвідоме пізнання реалій правового буття в соціумі. В основі цього процесу покладається спостереження за фактичним станом правовідносин та самостійний досвід участі в них. В таких умовах, важливим аспектом соціалізації є не лише загальна правова культура суспільства, але й його правосвідомість. Особа, що соціалізується, формує власні навички та погляди на підставі вже існуючих в суспільстві. Технічно, соціалізація може вважатись успішною за умов наближення сформованих особою навичок до загальносоціальних, однак в контексті соціального характеру впливу права важливо враховувати ознаку його суспільної корисності.

Суттєве значення в процесі психологічного становлення особи як учасника правовідносин має свідоме набуття необхідних знань про право та навичок їх застосування, тобто правове виховання, до умов ефективності якого належать: стан розвитку юриспруденції як науки, державна політика підтримки розвитку правової освіченості населення, матеріальне, кадрове та організаційне забезпечення навчального процесу, престиж правових професій тощо. Крім того важливого значення має поширення шляхів набуття базових правових знань серед населення. Підвищення ефективності правової освіти (зростання відрахувань на потреби науки та освіти, запровадження правознавства як обов'язкової навчальної дисципліни і т.д.) обумовлює позитивні зрушення в правових знаннях, поглядах та діяльності суб'єктів права.

Отже, на нашу думку, умовами ефективності психологічної форми впливу виступають: правова культура суспільства, правосвідомість та рівень правової освіти, що полягає не лише в її законодавчому та матеріальному забезпеченні, але й в стані правоповаги в соціумі, що стимулює індивідів до набуття та застосування правових знань. Перелічені умови так чи інакше формують в особи власне відношення до суспільства та ролі права в ньому, пристосовують особу до взаємодії з іншими елементами соціуму. Та юридична енергія, яку несуть в собі зазначені фактори може бути як позитивною, так і негативною, що забезпечує результат, який відображається на соціалізації особистості.

Умови ефективності мотиваційної форми соціального впливу права визначають переконання індивідів щодо доцільності права, стимулює до належної поведінки, правозастосовної практики без зловживання. В цілому, від умов ефективності цього напрямку залежить рівень авторитету права, відповідно до якого визначається її наміри погоджуватися з правовими приписами та виконувати їх.

Існує прямий зв'язок між мотиваційним ефектом, що здійснює право через канали впливу та тими предметами, станами та явищами, які кожна особа визначає для себе як індивідуальну цінність. Мова йде саме про персональні

переконання особи, адже мотивація як кінцевий ефект також формується виключно на рівні свідомості.

Теорія цінностей є одним з перспективних напрямків суспільствознавчих наук. Чи не найвідомішою є теорія цінностей М. Рокіча, який визначив цінність як стійке переконання, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування є прийнятнішою з огляду на власні чи соціальні норми [178, с. 195]. Ш. Шварц визначив десять типів людських цінностей, згідно з відповідними мотиваційними цілями: самостійність, стимуляція (потреба у стані збудження), гедонізм, досягнення, влада, безпека, конформізм, традиція, універсалізм (толерантність, захист природи), доброзичливість [179, с. 702–703].

Наведений перелік повною мірою характеризує індивідуальні потреби та цінності людини, з яких лише дві групи – універсалізм та стимуляція – знаходяться поза зоною правового регулювання чи впливу права, що підтверджує значимість правової мотивації на прийняття рішень суб'єктами. Разом з тим, кожна людина є неповторною, із власними пріоритетами у житті та інтересами, що реалізуються саме в межах перелічених груп благ. До того ж, передбачити які саме переваги ставить перед собою кожна окрема особа майже неможливо, тому загальноприйнятим напрямком застосування юридичної енергії мають бути ті групи благ, які мають значення для більшості населення – життя, приватна власність, власна безпека та ін.

Зв'язок між цінностями та правом ґрунтується в першу чергу на двох основних функціональних вимогах, що висуваються до права – регулювання та охорона. Ефективність правової мотивації залежить від задоволення потреб людини в регулюванні та охороні цінностей, які особа визначає як пріоритетні.

Таким чином, умови ефективності мотиваційної форми впливу права складаються з індивідуальних цінностей, потреб та інтересів суб'єктів, що забезпечуються правом, та фактичної можливості права забезпечити доступ до таких цінностей шляхом достатнього рівня правового регулювання.

Умови ефективності соціально–регулятивної форми впливу права традиційно є найбільш дослідженими з огляду на їх першочергову роль в житті

соціуму. Регуляція процесів, що відбуваються в суспільстві – це найперша задача, що була поставлена перед правом, а отже і його пріоритетний напрямок впливу. Разом з тим, акцентуючи увагу на визначенні та забезпеченні статусу суб'єктів правовідносин та бажаних варіантів їх поведінки, юридична наука підчас оминає інші аспекти правової регуляції.

Категорію правового регулювання в аспекті соціального призначення права досить вдало розкрив Ф.Ш. Ямбушев, який визначає ефективність правового регулювання як співвідношення між метою правового регулювання і реальним його результатом відповідно до інтересів особистості, суспільства і держави. Під метою правового регулювання автор розуміє максимальне забезпечення реалізації соціально значущих інтересів і потреб та створення відповідного середовища для них, що, в свою чергу, забезпечить умови для формування соціально–прийнятної правової поведінки. Результатом правового регулювання визнається реальний стан правової упорядкованості суспільних відносин, узгоджене з закріпленою моделлю правової регламентації [117, с. 31].

Форми, в яких право впливає на суспільство, реалізуючи функцію соціального регулятора були визначені в попередньому розділі. Характерною особливістю зазначених форм є два основні напрямки впливу: зовнішній – що забезпечує сприяння регуляції суспільних відносин, створює необхідні для цього умови; та внутрішній – орієнтований на засвоєння людьми факту існування механізмів регуляції їх поведінки.

Як зовнішній напрям впливу пропонується розглядати наступні прояви юридичної сили права:

- закріплення вже підготовлених шаблонів вирішення конкретних життєвих ситуацій, які не лише спрощують пошук оптимальних варіантів поведінки для особи, але й підказують найбільш сприятливий для неї і оточуючих вибір;

- впорядкування спільноти, надання їй певного рівня організованості; будь–яка спільнота є системою, і чим краще вона організована – тим ефективніша її діяльність;

- прояв владних повноважень з боку держави, що забезпечує патерналістичні потреби суспільства в усвідомленні наявності керівництва над собою, а також перешкоджає анархії та хаосу;

- створення позитивного образу права у свідомості населення, за умови ефективного та соціально корисного регулювання;

- стимуляція громадян до суспільно-значущих дій;

- попередження потенційно деліквентної поведінки;

- ідентифікація недоліків правової системи тощо.

До внутрішніх проявів впливу, тобто тих, що впливають на уявлення людей про право як інструмент впорядкування суспільного буття, належать:

- усвідомлення індивіда як суб'єкта права, що сприятиме не лише його правовій соціалізації, але й власному, «дружньому» сприйняттю права, а також засвоєння навичок його застосування;

- забезпечення індивідуальної психологічної потреби в правовому регулюванні, встановленні і закріпленні необхідного правопорядку.

Широкий спектр соціально-регулятивного впливу права пояснюється щоденною взаємодією суспільства з правовою сферою, яка відбувається саме через регулятивну функцію. Усі окреслені вище форми, через які право впливає на суспільство, є похідними, а тому залежними від того, як саме відбувається правове регулювання. Тому можна зробити висновок, що ефективність регулятивної форми соціального впливу права прямо залежна від ефективності права як регулятора суспільних відносин.

Зважаючи на пряму залежність від правового регулювання, а саме від умов, що формують рівень його якості, вважаємо що до ефективності регулятивної форми впливу можна застосовувати ті ж самі умови. Найбільш повний перелік таких чинників був досліджений акад. О.Ф. Скакун, яка пропонує поділ усього масиву умов ефективності на три групи: стан нормативної основи правового регулювання, її досконалість; стан правозастосовної діяльності, її якість; стан правової свідомості і культури суспільства [180, с. 266–267].

Отже, умови ефективності соціально–регулятивної форми впливу права становлять якісні показники правореалізації, до яких належать стан нормотворчості, рівень правозастосовної практики та стан правової культури.

Умови ефективності загальносоціальної форми впливу права набувають пріоритетного значення через суспільну важливість докорінних змін в соціальній системі. До цієї групи умов належать ті явища соціально–правової дійсності, які обумовлюють суспільний прогрес. Вважаємо за доцільне навести наступний перелік умов ефективності означеної форми впливу:

- авторитет права. Стимулювання суспільних інститутів до змін у їх структурі потребує значного рівня правоповаги в суспільстві. Правовий потенціал як аспект ефективності впливу права визначає не лише спроможність таких змін, але й стійкість, комплексність та завершеність впливу. Прогресивні процеси потребують міцного ідеологічного підґрунтя, від якого вони мають відштовхуватись та на якому будувати власні ідеологічні засади;

- стабільність правової політики. Соціальні перетворення зазвичай займають тривалий час; очевидно, що вплив права як передумова, ініціатор таких змін має бути спрямований в одному напрямку, тобто усі фактори впливу мають реалізовуватись у послідовному, логічно сформованому порядку. Те ж саме стосується і часових рамок, адже шкідливі наслідки можуть бути не лише у разі затягування процесу реформ, але й їх невмотивованому пришвидшенні;

- соціальна доцільність та сприйняття суспільством. Кінцева мета прогресивних змін повинна мати позитивне значення для більшої частини з числа осіб, що відносяться до соціальних груп, на які спрямовано вплив. Супротив чи схвалення обраного напрямку впливу має суттєве значення для інтеграції нових елементів в соціальну систему;

- політична воля. Загальносоціальна форма впливу має подвійне джерело власного походження – це сам факт існування правової системи та відповідні дії суб'єктів правозастосування та правотворення. Активна позиція визначених вище суб'єктів може вплинути на перебіг реформаційних процесів. Воля уповноважених осіб та бажання сприяти соціальним перетворенням, у

поєднанні з активною нормативною та правозастосовною підтримкою обраного напрямку впливу створює сприятливі умови для інтеграції соціально-корисних елементів. На думку Л. Габелюк, відсутність політичної волі є перешкодою для формування правової культури в Україні [181, с. 27].

На нашу думку, право в будь-якому випадку виступає чинником соціальних змін, навіть за відсутності сприятливих для цього умов. Феномен автономності соціального впливу права пояснюється природною потребою людей в ефективному соціальному регуляторі. Впродовж історичного розвитку, суспільство призвичаїлось до сприйняття права як безумовного і невід'ємного елементу соціальної системи, що призвело до своєрідного балансу та відносної стійкості зв'язків в цій системі. Тобто, якщо уявити певне суспільство, яке було позбавлене права, чи якість регулювання була знижена (невдалі реформи, революційні настрої, анархізм), таку ситуацію також можна вважати одним з проявів загальносоціальної форми впливу, що матиме відповідні наслідки, звичайно що негативного характеру.

Таким чином, значною мірою ефективність впливу права на суспільні явища та процеси обумовлюється структурною єдністю обраних шляхів досягнення мети, програмною визначеністю, тобто чіткою, логічною та послідовною організацією визначених дій та сталістю, узгодженістю і завершеністю процесу впровадження запланованих рішень. Адже, на думку проф. О.Ф. Черданцева, єдність і узгодженість системи обумовлена єдністю цілей і завдань, що вирішуються державою за допомогою права та єдиною волею держави, вираженої в праві [182, с. 235].

Наведені форми впливу реалізуються у багатьох напрямках, що мають різних рівень та ступінь ефективності впливу. Відповідно до результатів соціологічного дослідження факторів, було визначено, що найбільшим чином впливає на правові переконання респондентів. Застосовуючи опитування шкального типу, де 1 – показник найбільшої ефективності, а 7 – найменшої, було встановлено, що найбільш дієвим фактором впливу є діяльність правоохоронних органів та органів судової влади (3.19). Майже однакове

значення мають правова культура населення (3.25) та стан правової освіти (3.28). На третьому місці за ефективністю впливу на свідомість індивідів знаходяться соціальна доцільність законодавства (3.43), його юридична якість (3.5) та стан правозастосовної практики (3.59). До менш значущих умов було віднесено правовий конформізм (3.93) та політичну волю (Додаток А).

Розглянуті в цьому підрозділі проблемні питання обумовлюють наступні висновки. Практико–прикладне дослідження соціального впливу права доцільно розглядати в аспекті його ефективності, тобто здатності реалізації суспільно–значущих завдань відповідно до визначених цілей впливу.

Ефективність соціального впливу права має два аспекти – рівень потенціалу впливу, тобто показник, наскільки сильно право може діяти на адресатів впливу та смисловий аспект, що визначає ідеологічний зміст впливу і в залежності від його соціальної доцільності та значущості може бути як позитивним так і негативним.

Ефективність соціального впливу права обумовлюється явищами соціально–правової дійсності, які визначаються як умови ефективності. На нашу думку, всі умови ефективності поділяються на правові та загальносоціальні, а також загальні, тобто ті що визначають характер всієї системи впливу права, та спеціальні, які детермінують одну чи декілька форм впливу права.

3.2. Шляхи підвищення ефективності соціального впливу права

Соціальний вплив права відіграє істотну роль в становленні суб'єктивних поглядів та переконань, стимуляції суспільних процесів та розвитку демократичних інституцій. Створення належних умов для наповнення соціального впливу права суспільно–корисним змістом обумовить зростання національної самосвідомості, подолання нігілістичних настроїв, підвищення правової культури та правоповаги і закріпить індивідуальні погляди кожного суб'єкта на доцільність правової поведінки не лише для забезпечення власних інтересів, однак і для загальносуспільної користі.

Метою цього підрозділу є визначення умов, що негативно впливають на соціальний вплив права, наповнюють його суспільно–шкідливим змістом, тим самим знижуючи його ефективність, а також обґрунтування шляхів та засобів подолання його проблемних аспектів та визначення факторів підвищення ефективності соціального впливу права.

З обґрунтування категорії ефективності соціального впливу права стає зрозумілим, що ідеологічний зміст, яким наділяються фактори впливу, може бути як соціально корисним, так і шкідливим. В механізмі впливу права обов'язок ідеологічного «забарвлення» впливу покладається на умови ефективності, адже ефективність сама по собі є показником суспільної доцільності впливу права. Отже, в контексті сформульованої мети підрозділу необхідно визначити негативною умовою ефективності соціального впливу права як ознаку фактору впливу права, що наділяє його суспільно шкідливим змістом і негативно впливає на правові переконання індивідів та низький рівень правової культури населення.

В попередньому підрозділі було обґрунтовано тезу про правову систему як передумову ефективності соціального впливу права і його джерело. Зважаючи на це, правомірним є дослідження її елементів на наявність умов, що знижують ефективність впливу.

Вважаємо, що основним елементом правової системи є законодавство; воно є серцевиною усієї правової площини та джерелом юридичної енергії. Від

принципів та правил, закладених в їх зміст залежить характер правового життя, статус права як інструмента соціальної справедливості. Роль нормотворчості у становленні та реалізації соціального впливу права полягає у: закріпленні ідеологічних основ системи права; визначенні характеру регулятивної та охоронної функцій права та їх безпосередньому здійсненні; захисті основоположних прав та свобод людини, закріпленні її правового статусу; закріпленні стандартів правової поведінки, встановленні меж доцільного, допустимого та протиправного; регламентації порядку застосування інструментів правового заохочення та примусу; нормативному закріпленні реформаційних програм, що націлені на розвиток суспільних відносин.

Як зауважив відомий кембриджський соціолог Метью Дефлем, правова система не завжди в змозі адекватно реагувати на зростаючу складність правовідносин, внаслідок чого існують суттєві розбіжності між самопроголошеними ідеалами закону, таких як справедливість та рівність, та реальністю закону в його культурному розмаїтті. Соціологічні дослідження расизму, сексизму, класизму та інших форм дискримінації найточніше демонструє сучасну дилему права у відносинах між цінностями і нормами, які під дією дискримінаційних умов творять соціальний конфлікт [183, с. 198–199]. Характеризуючи сучасний стан законодавства крізь призму правовідносин та переважаючих в суспільстві поглядів на його фактичну дію, очевидною є криза довіри до закону як ефективного засобу реалізації прав та захисту інтересів. Дослідження причин негативної суспільної оцінки закону є першочерговим заходом для означення шляхів підвищення його авторитету, а отже і впливу.

Поряд з законодавчою системою держави, негативні умови ефективності присутні і в інших елементах правової системи. Зважаючи на такі негативні тенденції в соціумі, як розвиток нігілістичних поглядів, зловживання правом, корупцію, низький рівень довіри як до права взагалі, так і до уповноважених державою суб'єктів правотворчості та правозастосування, кризу довіри до судової системи та ін., вважаємо, що важливим є аналіз проблемних аспектів правосвідомості та правової культури суспільства, процесів становлення

індивіда як суб'єкта права (правова соціалізація) і стану правореалізації в державі. Усі означені явища належать до основних факторів соціального впливу права.

Таким чином, дослідженню наявності негативних умов ефективності соціального впливу права підлягають законодавча система, стан правовідносин в суспільстві та рівень правової культури населення.

Основним чинником ефективності соціального впливу права є система законодавства. Формально закон є уособленням волі народу, однак система делегування права голосу в Україні втілена у формі непрямой – представницької – демократії, що передбачає можливість розбіжностей між волею народу та волею суб'єктів правотворчості. Мета, що була визначена законодавцем і з якою була ухвалена та чи інша норма може кардинально відрізнятись від поглядів суспільства та реального її правозастосування. В.І. Гойман відзначив таку розбіжність в наступному: «безумовно, прийнятий закон – це також юридична практика. Але це його «перше буття». Справжнє життя закону починається з «другого буття», коли його норми безпосередньо стикаються з адресатами і внаслідок цього перетворюються на відповідну їх цілям соціально–правову енергію» [20, с. 83]. Тому вважаємо обґрунтованим акцентувати увагу на невідповідності змісту прийнятих нормативно–правових актів соціальним потребам як одного з проблемних аспектів законодавства, що знижують ефективність соціального впливу права.

Якість законодавства прямо визначає ефективність соціального впливу права. Якісні та соціально орієнтовані закони формують в суспільстві сприятливе середовище для встановлення стану соціальної справедливості. Такої позиції дотримується і В.І. Гойман: «юридично належне, не пропущене через свідомість, психіку своїх адресатів, має лише формально–юридичне значення і не набуває якості правового регулятора. Сприйнятливості правової норми її адресатом – свідчення того, що вона справить ефект в суспільному житті, досягне передбачених цілей» [20, с. 97].

Якість закону є оціночною категорією, яка характеризує як все законодавство, так і окремі акти у відповідності до певних критеріїв. О.В. Сиріх вважає, що якість закону є сукупністю властивостей, притаманних закону як джерелу права і властивостей, що відображають все розмаїття зв'язків цих норм права з іншими компонентами системи права, іншими правовими і соціальними явищами. Автор виокремлює чотири аспекти закону: юридичний, логічний, мовний та соціальний [184, с. 6–7]. С.В. Поленіна виокремлює юридичні, соціальні та політичні аспекти якості закону. Юридичні параметри, на її думку, зводяться до того, що закони повинні закріплювати нормативно-правові приписи, тобто регламентувати відносини між суб'єктами шляхом встановлення їх взаємних прав і обов'язків, реалізація яких забезпечується примусовою силою держави. На рівні конкретного закону поняття «якість» припускає внутрішню логічну узгодженість і здатність до взаємодії норм, що містяться в ньому. Показником якості окремо взятого закону виступає і також співвідношення його основних типологічних характеристик - юридичної сили, суспільних відносин, специфіки норм конкретного закону і т.п.) [185, с. 82].

На нашу думку, якість закону доцільно визначати через його соціальний та юридичний аспекти. Тому підтримаємо позицію В.І. Гоймана, на думку якого характеристика якості закону подана двома взаємопов'язаними аспектами: соціальним, що характеризує фактичний зміст закону і спеціально-юридичним, відбиваючим якість його юридичної форми або адекватність форми фактичному змісту закону [20, с. 132].

Поняття правової якості відображає, в першу чергу, рівень юридичної техніки та досконалість викладу змісту закону. Правова якість закону є відносно самостійною категорією і означає стійку цілісну сукупність властивостей правової легальності, інструментально-правових і техніко-юридичних властивостей закону, яка є однією з передумов ефективної та стабільної дії закону у відповідності з його цілями [186, с. 300].

Соціальна якість закону є більш складною і неоднорідною категорією, яка визначається відповідністю закону інтересам суспільства, соціальних груп,

окремої особистості. Від рівня соціальної якості закону залежить стан сприйняття його суспільством, зацікавленість в його існуванні та виконанні відповідних приписів. Вона відображає процеси, що відбуваються в суспільстві та визначає перспективи розвитку суспільних відносин.

Аналіз чинної системи законодавства України визначив наступні проблемні ознаки, що належать до негативних умов ефективності соціального впливу права: застарілість та неадекватність законодавства; невідповідність соціальної мети закону потребам суспільства; не врахування принципу соціального компромісу; низький рівень законотворчої техніки; відсутність механізмів реалізації юридичних можливостей; «тіньова нормотворчість».

Застарілість законодавчої бази, її невідповідність актуальним запитам суспільства є поширеною проблемою, яка існує майже в усіх правових системах світу. Темпи технологічного прогресу обумовлюють стрімкий розвиток відносин, що потребують правового врегулювання та розробки нових моделей правового забезпечення. В таких умовах перед законодавцем постає вимога постійної актуалізації нормативної бази відповідно до потреб соціуму, що виникає у випадках появи нових типів об'єктів відносин, які в силу свого походження та характеристик здатні впливати на права та інтереси суб'єктів; та потреби в оновленні правового регулювання існуючих правовідносин.

Основне протиріччя проблеми відставання розвитку правової бази від соціальних відносин полягає в тому, що такий стан є безальтернативним. Спрогнозувати і відстежити еволюцію суспільних відносин, що мають знайти своє відображення в юриспруденції, майже неможливо. Творення нових нормативно–правових актів відбувається *post factum* і за наявності достатньої напрацьованої практики, яка дала б змогу встановити найбільш соціально–сприятливий режим правового регулювання. Завдання законодавця полягає не в умовному заповненні прогалін, а в оперативному виявленні істинної сутності того, що вже виникло на практиці. На проблему своєчасності прийняття законів звертає увагу П.М. Рабінович: «Своєчасність правотворчості – одна з неодмінних умов забезпечення високої якості законів» [187, с. 22]. Прийнятий

із запізненням нормативний акт може створити колізію із тими моделями відносин, що сформувались за час вакууму суспільством.

Неможливість права забезпечити запит суспільства негативним чином позначається на мотиваційному та регулятивному напрямку соціального впливу права. В основу правової мотивації покладається власна зацікавленість в чинності та ефективності правового регулювання, що забезпечується на паритетній основі: рівень сумлінності суб'єктивного ставлення до дотримання вимог закону відповідає тому, наскільки право може забезпечити власні інтереси суб'єктів. Закон, що не здатний задовольнити потреби суспільства не лише формує його образ як неефективного засобу регуляції, а і стимулює до пошуку інших, в т.ч. і незаконних шляхів досягнення цілей.

Безсумнівно, негативно позначається на дієвості соціального впливу права проблема невідповідності соціальної мети закону потребам суспільства. Мета закону полягає у врегулюванні найістотніших правовідносин, встановленні механізмів захисту прав та реалізації правомочностей суб'єктів права у найбільш сприятливий з позиції інтересів держави, суспільства та окремих громадян спосіб. Іншими словами, завдання законодавця в тому, щоб віднайти оптимальний стан правової рівноваги з урахуванням індивідуальних та групових інтересів, в таких умовах, коли реалізація прав одних не завдавала шкоди інтересам інших і при цьому задовольняла саму ціль ухваленого закону.

Соціально–орієнтований закон відповідає актуальним потребам і сподіванням суспільства, декларує загальнолюдські та правові цінності і при цьому встановлює реальні механізми підвищення рівня соціального буття. Проблема полягає в тому, що не будь–який ухвалений закон характеризується соціальністю його мети. Колізія мети закону та інтересів суспільства може відобразитись в наступних формах: недоцільному обмеженні прав та правомочностей суб'єктів права; непропорційному збільшенні обов'язків громадян; бюрократизації державного апарату; збільшенні «репресивних» функцій державних органів, в т.ч. органів дізнання.

До причин антисоціального спрямування законодавства належать:

- спрямування дії закону на досягнення власних цілей законодавця, перешкоджання соціально корисним процесам, лобізм;
- некомпетентність законодавця у сфері регулювання закону, недостатність аналітичних даних про можливі наслідки ухвалення закону;
- недостатність інформації про фактичний стан відносин;
- суспільна необхідність, викликана несприятливими соціальними обставинами, які обумовлюють необхідність тимчасового погіршення стану громадянських свобод.

Найвищий рівень соціальності права досягається за умови, коли норми права виходять з принципу верховенства індивідуальних людських потреб, врахування суб'єктивного характеру правового регулювання. Формальний факт прийняття закону не повинен розглядатись як достатня міра для задоволення суспільного запиту, а передбачати реальну дію на соціальну площину. Соціальне спрямування закону має ґрунтуватись на повазі до людської індивідуальності. Закон має діяти як механізм стимуляції правомірної поведінки суб'єктів, що передбачає встановлення оптимальних та реально функціонуючих інструментів для самореалізації суб'єкта. Невідповідність мети закону потребам суспільства формує антагоністичні настрої в суспільстві щодо системи права та сприяє недовірі до законодавства та державної влади.

Важливою ознакою закону в умовах класового суспільства є дотримання в його дії принципу соціального компромісу, який полягає у збалансованості інтересів різних соціальних груп та класів, а також інтересів громадян та держави. Державна воля, втілена в нормативно-правових актах, має бути орієнтована на покращення соціального статусу усіх без виключення суб'єктів у найбільш оптимальний та сприятливий для цього спосіб. Держава не може забезпечувати інтереси лише окремої частки населення, відповідно законодавець у своїй діяльності має виходити з необхідності визначення стану збалансованості прав та обов'язків та об'єктивних умов соціального буття. Законодавець має розрізняти інтереси громадян в залежності від їх соціального статусу, належності до певної соціальної групи, індивідуальних цінностей та

пріоритетів, а також інших умов таких, як територія проживання, релігійні та етнічні приналежності та ін. Визначення їх виду, змісту, структури в законодавчому акті є складовою частиною законопроектної роботи.

С.В. Бобровник характеризує це явище як засіб упорядкування конфлікту (в тому числі й правового), який заснований на взаємопоступках учасників суспільних відносин, метою та результатом функціонування якого є стан суспільної згоди і закріплення демократичних цінностей у суспільстві [188, с. 12]. На нашу думку, головною ознакою соціального компромісу є врахування інтересів усіх чи більшості членів соціуму та недопущення необґрунтованого порушення прав одних суб'єктів в інтересах інших.

При підготовці проекту нормативного акту в залежності від його мети та суб'єктного складу стан соціального компромісу передбачає постановку та вирішення наступних питань:

- соціальна мета, на досягнення якої спрямовано прийняття акту;
- соціальна група, на яку спрямована дія акту;
- правові та фактичні наслідки дії закону в означеній соціальній групі та інших суб'єктів;
- визначення рівноваги між наданими правами та обов'язками;
- оптимальний статус поєднання інтересів різних соціальних груп;
- співвідношення загального та індивідуального інтересів.

При цьому, недоцільно орієнтуватись на фактичне задоволення абсолютно всіх інтересів, адже баланс досягається лише за умови врахування перспектив можливостей їх поєднання на засадах пропорційності, справедливості та відсутності невмотивованих пріоритетів та обмежень щодо окремих категорій суб'єктів. Соціальний компроміс є уособленням демократичних цінностей, закладених в правових принципах.

Безумовно, не існує ідеального суспільства, що втілює в реальність усю сукупність загальних і специфічних інтересів. Суперечності між ними неминучі і об'єктивно обумовлені. Однак, нормативне закріплення способів їх вирішення, відповідність цілі та засобів сприяють встановленню довіри до права як гаранта

суспільного порядку, що позитивно впливає на мотивацію суб'єктів та орієнтацію на підтримання стану правопорядку в суспільстві.

Нехтування принципом соціального компромісу призводить до соціальної нерівності в суспільстві, що є причиною різкого зниження авторитету права та довіри до системи законодавства в окремих класів та прошарків населення.

Значну роль у сприйнятті права окрім його смислового наповнення відіграє форма, в якій закріплюються норми. Навіть ті акти, що мають першочергове значення для суспільного розвитку, не матимуть належного ефекту за дефекту форми викладу. Зовнішній вираз закріплення правових актів значною мірою визначає їх подальшу роль у правозастосовній практиці.

Форма закону безпосередньо залежить від рівня законодавчої техніки, яку Ж.О. Дзейко визначає як обумовлену станом правової системи певної держави систему засобів і правил створення законів і здійснення їх систематизації з метою забезпечення їхньої якості та втілення в життя, забезпечення прав і свобод людини і громадянина [189, с. 15]. Виключне значення законотворчої техніки на ефективність соціального впливу права відзначає В.І. Гойман, встановлюючи ознаку юридичної адекватності закону як рівноцінну із соціальною адекватністю. Соціальні властивості закону можуть «спрацювати» лише за умови їх виразу в адекватній юридичній формі [20, с. 147–148].

Сучасні реалії популяризації правових знань та їх інтеграції в усі сфери соціального буття обумовлюють потребу в новому рівні законодавчої майстерності. Підвищення рівня правової освіти населення, зацікавленість широких мас населення в підвищенні ефективності реалізації власних прав призвело до того, що правозастосування більше не вважається виключною прерогативою правників. Як стверджує Ж.О. Дзейко, подальший розвиток законодавчої техніки в Україні потребує радикального відходу від абсолютизації її інструментального аспекту, розробки і застосування правил і засобів законодавчої техніки, які повинні бути спрямовані на ефективне закріплення в законах прав і свобод людини і громадянина, які б ґрунтувалися на загальнолюдських правових цінностях та гарантіях їх реалізації [190, с. 28].

Юридична адекватність закону є його показником сприйнятливості та пристосованості до застосування як реально діючого комплексу правових рішень, втіленні у належній правовій формі реальних соціальних завдань. Ця категорія є ширшою за поняття право– та нормотворчої техніки, так як вона виходить за рамки методології, що застосовується для підготовки логічно–узгодженого та термінологічно–коректного законодавчого акту.

Вплив рівня юридичної адекватності на правозастосовну практику полягає в придатності до його реалізації в соціальному просторі. За наявності недоліків форми закону, навіть актуальні та соціально–орієнтовані акти не зможуть ефективно виконувати покладені на них функції як соціального регулятора. На цю обставину звертає увагу О.В. Сурілов, зазначаючи, що нереалізованими можуть бути і такі закони, які відповідають вимогам суспільного розвитку, але відрізняються текстуальної складністю, недоступністю для адресата, внутрішньою суперечливістю, втіленням у неналежну зовнішню форму, що означає надання їм юридичної форми, неадекватної їх соціальному значенню [191, с. 305].

Сучасний стан законодавчої діяльності характеризуються значними темпами прийняття нормативно–правових актів, що негативно позначається на якості законодавчої техніки. Як наслідок, відбувається зростання кількості техніко–юридичних помилок в законах, тобто неправильного способу складання нормативних актів, порушення мовного, логічного або процедурного правила правотворчої техніки [192, с. 4; 193, с. 4]. І.С. Терлецька поділяє недоліки законодавчої техніки, групуючи їх в залежності від характеру їх походження на такі, що виникають в загально–правовій, пізнавально–логічній, нормативно–структурній та лінгвістичній сферах [194, с. 36].

Таким чином, недоліки форми закону істотно позначаються на ефективності соціального впливу права. Неможливість викривленість змісту нормативно–правових актів, бюрократизація процедури правореалізації, непридатність до використання положень закону обмежує можливості досягнення впливом права його цілей, що є зниженням його ефективності.

Відсутність механізмів реалізації юридичних можливостей є одним з найактуальніших для системи права України проявів низької юридичної адекватності закону. Реалізація правомочностей, що закріплені в законі є вольовою можливістю суб'єкта і має бути забезпечена державою. Засоби та механізми реалізації прав не повинні розглядатись як умовне, фіктивне явище, а мають характеризуватись юридичною силою, соціальною адекватністю та можливістю їх реального та результативного застосування. Проблема полягає в тому, що декларуючи закони як акти прямої дії законодавець ускладнює чи навіть унеможлиблює використання закріплених в них правомочностей. Проблемні аспекти механізму правореалізації втілюються в таких формах:

- відсутність в законі регламентованої процедури реалізації власних прав, а інколи і обов'язків;

- логічні та нормативно-структурні помилки в процедурних нормах: наявність двозначних формулювань, неточності у визначенні органу, до компетенції якого належать визначені питання, відсутність визначення строків, порядку оскарження прийнятого рішення тощо;

- невідповідність закріплених в законі правил реально діючим механізмам: недотримання строків, систематичне порушення уповноваженими органами встановлених процедур;

- значні процедурні затрати, відсутність у держави ресурсних можливостей для задоволення формально встановленого права;

- колізії та протиріччя в тексті законодавчого акту;

- затвердження порядку правореалізації в окремому підзаконному акті, що призводить до його невідповідності закону чи відсутності ухваленого порядку навіть за умови посилання на нього в законі.

Проблема полягає у створенні ілюзії ефективності та соціальної адекватності закону шляхом закріплення апріорі недієздатних норм, що впливає на його соціальну значимість як основного регулятора відносин та знижує рівень правоповаги та культури правозастосування. Як слушно зазначив

П.І. Новгородцев, «в ім'я охорони свободи право повинно взяти на себе турботу про матеріальну основу її здійснення» [195, с. 322–323].

Таким чином, суттєвим недоліком системи законодавства є відсутність механізмів реалізації юридичних можливостей. Неможливість реалізації закріпленого в законі права істотно знижує індивідуальні переконання суб'єктів в доцільності використання права та сприяє поширенню нігілістичних поглядів.

Низький рівень соціальної та юридичної якості закону призводить до розвитку феномена тіньового права – створені в рамках окремого соціального утворення норми, що існують паралельно з офіційним законодавством, однак наділяються його ознаками, мають пріоритет у застосуванні та підміняють собою дію норм закону. Е.М. Трикоз визначає тіньове право як «особливий різновид соціальних норм, регулюючих специфічну сферу суспільних відносин, що не виходять від держави, не захищаються силою державного примусу і не володіють формальною визначеністю» [196, с. 33]. О. М. Джужа розглядає тіньову нормотворчість як емпірично–інтуїтивний процес створення соціальних відносин, які не врегульовано або соціально невиправдано врегульовано чинним законодавством [115, с. 60]. Автор в даному випадку акцентує увагу на прогалини системи законодавства як передумову формування тіньових норм. Ю.О. Калінін, розглядаючи сутність же самого тіньового права як інституціоналізацію неправомірних варіантів поведінки, зумовлену нереалістичністю норм позитивного права з точки зору економічних можливостей і потреб суспільства, а також його ціннісних уявлень, звертається до потягу суспільства до власного нормотворення як альтернативи неефективному правовому регулюванню [197, с. 20].

Зміст тіньової нормотворчості складають явища, які:

- мають ознаки протиправності: правопорушення, кримінальні структури, корупція, деформація правосвідомості (нігілізм, популізм), помилки в праві;

- частково належать до правової площини: не домінуюча правова ідеологія, деформоване правосприйняття, правова демагогія, нігілізм, правовий дилетантизм, правовий цинізм, помилкові пріоритети та рішення у сфері

нормотворчості і правореалізації, встановлені самими учасниками суспільних відносин асоціальні норми, акти, дії, а також норми, що не мають офіційного статусу в системі джерел права і порушують ієрархію писаного права [196, с. 33].

Теоретики права називають різні причини виникнення та поширення тіньового права. До таких відносять:

- порушення балансу між активним і адаптивним механізмом правотворення, що виражається в правотворчому волюнтаризмі [197, с. 20];

- незадовільне функціонування офіційних норм; прогалини в праві; те, що спочатку право народжується неофіційно, в практичних відносинах людей; в можливості існування неправових елементів у правотворчості [115, с. 60];

- недовіра до владних інститутів, пошук позаправових засобів задоволення економічних та соціальних потреб, низький рівень правового забезпечення, кризовий стан в суспільстві та ін.

Тіньове право можна розглядати одночасно як умову і як наслідок низької ефективності соціального впливу права. В доктрині соціології права феномен тіньової нормотворчості розглядається переважно як негативне явище, не виключаючи, втім, можливого позитивного ефекту від нього [197, с. 17].

Наслідки тіньової нормотворчості виявляються в руйнуванні принципів і норм позитивного права, його структури, системи та авторитету. Протистояння двох систем регуляторних норм із подібним механізмом дії відображає слабкість державної волі, що втілюється в силі закону. Однак вона компенсує недостатність правової присутності у нерегульованих правових сферах, виявляє недоліки чинного законодавства та пропонує шляхи їх вирішення.

Отже, проаналізувавши сучасну систему права України як умову ефективності соціального впливу права, можливо підсумувати, що головна проблематика актуального законодавства полягає у його невідповідності соціальним реаліям, неможливості здійснення закріплених в законах прав та низькому темпі оновлення законів відповідно до актуальних правовідносин. Всі окреслені недоліки істотно визначають зміст впливу права, надаючи йому

негативного смислу, що викривляє суспільні уявлення про право як неефективного, перевантаженого зайвими бюрократичними процедурами та корупційними елементами інструменту.

Очевидно, що проблемні аспекти умов ефективності соціального впливу права не обмежуються виключно проблемами законодавства. На нашу думку, окремі соціально–правові явища, що визначаються здебільшого завдяки соціальному впливу права, водночас обумовлюють його подальший розвиток. Тобто, відбувається так званий зворотній зв'язок, дія результатів процесу на його подальше протікання. Вважаємо, що серед таких чинників доцільно виокремити наступні негативні умови ефективності соціального впливу права:

- низький рівень правосвідомості та правової культури суспільства;
- порушення соціалізації особистості;
- відсутність мотиваційно–стимулюючого ефекту законів.

Низький рівень правосвідомості та правової культури суспільства є загальним визначенням групи проблемних тенденцій в правовій системі. До цього поняття належить ряд проблемних аспектів як індивідуального характеру, так і правотворчого чи правозастосовного, а саме: постійне свідоме порушення громадянами, посадовими особами, державними органами норм права, невиконання юридичних приписів; низький рівень правових знань суспільства; корупція; орієнтація не на дотримання закону, а на пошук шляхів його обходу; низька мотивація суб'єктів на вступ в правовідносини; поширення деформацій правосприйняття [198, с. 284].

А.В. Скуратівський доповнює наведений перелік такими явищами:

- підміна законності певним видом (політичної, прагматичної або іншої) доцільності з метою досягнення інтересів певних соціальних груп;
- необґрунтоване розширення сфери правового регулювання, правової регламентації, що породжує правову зарегульованість поведінки особистості, веде до проявів правової пасивності, безініціативності, страху, нігілізму;
- недостатній рівень правової захищеності особистості;

- протиріччя в правотворчому процесі, його непослідовності, протистояння гілок влади в цьому процесі, які часто самі демонструють зразки правового нігілізму, що призводить до дисбалансу влади, а отже і права;

- протиріччя у функціонуванні і розвитку правової сфери та правової культури, правової свідомості, що проявляється, зокрема, у потребі суспільства в зрілому рівні правової реальності, правових цінностей і незрілих формах їх прояву в суспільстві [199, с. 399].

Правова культура – це загальний показник духовної та інтелектуальної присутності права в суспільстві. Складові правової культури є вже готовими для сприйняття значеннями, що не потребують проходження процесу емпіричного пізнання правової дійсності та формування індивідуальних висновків. Правова культура є наслідком і одночасно умовою соціального впливу права. Найчастіше цю категорію застосовують для визначення загальних в суспільстві поглядів та переконань щодо права, яке є усталеним і тому важко піддається корегуванню та зміні. Саме тому, на нашу думку, порушення правової культури мають визначальну дію на формування правосприйняття особистості та загальний «правовий клімат» [200, с. 256].

Окремим суттєвим аспектом, що істотно впливає на правові переконання індивідів є порушення правової соціалізації особистості. Становлення суб'єкту як учасника правовідносин відбувається під впливом багатьох правових та соціальних факторів, які він сприймає з моменту народження. Рівень сприйняття та схвалення індивідом власного підпорядкування правовим настановам залежить від умов, які на нього впливають, причому вони можуть бути як позитивними, так і негативними по відношенню до права. Як стверджує С.А. Беличева, внаслідок ряду несприятливих обставин можуть виникнути порушення процесу соціалізації, що відображаються в соціальній дезадаптації індивіда, тобто неадекватності його поведінки нормам, вимогам тієї системи суспільних відносин, в яку включається людина в силу свого соціального розвитку та становлення. По суті справи, десоціалізація – це соціалізація, здійснена під дією негативного впливу, що призводить до соціальної

дезадаптації, деформації системи внутрішньої регуляції і формування перекручених ціннісно–нормативних уявлень і антигромадської спрямованості [201, с. 66]. Десоціалізація характеризується втратою індивідом соціальних цінностей і норм, що супроводжується його відчуженням від групи [36, с. 190].

Іншою суттєвою проблемою соціального буття права є відсутність мотиваційно–стимулюючого ефекту нормативно–правових актів, що пов'язана з кризою соціальної адекватності закону і полягає в низькому рівні мотиваційних механізмів, закладених в законодавчих актах. Стимули та засоби мотивації дотримання норм закону, на нашу думку, варто поділяти на:

- стимули, безпосередньо інтегровані в зміст закону (додаткові інструменти та засоби захисту інтересів, спрощені механізми правореалізації);

- соціально–обумовлена мотивація, тобто стійкі уявлення суб'єктів про доцільність правозастосування як засіб для забезпечення власних інтересів (наприклад, сумлінна сплата податку за наявності причинно–наслідкового зв'язку між оподаткуванням та підвищенням рівня життя).

Недооцінка законодавцем специфіки суб'єктивного сприйняття правових норм може призвести до зворотної дії, коли правозастосовна практика ігнорує правові приписи та стимулює маргінальне чи антагоністичне ставлення до них.

Необхідно зауважити, що на думку респондентів проведеного соціологічного опитування, найбільш шкідливий вплив на правові переконання індивідів має розвиток в суспільстві тіньової нормотворчості, неврахування законодавцем принципу соціального компромісу, відсутність механізмів реалізації юридичних можливостей, наслідки недоліків законодавчої процедури та помилок в законотворчому процесі. Навпаки, меншою значущістю характеризуються такі негативні умови як низький рівень правосвідомості та правової культури суспільства та порушення соціалізації особистості. Встановлене свідчить про нагальну потребу в реформуванні законодавчої системи України відповідно до соціальних потреб та розширення інструментарію, що застосовується в нормотворчості, в тому числі і включення

до законотворчої та правозастосовної діяльності органів державної влади практику проведення соціологічно–правових досліджень (Додаток А)

Крім означених, до негативних умов соціального впливу права доцільно віднести також високий рівень правового нігілізму в суспільстві, недостатнє знання законів і недоліки юридичної практики, схильність до корупційних схем, недовіру до судової системи тощо. З певним рівнем узагальнення можливо стверджувати, що оскільки вплив є загальноправовим явищем, то усі існуючі проблеми правової системи є негативними умовами ефективності соціального впливу права. Однак пошук та визначення усіх таких умов є недоречним, адже мінливість правової реальності обумовлює постійну зміну її елементів. На нашу думку, в цьому підрозділі було зауважено на основних кризових умовах соціального впливу права, і будь–які інші негативні умови ефективності є похідними від зазначених.

Подолання визначених проблемних факторів визначає необхідність застосування принципово нового підходу, який полягає в орієнтації на дослідження та застосування знань про фактичне буття права, адже воно втілюється у фактичних діях суб'єктів і саме з визнання цього твердження має бути розпочато новий етап досліджень. Значення соціального впливу права полягає в тому, що він значним чином обумовлює такі дії. Зміст нормативного акту орієнтує суб'єкта, як правильно вчинити в кожній конкретній ситуації, однак лише його переконання та погляди визначають, чи буде індивід слідувати правовим рекомендаціям.

Підвищення ефективності соціального впливу права, на нашу думку, має здійснюватись з урахуванням досвіду та особливостей інших правових систем світу. Аналіз та запозичення позитивного досвіду з актуальних проблем дасть змогу уніфікувати світові досягнення в подоланні актуальних кризових явищ.

Правова система України знаходиться в стані постійного взаємовпливу із зарубіжними правовими системами, в результаті якої взаємодії відбувається поява нових та докорінна зміна існуючих правових інститутів, що зумовлює розвиток правової площини та суспільних відносин. Для характеристики таких

процесів застосовують поняття правової акультурації – зближення правових систем світу, що передбачає їх вивчення та аналіз, запозичення та імплементацію позитивного досвіду в соціально–правову площину.

Акультурація – це руйнування замкнутості культур [202, с. 70]. Ж. Карбоньє обґрунтував наступне визначення правової акультурації як процесу прищеплення однієї правової системи до іншої. На думку В. М. Карташова це процес взаємодії правових систем одна з одною у всіх її проявах [203, с. 17]. Ю.М. Оборотов розглядає правову акультурацію як рушійну силу розвитку правової культури держави [204, с. 177]. Згідно З. П. Мельник, правова акультурація – це відносно самостійний процес тривалої взаємодії правових систем, що передбачає використання різних за природою і силою впливу методів, необхідним результатом якої є зміна первинної правової однієї або обох держав, що вступили в контакт [203, с. 51]. Втім, на нашу думку, акультурація не є виключно самостійним процесом, адже може реалізовуватись відповідно до волі та під контролем держави. Крім того, зміни в правовій системі не є обов'язковим результатом акультурації.

Залежно від способів інтеграції в правову систему обґрунтовано кілька критеріїв класифікації правової акультурації. Так, Ю.М. Оборотов пропонує поділ на владну, договірну й доктринальну [204, с. 177]. На нашу думку, поділ має здійснюватись в залежності від двох рівнів – публічного та приватного. Публічний рівень виявляється в наступних формах: 1) участь країни в міжнародних організаціях, більшість з яких ставлять головною з вимог членства приведення національного законодавства країн-учасниць у відповідність до міжнародних договорів; 2) запозичення правових норм та включення їх до національної системи права – через нормативно-правові акти, що покликані врегульовувати досі не регламентовані законодавством правовідносини; 3) інші види впливу, які в сучасній практиці майже не застосовуються – у результаті підкорення одного народу іншим, поширення норм канонічного права тощо. На приватному рівні відбувається поширення доктринальних ідей, договірне врегулювання правовідносин за аналогією,

міжнародні приватноправові відносини, які потребують узгодження в правовому регулюванні окремих інститутів.

Отже, пропонується авторське визначення правової акультурації як відносно тривалого процесу взаємодії правових систем на рівні їх структурних елементів, що здійснюється через публічні та приватні відносини і в результаті може призвести до видозміни одного чи кількох елементів правової системи.

Аналізуючи сучасний стан правової системи України, можливо прийти до висновку, що вона є відкритою та готовою до якісних змін як на публічному, так і на приватному рівнях. Запозичення елементів культур інших країн є одним з основних напрямків реформування правової системи України. В сучасних умовах найбільш оптимальними для імплементації є правові цінності європейських країн. Це пов'язано з багатьма факторами, основними серед яких є необхідність оновлення національного законодавства; зрілість європейських правових систем з огляду на стаж історичного розвитку; структурна схожість систем прав, обумовлена належністю до романо-германської правової сім'ї; діяльність міжнародних організацій, спрямована на уніфікацію регулювання найважливіших сфер права; формування спільного європейського простору. Втім, як справедливо зазначає Я.І. Ленгер, неконтрольовані масштаби запозичення іноземних політико–правових форм, що суперечать вітчизняному соціальному контексту є одним з джерел сучасної кризи правової системи [205, с. 191]. Акультурація має здійснюватись з урахуванням не лише базових підвалин відносин в суспільстві, а і таких характеристик як інформаційні, культурні, географічні особливості, виникнення та розвиток правових засобів та явищ, які необхідно засвоїти [206, с. 66].

Застосування правової акультурації є універсальним засобом подолання проблемних аспектів ефективності соціального впливу права, адже може бути застосовано майже до будь-якого правового явища. Кризові явища, що на сьогодні спостерігаються в системі права України та в правозастосовній діяльності, не є новими для світової практики, яка напрацювала необхідні інструменти їх подолання. Разом з тим, специфічні характеристики правової

системи України вимагають детального вивчення не лише досвіду іноземних держав, але й розробки детального механізму імплементації новел у вітчизняне право з метою уникнення описаного вище несприйняття та відторгнення новацій.

Архаїчність законотворчих процесів обумовлює потребу в їх реформуванні з метою включення фактору врахування соціальної та юридичної адекватності закону. Фахівці соціології права неодноразово звертали увагу на доцільність застосування не лише правових, але й соціологічних методів та знань при розробці змісту нормативно–правових актів.

В юриспруденції відсутній єдиний уніфікований підхід до етапізації законотворчого процесу, однак, як правило, до нього включається комплекс заходів щодо оцінки соціальної доцільності та ефективності законопроекту. Стадії законотворчого процесу визначають як організаційно відокремлені комплекси тісно пов'язаних між собою дій, спрямованих на створення законодавчого акта [207, с. 47]. Ю.О. Тихомиров пропонує поділ на такі етапи: прогнозування і планування законодавства; внесення пропозицій про зміну закону; розробка концепції закону і підготовка законопроекту; спеціальне та громадське обговорення проекту закону; розгляд і прийняття закону; опублікування закону і набрання ним чинності [208, с. 183]. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» передбачає в рамках законодавчої процедури проведення ряду експертиз та надання пояснень щодо перспективних наслідків від прийняття акту: обґрунтування необхідності його прийняття, цілей, завдань і основних його положень та місця в системі законодавства, обґрунтування очікуваних соціально-економічних, правових та інших наслідків застосування закону після його прийняття, фінансово-економічне обґрунтування. [209]. Крім того, ст. 103 передбачає направлення законопроектів на наукову, юридичну чи іншу експертизу, проведення інформаційного чи наукового дослідження.

Таким чином, основне дослідження характеру законопроекту стосується його правової природи та економічного впливу. На нашу думку, з метою

підвищення соціальної якості законодавчих актів та оцінки їх впливу на розвиток суспільних інституцій, доречно включити до визначеного в ст. 91 переліку супровідних документів прогноз його соціальних наслідків, а також передбачити в ст. 103 Регламенту окремий вид соціологічної експертизи. Визнання на законодавчому рівні необхідності в соціальному обґрунтуванні закону істотно вплине на якість нормативно–правових актів та обумовить послідовний та логічний характер нормотворчості, сприятиме усуненню соціальних протиріч, зняттю напруги та зміцненню поваги до права та державних органів.

Реалізації поставлених завдань щодо визначення соціальної якості закону сприятимуть наступні засоби:

- виявлення суспільних проблем, які потребують законодавчого регулювання, визначення змісту та форми законодавчих норм, що відповідають цим відносинам та потребам їх ефективного урегулювання законом;

- прогнозування соціальних наслідків прийняття та реалізації законодавчого акту, тобто його ефективності;

- соціально–науковий законотворчий експеримент;

- науковий аналіз реалізації прийнятого закону, у тому числі за критеріями його ефективності, та обґрунтування необхідних змін та доповнень законодавства [210, с.35].

Виключне значення врахування соціальної та юридичної адекватності закону в законодавчій процедурі безсумнівно. На значенні застосування соціологічно–правових досліджень в межах законотворчого процесу зауважує Н.М. Оніщенко, стверджуючи що правова наука, суспільство, кожна людина лише б виграла, якби закони не доопрацьовувались «навздогін», а приймались виважено, з урахуванням суспільної думки, громадської оцінки, а також найголовнішого – громадської потреби [211, с. 15]. На нашу думку, означені заходи сприятимуть подоланню більшості проблемних аспектів, що були розглянуті вище та сформулюють традицію ухвалення нормативно–правових актів, що містять норми, які відповідають об’єктивним соціально–економічним

потребам суспільства (так звані «істинні» норми [212, с. 94]). Практика аналізу соціальної адекватності законопроектів матиме істотний вплив у наданні законодавству України соціального спрямування та формуванні позитивного образу в суспільстві.

Не менш важливого значення для ефективності соціального впливу права має практика розпорядчої та правозастосовної діяльності органів виконавчої та судової влади, що, на нашу думку, вимагає проведення відповідних соціально-правових досліджень та застосування отриманих даних в практичній діяльності. Ефективність соціального впливу права залежить від знання про об'єктивно існуючі процеси в суспільстві, його закони та закономірності, що може бути застосовано правозастосовній діяльності. На нашу думку, діяльність державних органів та інших суб'єктів, наділених владними повноваженнями, необхідно здійснювати відповідно до наступних методологічних принципів:

- застосування правового моніторингу – дослідження та аналіз результатів правореалізації, нормотворчої діяльності, якості правових актів та ефективності їх практичної дії, що є дієвим способом контролю за якістю нормативно-правових актів, формою оцінки ефективності правового регулювання, каналом зворотного зв'язку між нормативно-правовими актами та результатами їх дії, інструментом вироблення обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення законодавства і правозастосовної практики, підвищення їх якості та ефективності правової системи в цілому [213, с. 10];

- застосування принципу зворотного зв'язку в аналізі поточної та запланованої діяльності. Вивчення характеру такого впливу в межах окремого соціально-правового явища сприятиме підвищенню точності встановлення рівня ефективності такої діяльності та надасть можливість системного дослідження причинно-наслідкових зв'язків у соціально-правових процесах;

- статистичне дослідження показників ефективності окремих інститутів та суб'єктів правозастосування в частині процедурного та матеріально-технічного забезпечення, що сприятиме подальшій законотворчій діяльності з урахуванням реальних показників та зменшенню непридатних до реалізації норм;

- аналіз передумов становлення, змісту та тенденцій розвитку «тіньового законодавства» органами державної влади у відповідності до сфери їх повноважень. Наявність діючої системи псевдоправових норм, що протирічить офіційному законодавству, однак досить часто ефективно заміщує його, вказує на його недоліки та прогалини та у певних випадках може бути застосована як шаблон при розробці відповідних нормативно-правових актів.

Дослідження соціальної сфери та отримання відповідних статистичних та інших даних сприятиме ефективності та соціальній орієнтації діяльності суб'єктів владних повноважень, що визначить актуальні потреби суспільства та шляхи їх задоволення. Виконавча діяльність органів державної влади є однією з важливих умов ефективності соціального впливу права, адже вона є засобом безпосереднього контакту суспільства та держави, яка асоціюється з правом. Таким чином, ефективність діяльності органів влади прямо пропорційно впливатиме на правосприйняття індивідів.

Наступним кроком в реформуванні органів влади має бути покладення в основу їх виконавчо-розпорядчої діяльності критерію соціальної якості прийнятих ними рішень. Цей принцип управління має впроваджуватись в тісному зв'язку з попереднім, адже накопичення теоретичних та статистичних даних без належного впровадження отриманих знань у практичну площину є шкідливим, адже формує у сфері правозастосування традицію консерватизму та непридатності до якісних змін.

Орган влади – організаційно оформлена система, яка має визначені завдання і функції, структуру і обсяг повноважень, необхідних для здійснення державної діяльності у відповідній сфері [214, с. 13]. Кожна сфера державного управління має свою специфіку та суспільне значення. Саме на підставі означеної умови суспільного значення існує потреба в якісній перебудові системи органів влади. Правова база, на якій заснована ієрархія державного управління, має вмещувати в себе конкретно-визначені соціально-орієнтовані принципи діяльності конкретного структурного елемента системи органів влади. Вважаємо, що діяльність усіх органів влади, інших агентів впливу тобто

суб'єктів, які прямо чи опосередковано беруть участь в реалізації форм соціального впливу права (вищі навчальні заклади, адвокатура, засоби масової інформації) має ґрунтуватись на:

- наявності політичної волі суб'єктів владних повноважень, втіленої в послідовній та цілеспрямованій діяльності органів державної влади на впровадження в практику теоретичних напрацювань, наукових рекомендацій, результатів соціального та правового моніторингу та реформування проблемних та застарілих соціально–правових явищ;

- належному рівні матеріально–технічного забезпечення для реалізації законних прав та інтересів суб'єктів права, що гарантуватиме можливості для виконання державою соціальних зобов'язань; матеріально–технічне забезпечення характеризується не лише наявністю ресурсів для задоволення законних прав, однак і зваженою політикою держави, врахуванням реальних можливостей та перспектив, відсутністю завідомо недієздатних законів.

Нажаль, засоби підвищення ефективності соціального впливу права мають обмежений характер, адже, як зазначалось, вплив існує сам по собі і більшість його факторів реалізуються поза людським контролем. Серед необхідних заходів підвищення ефективності впливу права одним з основних є становлення та розвиток правової ідеології. Як зазначав Ю.Л. Власов, відсутність правової ідеології, механічна деідеологізація, яка нині відбувається в українському суспільстві, підсилюють відчуття духовної порожнечі, безперспективності, призводять до зневіри в праві [215, с. 147]. На нашу думку, за наявності визначених в цьому підрозділі негативних умов в суспільстві неможливе становлення соціально орієнтованої правової ідеології. А тому, лише подолання фактичних проблем правового буття обумовить зростання правоповаги, правової культури та формування правової ідеології.

Підсумовуючи розглянуте вище зауважимо, що підвищення ефективності соціального впливу права є необхідною передумовою становлення суспільно сприятливих правових переконань в соціумі. Зазначене потребує подолання негативних умов ефективності соціального впливу права, а саме: проблем

юридичної та соціальної якості законів, низького рівня правової культури та порушень соціалізації індивідів. Для розв'язання означених проблем необхідно визначити нову модель правотворчої та правозастосовної діяльності, яка полягає у запозиченні позитивного досвіду подолання аналогічних проблем в іноземних правових системах, підвищенні соціальної якості законів, закріпленні на законодавчому рівні соціологічно–правових досліджень як обов'язкового елементу законотворчого процесу та орієнтувати органи державної влади в першу чергу на досягнення соціально–значущих результатів.

Висновки до розділу 3

Пізнання природи соціального впливу права обумовлює потребу в дослідженні його ефективності, яку доцільно розглядати як можливість підтримання існуючого рівня соціально–культурного розвитку суспільства та стимулювання якісних змін в соціально–правовій площині. Категорія ефективності визначає, наскільки суспільно корисним є соціальний вплив права.

Ефективність соціального впливу права має два аспекти: потенціал впливу, який обумовлює саме його існування і характеризує рівень його реалізації, його потенційний рівень ефективності та здатності досягати суспільно значущих результатів; і смисловий аспект, що визначає його змістовне наповнення, наскільки соціально–корисними є його результати.

Реалізація соціального впливу права обумовлюється соціально–правовими явищами, які характеризують його потенціал та зміст і визначаються як умови ефективності впливу. В залежності від їх соціальної доцільності, умови поділяються на позитивні та негативні. Дослідження явищ, що визначають ефективність соціального впливу права та пошук шляхів подолання негативних умов є засобом підвищення ефективності впливу та його соціального значення.

Усі умови ефективності за критерієм належності до правової системи поділяються на правові та загальносоціальні. Крім того, умови ефективності розрізняють на загальні – ті що визначають характер всього впливу, та спеціальні, які детермінують одну чи декілька форм соціального впливу права.

Важливу роль у визначенні рівня ефективності соціального впливу права відіграє правова система. Вона виступає його джерелом, фактором що не лише визначає характер впливу, але й обумовлює саме його існування. Соціальний вплив права є автономним, він існує як віддзеркалення правового буття в свідомості індивідів. І тому сам факт існування правових явищ визначає характер впливу.

Практико–прикладне значення категорії ефективності соціального впливу права полягає в пошуку негативних умов впливу, тобто тих явищ соціально–правової дійсності, які знижують правовий потенціал та надають впливу соціально–негативного змісту. До таких негативних умов варто віднести застарілість та неактуальність законодавства, невідповідність соціальної мети закону потребам суспільства, неврахування законодавцем принципу соціального компромісу, низький рівень законотворчої техніки, відсутність механізмів реалізації юридичних можливостей, наявність «тіньової нормотворчості», низький рівень правосвідомості та правової культури суспільства, порушення соціалізації особистості та відсутність мотиваційно–стимулюючого ефекту нормативно–правових актів.

Підвищення рівня ефективності соціального впливу права потребує впровадження комплексу заходів, спрямованих на підвищення позитивного сприйняття права та надання праву соціального характеру. Вважаємо, що необхідними для цього кроками є: аналіз та запозичення позитивного досвіду подолання аналогічних проблем в іноземних правових системах, підвищення соціальної якості законопроектів шляхом закріплення на законодавчому рівні соціологічно–правового аналізу його дії як обов’язкового елементу законотворчого процесу, введення в практику органів державної влади соціологічного аналізу суспільної думки щодо їх діяльності та орієнтація органів державної влади в першу чергу на досягнення соціально–значущих результатів.

ВИСНОВКИ

У висновках міститься теоретичне узагальнення й нове вирішення наукового завдання, що полягає у розкритті поняття, сутності, природи, структури, ефективності соціального впливу права. Основними науковими і практичними результатами роботи є такі висновки:

1. Історичні передумови дослідження соціального впливу права були сформовані у II пол. XIX ст., в період активного розвитку в юриспруденції соціолого–правових поглядів. Соціологічні течії того часу сприяли актуалізації пізнання природи впливу права на особистісні переконання людей.

Історіографія дослідження соціального впливу права містить три етапи: I пол. XIX ст. – кін. XIX ст. – поява соціолого–правових концепцій, становлення основних категорій; кін. XIX ст. – I пол. XX ст. – розвиток правового функціоналізму, на перший план виносяться проблеми співвідношення догматичного та фактичного права, а також психологічна обумовленість правової поведінки; II пол. XX ст. – XXI ст. – сучасний етап: зростання ролі емпіричного пізнання, висловлюються погляди на взаємну обумовленість соціологічного та позитивістського праворозуміння, теоретичні дослідження звертаються до актуальних проблем практики правозастосування; в дослідженнях пріоритетом залишається правова поведінка та її передумови.

2. Пізнання соціального впливу права має ґрунтуватись на поєднанні юридичної та соціологічної методологій, завдяки чому юриспруденція отримує можливість розглядати право як елемент соціальної системи, у його взаємодії із суспільними інститутами та явищами.

3. Зростання соціальної ролі права надає йому ознак світоглядного орієнтира, який визначає умови співіснування в соціумі не тільки через дію законів, а і шляхом визначення загальносуспільних поглядів та переконань, поширення правових ідей, формування інформаційного впливу на суб'єктів. За своєю природою соціальний вплив права є спрямуванням інформаційного посилення на індивідуальну та колективну свідомість з метою її зміни відповідно до закладеного в нього смислу; формування адекватного віддзеркалення

правової дійсності в свідомості індивіда. Соціальний вплив права визначається як динамічний та сталий процес системно–організованої дії правових та неправових факторів на свідомість окремих індивідів та колективних суспільних утворень, що формує стійкі переконання щодо права, визначає риси суспільного буття та здійснює інтеграцію правових цінностей та ідеалів в суспільну площину.

4. Механізм соціального впливу права характеризується наявністю структурно організованої системи правових та неправових факторів, що визначають правові погляди, ідеї та переконання, а також окремі характерні риси елементів соціальної системи. Множинність факторів впливу в залежності від їх спрямування, типу свідомості, спільних ознак та мети становить форми соціального впливу права, тобто логічно визначені напрямки впливу на певні сфери суспільного буття суб'єктів права.

5. Форми соціального впливу права можливо класифікувати на індивідуальні та суспільні (колективні). Індивідуальні форми соціального впливу права визначаються як система правових, соціальних, мотиваційних та психологічних факторів, що спрямовані на свідомість суб'єкта з метою формування його знань, навичок, поглядів та переконань про право, його значення та роль в суспільному бутті. Суспільні форми соціального впливу права становлять організовану систему правових, соціальних та психологічних факторів, які через дію на суспільну та колективну свідомість окремих соціальних утворень визначають характер елементів соціальної системи та суспільного буття та здійснюють інтеграцію правових цінностей та ідеалів в суспільну площину.

6. До індивідуальних форм соціального впливу права належать психологічна та мотиваційна форми. Психологічна форма соціального впливу права є його напрямком на суб'єктивне сприйняття правової дійсності суб'єкта через формування в нього відповідних поглядів, навичок, установ, які визначають його загальне ставлення до права та вміння застосування його норм, що характеризують особу як суб'єкта права.

Мотиваційна форма соціального впливу права полягає у формуванні в особистості індивідуальних принципів, переконань та мотивації щодо права та практики його застосування. Вона визначає рівень правоповаги в суспільстві та стимулює індивідів до активної та правомірної діяльності. В основу цієї форми впливу покладається усвідомлення взаємної залежності індивідуальних цінностей суб'єкта та здатності права забезпечити їх правовий режим.

7. Можливо виокремити соціально–регулятивну та загальносоціальну форми впливу права. Соціально–регулятивна форма впливу права виявляється у формі суспільної реакції на здійснення правового регулювання як засобу впорядкування суспільних відносин. Це соціально–обумовлений показник якості виконання правом ролі соціального регулятора, що формує суспільну думку про ефективність права, його справедливість та соціальну спрямованість та відображається у відповідному рівні правосвідомості.

Загальносоціальна форма впливу права шляхом дії на суспільну та колективну свідомість окремих соціальних утворень визначає характер елементів соціальної системи та суспільного буття і забезпечує інтеграцію правових цінностей та ідеалів в суспільну площину; вона характеризує право як елемент соціальної системи і обумовлює його зв'язки з іншими соціальними інститутами, спільнотами та процесами, вона забезпечує розвиток соціально–правових явищ, таких як політичний режим, ринкова економіка, свобода віросповідання, становлення незалежної національної держави та ін.

8. Здатність соціального впливу права реалізувати визначену мету характеризує його ефективність, яку доцільно розглядати як можливість підтримання існуючого рівня соціально–культурного розвитку суспільства та стимулювання якісних змін в соціально–правовій площині. Категорія ефективності визначає, наскільки суспільно корисним є соціальний вплив права. Ефективність соціального впливу права доцільно розглядати в двох аспектах: потенціал впливу, який обумовлює саме його існування і характеризує рівень його реалізації, його здатність досягати суспільно

значущих результатів; і смисловий аспект, що визначає його змістовне наповнення, наскільки соціально–корисними є його результати.

9. Рівень ефективності соціального впливу права визначається відповідно до його умов та факторів – явищ соціально–правової дійсності, які обумовлюють результативність впливу. До факторів соціального впливу права належать правові та соціальні об'єкти і явища, що в прямий чи опосередкований спосіб здійснюють або сприяють здійсненню соціального впливу права. Ефективність факторів впливу визначається через категорію умов ефективності соціального впливу права, які характеризують, наскільки соціально–корисною є вплив окремого фактору. Тобто фактор є рушійною силою впливу, найпростішою одиницею механізму, а умови визначають наскільки ефективно здійснюється вплив. Кожна форма соціального впливу права характеризується власним складом факторів та умов ефективності.

10. Для підвищення ефективності соціального впливу права необхідна переорієнтація правової дії на реалізацію соціально–значущих цілей. Для цього необхідно здійснити комплекс принципів реформ як правотворчого сектору, так і базових засад правореалізації: аналіз та запозичення позитивного досвіду подолання аналогічних проблем в іноземних правових системах, підвищення соціальної якості законопроектів шляхом закріплення на законодавчому рівні соціологічно–правового аналізу його дії як обов'язкового елементу законотворчого процесу, введення в практику діяльності органів державної влади соціологічний аналіз суспільної думки та їх орієнтація на досягнення соціально–значущих результатів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жуков В. Н. Право как ценность / В. Н. Жуков // Государство и право. – Москва, 2010. – № 1. – С. 21–34.
2. Halsey A. H. A History of Sociology in Britain: Science, Literature, and Society / Albert Henry Halsey. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 279 p.
3. Джунь В. В. Про предмет соціології конституційного права / В. В. Джунь // Право України : юридичний журнал. Науково–практичне фахове видання. – 2013. – № 10. – С. 193–201.
4. Сырых В. М. Социология права: учеб. пособие / В. М. Сырых, В. В. Глазырин, Ю. И. Гревцов и др.; под ред. В. М. Сырых. — М.: Юрид. дом "Юстицинформ", 2001. — 480 с.
5. Осипова Н. П. Соціологія права : підручник для студентів юридичних спеціальностей / Н. П. Осипова, М. І. Панов, Л. М. Герасіна та ін.; за ред. Н. П. Осипової. – Київ: ІнЮре, 2003. – 275 с.
6. История государственно–правовых учений. Учебник / Ю. Я. Баскин, А. В. Корнев, В. В. Лазарев, Липень С.В., и др.; Отв. ред.: Лазарев В.В. – М.: Спарк, 2006. – 672 с.
7. Омельчук О. М. Історичні аспекти розвитку концепції правової поведінки у теоріях соціальної дії / О. М. Омельчук // Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права : часопис. Право. Економіка. Управління. – 2010. – Вип. 3 (35). – С. 6–12.
8. Орбан–Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан–Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
9. Ребіндер М. Євген Ерліх: деякі сторінки з останніх років життя та творчості / Манфред Ребіндер ; пер. з нім. В. С. Бігун // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. 3. – С. 127–134.
10. Марчук В. П. Соціологічні теорії права в Німеччині. Історія і сучасність / Віталій Петрович Марчук. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – 127 с.

11. Яцино К. С. Історія становлення соціології права в працях вітчизняних учених / К. С. Яцино // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2012. – Вип. 93. – С. 75–80.
12. Гергіца А. З. Євген Ерліх – основоположник соціологічного праворозуміння (до 150-річчя від дня народження) / А.З. Гергіца, С. Г. Меленко // Право України : юридичний журнал. Науково–практичне фахове видання. – Київ, 2012. – № 9. – С. 445–454.
13. Ребіндер М. Євген Ерліх: життя і правознавча спадщина (актуальний наукознавчий нарис) / Манфред Ребіндер ; пер. з нім. В. С. Бігун // Проблеми філософії права. — 2005. — Т. 3. — С. 105—126.
14. Кудрявцев В. Н. Современная социология права : Учеб. для юрид. фак. и ин-тов / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. — М. : Юристь, 1995. — 297 с.
15. Дефлем М. Социологическая юриспруденция и социология права / Метью Дефлем ; Пер.с англ. Е. В. Масловской и М. В. Масловского // Личность. Культура. Общество : международный журнал социальных и гуманитарных наук. – Москва, 2009. – Вып. 3 (№ 50). – С.217–228.
16. Сердюк О. В. Концептуалізація соціальності права в сучасному позитивізмі / О. В. Сердюк // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки : – 2007. – Вип. 35. – С. 104–111.
17. Карбонье Ж. Юридическая социология / Жан Карбонье ; пер. с фр. Туманов В. А. – М.: Прогресс, 1986. – 351 с.
18. Дворецька Г. В. Соціологія: навч. посібник / Галина Власівна Дворецька. — Вид. 2-ге, перероб. і доп. — К.: КНЕУ, 2002. — 472 с.
19. Сорокин П. А. Система социологии / Питирим Александрович Сорокин. – М. : Астрель, 2008. – 1008 с.
20. Гойман В. И. Действие права (Методологический анализ) / Владимир Иванович Гойман. – Москва: Академия Министерства внутренних дел Российской Федерации, 1992. – 180 с.

21. Арзамасов Ю. Г. Идеиные стоки социологии права / Ю. Г. Арзамасов // История государства и права : Научно–правовое издание. – Москва, 2007. – № 3. – С. 31–34.
22. Кистяковскій Б. Соціальныя науки и право. Очерки по методології соціальных наукъ и общей теоріи права / Б. А. Кистяковскій. – М. : Изд–е М. и С. Сабашниковыхъ, 1916. – 704 с.
23. Рутман, В. Г. (Владимир Геннадьевич). Государственно–правовые воззрения Е. В. Спекторского : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права ; история учений о праве и государстве» / В. Г. Рутман. – Белгород, 2013. – 23 с.
24. Ковальчук О. М. Теорія права у працях вчених Київського університету (XIX – початок XX століття) : монографія / Олександр Михайлович Ковальчук. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 192 с.
25. Сочинения Н. Д. Иванишева, изданные иждивением Университета св. Владимира: Отдел первый: Исследования по истории славянских законодательств; Отдел второй: Исследования по истории югозападного края. / Николай Дмитриевич Иванишев Н.Д.; - К.: Унив. тип., 1876. - 463 с.
26. Тихомиров Ю. А. Право и социология / Ю. А. Тихомиров, В. П. Казимирчук. – М. : Наука, 1973. – 359 с.
27. Брызгалов А. И. О некоторых теоретико–методологических проблемах юридической науки на современном этапе / А. И. Брызгалов // Государство и право. – 2004 – № 4. – С. 17–22.
28. Landheer В. On the Sociology of international law and international society / Bartholomeus Landheer. – Hague: Brill Archive, 1966 – 123 p.
29. Негус К. Креативность. Коммуникация и культурные ценности / Кейт Негус, Майкл Пикеринг; пер. с англ. О. В. Свинченко. – Харьков: Гуманит. центр, 2011. – 299 с.

30. Ромашов Р. А. Совместимы ли позитивистский и социологический типы правопонимания? / Р. А. Ромашов // История государства и права : Научно-правовое издание. – Москва, 2003. – № 6. – С. 14–15.
31. Сальников В. П. Социалистическая правовая культура. Методологические проблемы / Виктор Петрович Сальников. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1989. – 144 с.
32. Котенко О. А. Право як явище соціальної дійсності (соціальний вимір) / О. А. Котенко // Часопис Київського університету права : український науково-теоретичний часопис. – 2011. – № 3. – С. 62–64.
33. Петришин О. В. Соціально-юридична природа права / О. В. Петришин // Право України : юридичний журнал. Науково-практичне фахове видання. – 2012. – № 1/2. – С. 15–29.
34. Оборотов Ю. М. Загальнотеоретична юриспруденція як сучасна теорія держави і права / Ю.М. Оборотов // Право України : юридичний журнал. Науково-практичне фахове видання. – 2013. – № 9. – С. 103–115.
35. Варчук В. В. Социология права – отрасль социологии / В. В. Варчук // Социологические исследования – Москва, 1996. – N 10. – С.102–109.
36. Нечипуренко. В. Н. Социология права : Учеб. пособие для студентов вузов / В. Н. Нечипуренко, В. В. Касьянов — Ростов н/Д.:Феникс, 2001. — 478с.
37. Лапаева В. В. Социология права как юридическая дисциплина? / В. В. Лапаева // Социологические исследования. – М., 1999. –.N 7. – С. 47–57.
38. Щерба С. П. Філософія : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. П. Щерба, В. К. Щедрін, О. А. Заглада; Під ред. С. П. Щерби .— К. : МАУП, 2004. — 216 с.
39. Тихомиров О. Д. Методології науки поняття / Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1. – 1232 с.

40. Конверський А. Є. Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / Анатолій Євгенович Конверський — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 352с.
41. Отич О. М. Методологічні принципи наукового дослідження / О. М. Отич // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки : збірник. — 2010. — Вип. 76. — С. 41–43.
42. Новиков А. М. Докторская диссертация: Пособие для докторантов и соискателей ученой степени доктора наук / Александр Михайлович Новиков. — 3-е изд. — М.: Издательство «Эгвес», 2003. — 120 с.
43. Рузавин Г. И. Методология научного исследования: учеб. пособие / Георгий Иванович Рузавин. — М.: ЮНИТИ–ДАНА, 1999. — 317 с.
44. Бобровник С. В. Компроміс і конфлікт: методологічні підходи до дослідження / С. В. Бобровник // Правова держава. - 2009. — Вип. 20. — С. 110–117.
45. Стащенко О. С. До питання про природу соціального механізму дії права / О. С. Стащенко // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. — 2009. — Вип. 46. — С. 106–111.
46. Рабінович П. М. Наука філософії права: до характеристики предмета і методології / П. М. Рабінович // Проблеми філософії права : міжнародний часопис. — 2003. — Т. 1. — С.22–27.
47. История социологии в Западной Европе и США : Учеб. для вузов / Гайденко П. П., Добренков В. И., Ионин Л. Г. и др.; Редкол.: Г. В. Осипов — М.: Изд. группа НОРМА – ИНФРА–М, 2001. — 563 с.
48. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології / Михайло Степанович Кельман. — Т. : Тернограф, 2011. — 491 с.
49. Оніщенко Н. М. Система / Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — 1232 с.
50. Каган М. С. Системный подход и гуманитарное знание / Моисей Самойлович Каган. — Л.: изд. Ленинградского ун-та. — 1991. — 383 с.

51. Гусарєв С.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навчальний посібник / С. Д. Гусарєв, О. Д. Тихомиров. – К.:Знання, 2005. – 655с.
52. Оніщенко Н. М. Дія права : інтегративний аспект / Н. М. Оніщенко, Ю. С. Шемшученко та ін. ; відп. ред. Н. М. Оніщенко. — К. : Юрид. думка, 2010. — 359 с.
53. Фальковський А. О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : спец. 12.00.01: «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Андрій Олександрович Фальковський. – Одеса, 2011. – 212 с.
54. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: курс лекцій / Олена Василівна Кустовська. – Тернопіль : Економічна думка, 2005. – 124 с.
55. Гусейханов М. К. Концепции современного естествознания : Учебник для студентов вузов / М. К. Гусейханов, О. Р. Раджабов.– 6–е изд., перераб. и доп. — М.: Дашков и К, 2007. — 540 с.
56. Кваша О. О. Зміст і значення понять «взаємодія» та «система» у філософських і правових досліджень / О. О. Кваша // Держава і право : збірник наукових праць : юридичні і політичні науки. – 2012. – Вип. 56. – С. 30–36.
57. Парнюк М. А. Причина и действие / М. А. Парнюк, А. С. Кирилюк, В. А. Рыжко; отв. ред. М. А. Парнюк. – К.: Наукова думка, 1994. – 272 с.
58. Парнюк М. А. Принцип детерминизма в системе материалистической диалектики / Михаил Алексеевич Парнюк. – К.: Наукова думка, 1972. – 356 с.
59. Риккерт Г. Философия жизни / Генрих Риккерт. — [пер. с нем.] — К. : Ника–Центр : Вист–С, 1998. — 506 с.
60. Штурцев Ю. Ю. Антропология права как форма научной деятельности / Ю. Ю. Штурцев // Проблемы философии права : міжнародний часопис. – 2006. – Т. 4/5. – С. 193–199.

61. Попов С. М. Зворотний зв'язок у парадигмі саморегуляції соціальних систем: теоретико–методологічний аналіз / Сергій Миколайович Попов. — Запоріжжя : Просвіта, 2011. — 411 с.
62. Сичивица О. М. Сложные формы интеграции науки / Олег Михайлович Сичивица. — М. : Высшая шк., 1983. — 152 с.
63. Лопатников Л. И. Экономико–математический словарь : Словарь современ. экон. науки / Леонид Исидорович Лопатников; под ред Г.Б.Клейнера. — 5–е изд., перераб. и доп. — М. : Дело : Акад. нар. хоз–ва при Правительстве Рос. Федерации, 2003 — 520 с.
64. Скакун О. Ф. Теорія держави і права / Ольга Федорівна Скакун. — Харків : Консум, 2001. — 656 с.
65. Михалкин Н. В. Философия права : учеб. пособие / Н. В. Михалкин, А. Н. Михалкин. — М. : Издательство Юрайт, 2011. — 393 с.
66. Тихомиров О.Д. Компаративізм як підґрунтя філософії права у постмодерністському контексті / О. Д. Тихомиров // Філософія права і загальна теорія права. — 2012. — №1. — с. 94–100
67. Перм'яков Ю. Є. Невловима реальність права / Ю. Є. Перм'яков // Філософія права і загальна теорія права. — 2012. — №1. — С. 85–93.
68. Осипова Н. П. Соціологія права: навчальний посібник / В. Д. Воднік, Ю. І. Золотарьова, Г. П. Клімова, Н. П. Осипова, О. В. Сердюк ; під ред. Н. П. Осипової. — Харків: Право, 2007. — 232 с.
69. Алексеев С. С. Общая теорія права : курс в 2 т. / Сергей Сергеевич Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1981 — 358 с.
70. Рабінович П. М. Методології вітчизняної юриспруденції: сучасні проблеми перетворення / Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьев, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — Т. 1. — 1232 с.
71. Герасимчук А. А. Соціологія : навч. посібник / А. А. Герасимчук, Ю. І. Палеха, О. М. Шиян. — 4–е вид., випр. й доп. — К. : Вид–во Європ. ун–ту, 2004. — 246 с.

72. Пашков А. С. Эффективность правового регулирования и методы ее выявления / А. С. Пашков, Д. М. Чечот. // Советское государство и право. — М., 1965. — № 8. — С. 3 — 11.
73. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильяк, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. — Харків: Право, 2009. — 208 с.
74. Керимов Д. А. Проблемы общей теории права и государства: В 3 т. / Джангир Аббасович Керимов. — Т.1: Социология права. — М.: Современ. гуманит. ун-т., 2001. — 265 с.
75. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України № 254 к/ 96–ВР від 28.06.1996 р. — Режим доступу : [http:// www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)
76. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології / Наталія Миколаївна Пархоменко; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К. : Юрид. думка, 2008. — 335 с.
77. Егорова–Гантман Е. В. Имидж лидера : психологическое пособие для политиков / Екатерина Владимировна Егорова–Гантман. — М.: О-во "Знание" России. Центр полит. консульт. "Никколо М" — 1994. — 265 с.
78. Яременко В. В. Новий тлумачний словник української мови : 200000 сл. / В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. — 2-е вид., випр. — Т. 1 — К. : Аконіт, 2006— 926 с.
79. Комаров С. А. Общая теория государства и права: Учебник / Сергей Александрович Комаров. — 4-е изд. — М.: «Юрайт», 1998. — 416 с.
80. Иванов А. А. Теория государства и права: Учеб. пособ. / А. А. Иванов; под. ред. В. П. Малахова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : ЮНИТИ– ДАНА: Закон и право, 2009. — 351 с.
81. Марченко М. Н. Общая теория государства и права: академический курс: т. 3. Государство, право и общество / В.В. Борисов и др.; отв. ред. М. Н. Марченко — 3-е изд., перераб и доп. — М.: Норма, 2007. — 698 с.
82. Денисова А. М. Механізм і засоби правового впливу (теоретико–правове дослідження) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня

- кандидата юридичних наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А. М. Денисова. – К., 2013 . – 20 с.
83. Ромашов Р. А. Теория государства и права / Роман Анатолиевич Ромашов. — СПб.: Питер, 2006. – 256 с.
84. Петришин О. В. Проблеми соціалізації права та соціологізації правової науки / О. В. Петришин // Право України : юридичний журнал : науково–практичне фахове видання, спецвипуск. – 2011. – № 8. – С. 131–141.
85. Оніщенко Н. М. До питання про дію права (теоретико–правові аспекти дослідження) / Н. М. Оніщенко // Судова апеляція. – 2009. – №1(14). – С. 11–17.
86. Герасіна Л. М. Система суб'єктів права: соціолого–правова інтерпретація / Л. М. Герасіна // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. Вип. 26 – 2010. – № 891. – С. 14–17.
87. Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности : Эмоциональная психология Л. И. Петражицкого / Лев Иосифович Петражицкий. — СПб. : Тип. Ю. Н. Эрлих, 1905. — 311 с.
88. Сидоренко О. П. Філософія : підручник / О.П. Сидоренко, С.С. Корлюк, М.С. Філяпів та ін.; за ред. О. П. Сидоренка.— 2–е вид., переробл. і допов. — К. : Знання, 2010. — 414 с.
89. Мешков Д. Н. Эффективность воздействия права на отношения личности и государства: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук : спец. 12.00.01 – «Теория и история государства и права ; история учений о праве и государстве» / Д. Н. Мешков. — Владимир, 2007.– 21 с.
90. Общая теория права и государства. Учебник / В. С. Афанасьев, А. Г. Братко, А. П. Герасимов, В. И. Гойман, Т. Н. Радько и др.; под ред. В. В. Лазарева – М.: Юрист, 1994. – 360 с.
91. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства : Учебник для студентов вузов, обучающихся по спец. "Юриспруденция" / Владик Сумбатович Нерсисянц. – Москва : Норма. ИНФРА–М, 1999. – 552 с.

92. Червонюк В.И. Элементарные начала общей теории права: Учебное пособие для вузов / И. В. Гойман–Калинский, Г. И. Иванец, В. И. Червонюк; под общей ред. В. И. Червонюка. — М.: КолосС, 2003. — 544 с.
93. Васильева Н. В. К вопросу об идентичности понятий «правовое воздействия» и «правовое регулирование» / Н. В. Васильева // Преемственность и новации в юридической науке: материалы научной конференции адъюнктов и соискателей, Омск, 12 марта 2009. / Омск. акад. МВД России –Омск, 2009. — Вып. 5. — С. 6–9.
94. Тарахонич Т. І. Правове регулювання та правовий вплив як юридичні категорії: співвідношення понять / Т. І. Тарахонич // Часопис Київського університету права. — 2009. — № 4. — С. 10–14.
95. Хохлова Е. М. Правовое регулирование и правовое воздействие как часть и целое / Е М. Хохлова // Гуманитарные науки: в поиске нового. Межвузовский сборник научных трудов. — Саранск: Ковылкинская тип., 2006 — Вып. 5. — С. 50–54.
96. Лисенков С. Л. Правовий вплив і правове регулювання як форми прояву дії права на суспільні відносини: співвідношення та порівняння / С. Л. Лисенков // Порівняльно–правові дослідження. Український грецький міжнародний науковий юридичний журнал. — № 1. — 2006. — С. 28 – 31.
97. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права. Навчальний посібник / С. Л. Лисенков. — К.: «Юрисконсульт», 2006. — 355с.
98. Зайчук О. Д., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс : Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. В. Зайчук , А. П. Заєць, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко та ін. — Київ : Юрінком Інтер, 2006. — 688с .
99. Іщенко І. А. Проблеми співвідношення понять «правове регулювання» і «правовий вплив» у сучасній теорії права / І. А. Іщенко // Юридична Україна : правовий часопис. — 2011. — № 8 (104). — С. 21–27.
100. Волинка К. Г. Теорія держави і права : Навчальний посібник / Катерина Григорівна Волинка. — К. : МАУП, 2003. — 240 с.

101. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: Підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома.– Л.: Новий світ – 2000, 2007. – 584 с.
102. Казимирчук В. П. Социальное действие права в условиях развитого социализма : автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права ; история учений о праве и государстве» / В. П. Казимирчук. – М., 1977. – 32 с.
103. Ленчик В. А. Механизм действия права : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права ; история учений о праве и государстве» // В. А. Ленчик. – М., 2002. – 20 с.
104. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Николай Григорьевич Александров. – М.: Госюриздат, 1961. – 271 с.
105. Витченко А. М. Метод правового регулирования социалистических общественных отношений : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук / А. М. Витченко – Саратов, 1969. – 19 с.
106. Лапаева В. В. Конкретно–социологические исследования в праве / Валентина Викторовна Лапаева. – М.: Юридическая литература, 1987. – 144 с.
107. Абрамова А. А. Эффективность механизма правового регулирования : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук : спец. 12.00.01: «Теория и история государства и права ; история учений о праве и государстве» / А. А. Абрамова. – Красноярск, 2006. – 24 с.
108. Спиридонов Л. И. Комплексный подход к социологическому исследованию человека / Л. И. Спиридонов // Социологические исследования. – 1975. – № 2. – С. 31–41.
109. Фулей Т.І. Використання методики вирішення проблем для розробки та експертизи проектів нормативно-правових актів / Т. І. Фулей, Л. Лукас, Л. Сайц. – К.: ФОП Москаленко О. М., 2013. – 180 с.

110. Аминев А. Т. Механизм воздействия норм права на личность: теоретический аспект : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права ; история учений о праве и государстве» / А. Т. Аминев – М., 2011. – 35 с.
111. Сорокин В. Д. Правовое регулирование. Предмет, метод, процесс (макроуровень) / Валентин Дмитриевич Сорокин. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 661 с.
112. Бабаев В. К. Общая теория права. Курс лекций / Под общ. ред. В. К. Бабаева – Нижний Новгород: ВШ МВД РФ, 1993. – 488 с.
113. Гредескул Н. А. Современные вопросы права / Николай Андреевич Гредескул. – Харьков: Изд. кн. маг. П.А. Брейтигама, 1906. – 53 с.
114. Тарахонич Т. І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії / Т. І. Тарахонич // Держава і право. — 2010. — Вип. 50. — С. 12–18.
115. Соціологія права : навч. посібник / О. М. Джужа, В. М. Вовк, І. Г. Кириченко, І. Г. Ковальський, С. М. Корецький, Ю. О. Левченко, А. С. Надточій; за заг. ред. О. М. Джужи. – Київ : Юрінком Інтер, 2004. – 286 с.
116. Спиридонов Л. И. Теория государства и права: ученик / Лев Иванович Спиридонов. – М.: ПБОЮЛ М.А.Захаров, 2001. – 304 с.
117. Ямбушев Ф. Ш. Механизм правового регулирования. Проблемы эффективности правового регулирования : лекция по курсу «Актуальные проблемы теории права и государства» / Фаиль Шамильевич Ямбушев. – Саранск, Саран. кооп. ин–т РУК 2010. – 36 с.
118. Тарабукін Ю. О. Соціологія міста : курс лекцій / Юрій Орестович Тарабукін. – ч.2. – К. : ДАКККіМ, 2004. – 279 с.
119. Марчук В. М. Нариси з теорії права : Навчальний посібник / В. М. Марчук, Л.В. Ніколаєва. – К. : Істина, 2004. – 302 с.
120. Орзих М. Ф. Личность и право / Марк Филиппович Орзих. – М.: Изд. «Юридическая литература», 1975. – 111с.

121. Оксамытний В.В. Правомерное поведение личности / Виталий Васильевич Оксамытний. – Киев: Наук. думка, 1985. – 175 с.
122. Ніколаєнко С. І., Ніколаєнко О. С. Проблеми адаптації в процесі правової соціалізації та десоціалізації особистості / Ніколаєнко С. І., Ніколаєнко О. С. // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2011. – №1(4). – С. 27–32.
123. Raymond Boudon, Francois Bourricaud. A Critical Dictionary of Sociology / Boudon R., Bourricaud F. – Paris: Taylor & Francis, 2002. – 452 p.
124. Швачка В. Ю. Правова соціалізація особи в сучасних умовах : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. Ю. Швачка. – К., 2008. – 20 с.
125. Каджаметов Л. Р. Социокультурная адаптация крымских татар в крымское сообщество и ее основные факторы / Л. Р. Каджаметов // Всеукраїнська теоретична й науково–практична конференція з правознавства, політології та соціології «Трансформація політичної системи: соціальні перетворення та законодавчий процес», Київ, 22 трав. 2007 р. / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України : Віче. – Київ, 2007. – N 18. – С. 46–47.
126. Pierre Bourdieu, Loïc J. D. Wacquant. An Invitation to Reflexive Sociology / P. Bourdieu, L. Wacquant. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – 332 p.
127. Бедь В. В. Юридична психологія: Навчальний посібник / Віктор Васильович Бедь. — 2-ге вид., доп. і переробл. — К.: МАУП, 2004. — 436 с.
128. Головченко В. В. Право в житті людини (статті). / Валентин Васильович Головченко. – К.: Оріони, 2005. – 336 с.
129. Мальцев Д. О., Швачка В. Ю. Правове виховання як невід'ємна складова правової соціалізації особистості / Д. О. Мальцев, В. Ю. Швачка // Бюлетень Міністерства юстиції України. –2011. – N7 . – С. 12–19.

130. Демічева В. В.. Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Вікторія Володимирівна Демічева. — К., 2007 р.—192 с.
131. Жинко А. Н. Правовая социализация личности в контексте правового воспитания и юридического образования: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права ; история учений о праве и государстве» / Андрей Николаевич Жинко. – Краснодар, 2012.– 212 с.
132. Гибш Г. Введение в марксистскую социальную психологию / Г. Гибш, М. Форверг. – М.: Прогресс, 1972. – 296 с.
133. Глушаченко С. Б. Право как элемент общечеловеческой культуры / С. Б. Глушаченко, Р. А. Ромашов // История государства и права : Научно–правовое издание. – Москва, 2003. – № 6. – С. 2–3.
134. Яковлев А. М. Преступность и социальная психология. Социально–психологические закономерности противоправного поведения / Александр Максимович Яковлев. – М.: Юрид. лит., 1971. – 248 с.
135. Щегорцов В. А. Социология правосознания / Валерий Александрович Щегорцов. – М.: Мысль, 1981. – 174 с.
136. Гаджиев Г. А. Онтология права (критическое исследование юридического концепта действительности) / Гадис Абдуллаевич Гаджиев. – М. : НОРМА : ИНФРА–М . – 2013. – 319 с.
137. Воронова І. В. Правоповага як ціннісне явище громадянського суспільства: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Ізабелла Володимирівна Воронова. — Х., 2006. – 200 с.
138. Мاستинский М. З. Применение законодательства о необходимой обороне и превышении ее пределов (По результатам обобщения следственной и

- судебной практики) / М. З. Мاستинский, Д. Е. Семенов, Е. Ю. Юшкова, Ю. Н. Юшков // Государство и право. – 1994 – №3. – С. 80–89.
139. Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Джангир Аббасович Керимов – М.: Аванта +, 2000. – 560 с.
140. Makeev S. O. *Соціологія: Навч. посібник* / Сергій Олексійович Makeev. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. – 344 с.
141. Котюк В. О. *Загальна теорія держави і права: Навч. посіб.* / Володимир Олександрович Котюк — К.: Атіка, 2005. — 592 с.
142. Гредескул Н. А. К учению об осуществлении права. Интеллектуальный процесс, требующийся для осуществления права : Социально–юридические исследования / Николай Андреевич Гредескул. – Харьков : Тип. А. Дарре, 1900. – 235 с.
143. Саттаров Р. А. *Политика и право как социальные регуляторы: философский аспект: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия»* / Р. А. Саттаров. – Уфа: 2011. – 16 с.
144. Рабінович П. М. *Основи загальної теорії права та держави* / Петро Мойсейович Рабінович. – Вид. 5–е. – К.:Атіка, 2001. — 176 с.
145. Мохонько А. В. *Право як соціально–нормативний регулятор* / А. В. Мохонько // *Держава і право.* — 2011. — Вип. 51. — С. 87–93.
146. Матвеева Ю.І. *Соціальна ефективність правових норм* / Ю.І. Матвеева // *Наукові записки. Юридичні науки.* – 2006. – Т. 53 – С. 31–35.
147. Малько А. В. *Стимулы и ограничения в праве* / Александр Васильевич Малько. – М.: Юристъ, 2003.– 256 с.
148. Христинченко Н. П. *Правова свідомість громадянина як фактор впливу на формування соціальної, демократичної, правової держави* / Н. П. Христинченко // *Юриспруденція: теорія і практика.* – 2008. – № 3. – С.13–23.
149. Peter Fitzpatrick. *The Mythology of Modern Law. Sociology of law and crime* / Fitzpatrick P. – New York:Routledge, 1992. – 235 p.

150. Законодавство: проблеми ефективності / Авер'янов В.Б., Бобровник С.В., Головченко В.В. та ін.; під ред. В.Б. Авер'янова, В.Н. Денисова, В.Ф. Сіренка, Я.М. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1995. – 231 с.
151. Сорокин П. Социальная и культурная динамика : Исслед. изм. в больших системах искусства, истины, этики, права и обществ. отношений / Питирим Сорокин; Пер. с англ. В.В.Сапова. — СПб. : Рус. Христиан. гуманист. Ин-т, 2000. — 1054 с.
152. Юрій М.Ф. Політологія: Підручник / Михайло Федорович Юрій – К.: Дакор, КНТ, 2006. – 416 с.
153. Нерсисянц В. С. Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление / Владик Сумбатович Нерсисянц – М.: ИГиП РАН, 1996. – 92 с.
154. Дроботов С. А. Регулятивна функція права у правовій державі: поняття і ознаки / С. А. Дроботов // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2010. – Вип. 50. – С. 45–51.
155. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України № 4651–VI від 13.04.2012 р. — Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
156. Калетник О. М. До питання про вплив права на мораль (теоретико–правовий аспект) / О. М. Калетник // Держава і право : Юридичні і політичні науки . – 2013 . – Вип. 60 – С. 58–63.
157. Гусейнов А. А. Этика : Учебник / А. А. Гусейнов, Р. Г. Апресян. – М.: Гардарики, 1999. – 472 с.
158. Некрасов А. И. Этика: Учебное пособие. / А. И. Некрасов — Изд. 2-е. — Х.: ООО «Одиссей», 2007. — 384 с.
159. Cohen, Ronald L. Justice: Views from the Social Sciences. / R. L. Cohen. – New York: Plenum., 1986. – 283 p.
160. Duane F. Alwin. Encyclopedia of sociology / Edgar F. Borgatta, Rhonda J. V. Montgomery. – New York.: Macmillan Reference, 2000. – 3481 p.
161. Современный философский словарь / под общ. ред. В. Е. Кемерова. – Москва–Лондон–Париж:ПА ПРИНТ, 1998. – 1064 с.

162. Рабінович П. М. Ефективність права // Юридична енциклопедія: у 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученка – К.: Укр. енцикл, 1999. – Т. 2. – 744 с.
163. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц. – М., Междунар. отношения, 1998. – Т.1 : основы. – 512 с.
164. Мельник О. М. Правове регулювання і підвищення його ефективності: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. М. Мельник. – К., 2004. – 26 с.
165. Осипова Н.П. Феномен соціальної ефективності права: онтологічний підхід / Н.П. Осипова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства – 2008 . – Вип. 14 – С. 108 – 113.
166. Сальников В. П. Общая теория права. Курс лекцій / Виктор Петрович Сальников. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. – С. 495–512.
167. Зайчук О. В. Середовище права та формування правових систем сучасності / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко // Право України : Юридичний журнал. – 2003. – № 12. – С. 37–40.
168. Луць Л. А. Критерії системного аналізу – методологічні основи дослідження правової системи / Л. А. Луць // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 47 – 53.
169. Оніщенко Н. М. Теоретико–методологічні засади формування та розвитку правової системи: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Н. М. Оніщенко. – К., 2002. – 32с.
170. Васильев А.М. Правовые категории / Андрей Михайлович Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 264 с.
171. Явич Л. С. Общая теория права / Лев Самойлович Явич. – Л., Изд-во ЛГУ, 1976. – 285 с.

172. Риженко Ю. М. Система права та правова система: особливості взаємозв'язку та взаємовпливу / Ю. М. Риженко // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Вип. 45. – С. 113–119.
173. Огаренко Т. О. Системоутворюючий соціальний механізм правової системи: гносеологічний аспект / Т. О. Огаренко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2009. – Вип. 24. – С. 117–121.
174. Алексеев С.С. Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования / Сергей Сергеевич Алексеев – М.: Статут, 1999 р. – 712 с.
175. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України № 435–IV від 16.01.2003 р. — Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
176. Сорокин В.В. Об эффективности правовой системы. / В. В. Сорокин. // Государственная власть и местное самоуправление. – М., 2004. – № 3, – С.27–30.
177. Будкина Л.В. Факторы и условия правовой социализации учащихся [Електронний ресурс] // Электронный научный журнал «Теория и практика общественного развития». – 2012. – № 8 – Режим доступу: <http://www.teoria-practica.ru/-8-2012/pedagogics/budkina.pdf>
178. Семків І. І., Галецька І. І. Індивідуальні цінності у дискурсі психологічних теорій / І. І. Семків, І. І. Галецька // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2006. – №2 – С. 192–203.
179. Семків І. І. Індивідуальні цінності як психологічні механізми формування соціального капіталу / І. І. Семків // Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Проблеми сучасної психології. – 2010.– № 10, – С. 699 – 709.
180. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник для студ. вищих навч. закладів / Ольга Федорівна Скакун. – Вид. 2-ге, доп. і переробл. – Київ : Правова єдність ; Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 520 с.

181. Габелюк Л. В. Правова культура: проблеми та перспективи становлення в сучасній Україні / Л. В. Габелюк // Збірник наукових праць «Питання культурології». Київський національний університет культури і мистецтв. — 2005. — № 21. — С. 24 – 30.
182. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : Учебник для вузов / Александр Федорович Черданцев. – Москва : Юрайт–М, 2001. – 432 с.
183. Mathieu Deflem. Sociology of Law / Deflem M. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 348 p.
184. Сырых Е. В. Общие критерии качества закона : диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права ; история учений о праве и государстве» / Елена Владимировна Сырых . – М., 2001. – 221 с.
185. Дуров А. И. Понятие качества закона и параметры, его определяющие / Андрей Иванович Дуров. – Екатеринбург: Издательство Уральского юридического института МВД России, 2002. – 126 с.
186. Игнатенко В. В. Правовое качество законов об административных правонарушениях (Теоретические и прикладные проблемы) : диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / Виктор Васильевич Игнатенко. – Екатеринбург, 1999 г. – 343с.
187. Рабинович П. М. Время в правовом регулировании: Философско – юридические аспекты./ П. М. Рабинович // Правоведение.– 1990. – №3 –С. 19-27.
188. Бобровник С. В. Компромiс у правi: сутнiсть та критерiї класифiкацiї / С. В. Бобровник // Часопис Київського університету права : український науково–теоретичний часопис. – 2011. – № 2. – С. 9–13.
189. Дзейко Ж. О. Законодавча техніка: поняття і значення / Ж. О. Дзейко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2006. – Вип. 70/71. – С. 11–15.

190. Дзейко Ж.О. Сучасний стан та тенденції розвитку законодавчої техніки в Україні: теоретичні аспекти / Ж. О. Дзейко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 27–34.
191. Сурилов А.В. Теория государства и права / Алексей Васильевич Сурилов. – Киев : Вища школа, 1989 – 439 с.
192. Тихомиров Ю.А. Юридическое проектирование: критерии и ошибки / Ю. А. Тихомиров // Журнал российского права. – М., 2008. – № 2. – С. 3–9.
193. Риндюк В. І. Техніко–юридичні помилки в нормативно–правових актах / В. І. Риндюк // Держава і право : збірник наукових праць : юридичні і політичні науки. – 2012. – Вип. 57. – С. 3–9.
194. Терлецька І. С. Актуальні питання законодавчої техніки в Україні / І. С. Терлецька // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2010. – № 1. – С. 32–38.
195. Новгородцев П. И. Сочинения / Павел Иванович Новгородцев. – М.: Раритет. – 1995. – 446 с.
196. Трикоз Е.Н. «Теневое право»: миф или реальность / Е. Н. Трикоз // Законодательство и экономика.– 2005. – № 1. – С. 32–40.
197. Калинин А. Ю. Теневое право с позиций структурно–функционального подхода / А. Ю. Калинин // Юридическая наука. – Рязань, 2011 – № 4. – С. 16–20.
198. Бульбенюк С. С. Українська ментальність та соціально–політична ситуація в країні / С. С. Бульбенюк // Українознавство – наука самопізнання українського народу. Матеріали Х щорічної Міжнародної науково–практичної конференції «Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства», Київ, 18–20 жовтня 2001 р. / Науково-дослідний інститут українознавства МОН України – К., 2001. – С. 284–285.
199. Скуратівський А.В. Правова культура: сутність, стан та шляхи розвитку / А. В. Скуратівський // Зб. наук. праць УАДУ. – 2000. – Вип.1. – С. 398–400.

200. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Елена Андреевна Лукашева – М.: Юрид. лит., 1973. – 344 с.
201. Беличева С.А. Основы превентивной психологии / Светлана Афанасьевна Беличева. – М.: Социальное здоровье России, 1994. – 224 с.
202. Ясперс К. Т. Смысл и назначение истории / Карл Теодор Ясперс. – 2-е изд. – Москва : Республика, 1994. – 527с.
203. Карташов В. Н. Российская правовая система и международное право: современные проблемы взаимодействия / В. Н. Карташов // Государство и право. – 1996. – № 2. – С. 3–29.
204. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти: диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права ; история учений о праве и государстве» / Юрій Миколайович Оборотов. – Одеса, 2003. – 379 с.
205. Ленгер Я. І. Реформування правової системи як засіб підвищення її ефективності : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Яна Іванівна Ленгер. — Ужгород, 2007. – 223 с.
206. Зубко І. В. Правова акультурація в контексті європейської інтеграції України / І. В. Зубко // Другі юридичні читання : Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, 18 травня 2005 р.: До 170-річчя НПУ ім. М.П. Драгоманова / Міністерство освіти і науки України, НАН України, НПУ ім. М.П. Драгоманова, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київський університет права. – Київ, 2005. – С. 65-67.
207. Богачова О. В. Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Олена Вікторівна Богачова. – К., 2006. – 238с.
208. Тихомиров Ю. А. Теория закона / Ю. А. Тихомиров. – Москва : Наука, 1982. – 257 с.

209. Про Регламент Верховної Ради України [Електронний ресурс] : Закон України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI — Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
210. Закалюк А. П. Ефективність закону: методологічні засади / А. П. Закалюк // Проблеми методології сучасного правознавства: Матеріали міжнародної наук.-теор. Конференції, Київ, 9–10 жовтня 1996 р. / Українська правнича фундація. – К., 1996. – С. 35–37.
211. Оніщенко Н.М. До питання про функціональну роль та значущість соціології права / Н. М. Оніщенко // Держава і право : Юридичні і політичні науки . – 2013 . – Вип. 60 – С. 14–20.
212. Пеньков Е. М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности : Некоторые вопросы методологии и теории / Евгений Михайлович Пеньков. – М.: Мысль, 1972. – 198 с.
213. Бекишиева С. Р. Роль правового мониторинга в реализации функций правовой системы / С. Р. Бешкиева // История государства и права. – М., 2011. – № 12. – С. 9–11.
214. Голосніченко І. П. Адміністративне право України: основні поняття : Загальна та особлива частина. Навчальний посібник. / І. П. Голосніченко, М. Ф. Стахурський, Н. І. Золотарьова; За заг. ред. І. П. Голосніченка. – Київ : ГАН, 2005. – 232 с.
215. Власов Ю.Л. Правова система й реалізація права: проблеми зв'язку та взаємовпливу / Ю.Л. Власов // Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2005. – Вип. 16. – С. 142–148.

Додаток А
**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА**
Юридичний факультет

Звіт соціологічного дослідження
на тему:
**«ВПЛИВ ПРАВА НА СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВИХ ПЕРЕКОНАНЬ В
СУСПІЛЬСТВІ»**

Виконав:
аспірант кафедри теорії права та держави
юридичного факультету
спеціальність 12.00.01
Тарабукін Олексій Юрійович

Науковий керівник
проф., д.ю.н. Бобровник С.В.

Програма соціологічного дослідження.

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

Опис проблемної ситуації. Природа людини обумовлює її потяг до аналізу та пізнання середовища, яке її оточує. Знання про світ, в якому вона проживає формує індивідуальне сприйняття дійсності та визначає її переконання, характеризує оціночні уявлення про елементи дійсності, з якими людина взаємодіє. В першу чергу це стосується суспільства, адже безсумнівною є теза про те, що людина є біосоціальною істотою і абсолютну більшість свого життя вона проводить саме в соціумі. Суспільний вимір є головним детермінантом світосприйняття людини. І значну роль в становленні індивідуальних свідомих переконань відіграє право як домінуючий фактор регламентації суспільного буття.

Правова поведінка індивідів є однією з основ цивілізаційного розвитку суспільства, вона обумовлює стан соціальної справедливості, визначає рівень захищеності інтересів громадян та можливості реалізації їх законних прав. Разом з тим, право втілюється в діях суб'єктів правовідносин через їх свідомість, викривляючись та змінюючись відповідно до їх правових поглядів та переконань. Правосприйняття характеризує не лише, наскільки дії індивідів відповідають нормам права, але й спосіб, в який буде здійснюватись правореалізація. Адже відомо, що правові дії за свідомого бажання особи можуть набувати ознак зловживання правом.

Визначення правових переконань в суспільстві відбувається у результаті соціального впливу права, що характеризується дією правових та соціальних факторів на різні типи свідомості – як індивідуальну, так і суспільну, що формує стійкі переконання щодо права, визначає риси суспільного буття та здійснює інтеграцію правових цінностей та ідеалів в суспільну площину. Пізнання соціальних та правових факторів, що визначають правові переконання суспільства і те, якою мірою і в який спосіб відбувається такий вплив є важливою умовою визначення комплексу необхідних заходів для підвищення

авторитету права та наступного упорядкування суспільного буття відповідно до правових та загальнолюдських ідеалів.

Проблема дослідження. Проблемою цього соціологічного дослідження є вивчення сприйняття феномену соціального впливу права як елементу суспільного буття та характеристика соціальних та правових факторів, що обумовлюють правові переконання в суспільстві.

Мета дослідження. Мета дослідження полягає у визначенні експертної думки студентів старших курсів, що навчаються за спеціальністю правознавство та поглиблено вивчають проблеми теорії права з питань, що стосуються характеристики впливу права, ознаки його соціальності, а також значення впливу окремих факторів на їх правові переконання.

Завдання дослідження:

- визначити сприйняття студентами категорії «соціальний вплив права»;
- встановити, які фактори найбільшим чином впливають на правові переконання в суспільстві;
- дослідити, які з факторів характеризуються найбільш негативним впливом на правові переконання.

Об'єкт та предмет дослідження. Об'єктом даного дослідження виступають студенти юридичного факультету четвертого курсу бакалаврату та першого курсу магістратури, що поглиблено вивчають проблеми теорії права.

Предметом дослідження є фактори, що визначають правові переконання в суспільстві.

Гіпотеза дослідження. Правові переконання індивідів формуються в результаті сукупної дії різних правових та соціальних факторів, що в своїй єдності становлять механізм соціального впливу права. Такий вплив характеризується показником ефективності, що визначає, наскільки ґрунтовно змінюються правові погляди в суспільстві в результаті впливу права та рівень соціальної доцільності і корисності наслідків такого впливу. Всі фактори впливу мають різний рівень ефективності та соціальної корисності, в тому числі і негативний.

Інтерпретація основних понять.

Теоретична інтерпретація.

Соціальний вплив права – динамічний та сталий процес системно–організованої дії правових та неправових факторів на свідомість окремих індивідів та колективних суспільних утворень, що формує стійкі переконання щодо права, визначає риси суспільного буття та здійснює інтеграцію правових цінностей та ідеалів в суспільну площину. Головною метою соціального впливу права є реалізація суспільно–значущих завдань, підвищення рівня буття суспільства та задоволення суб’єктивних інтересів.

Фактор впливу – правові та соціальні (неправові) об’єкти та явища, що в прямий чи опосередкований спосіб здійснюють або сприяють здійсненню соціального впливу права.

Ефективність соціального впливу права – характеристика його суспільної користі, що полягає у здатності підтримувати існуючий рівень соціально–культурного розвитку суспільства та стимулювання якісних змін в соціально–правовій площині.

Емпірична інтерпретація

1. Поняття «Соціальний вплив права» виражається в таких емпіричних індикаторах:

- правові переконання та погляди громадян;
- ознака соціальності права;
- розуміння категорії «вплив права».

Емпіричний індикатор «Правові переконання» виражається в питаннях типу: **Що, на вашу думку, визначає правові переконання та погляди громадян?**

Емпіричний індикатор «ознака соціальності права» виражається в питаннях типу: **В чому, на вашу думку, виражається ознака соціальності права?**

Емпіричний індикатор «розуміння категорії «вплив права» виражається в питаннях типу: **В чому, на вашу думку, полягає вплив права на соціальну сферу (соціальний вплив права)**

2. Поняття «Фактор впливу» виражається в таких емпіричних індикаторах:

- класифікація факторів;
- походження соціального впливу права.

Емпіричний індикатор «класифікація факторів» виражається в питаннях типу: **Чи погоджуєтесь ви з наступним твердженням: «на правові вподобання суспільства впливає не лише право, але і неправові явища (науково–технічний прогрес, майновий стан населення, діяльність засобів масової інформації та ін.)»**

Емпіричний індикатор «походження соціального впливу права» виражається в питаннях типу: **Що, на вашу думку, є джерелом соціального впливу права?**

3. Поняття «Ефективність соціального впливу права» виражається в таких емпіричних індикаторах:

- зміст ефективності соціального впливу права;
- соціальна справедливість;
- суспільна значимість впливу;
- умови, що негативно впливають на правові переконання.

Емпіричний індикатор «зміст ефективності соціального впливу права» виражається в питаннях типу: **Які ви розумієте поняття ефективності соціального впливу права?**

Емпіричний індикатор «соціальна справедливість» виражається в питаннях типу: **Які з наведених ознак характеризують поняття соціальної справедливості?**

Емпіричний індикатор «суспільна значимість впливу» виражається в питаннях типу: **Що, на вашу думку, найбільшим чином впливає на правові переконання в суспільстві?**

Емпіричний індикатор «умови, що негативно впливають на правові переконання» виражається в питаннях типу: **Які з перелічених проблем мають найбільш шкідливий вплив на правові переконання в суспільстві?**

Розрахунок вибіркової сукупності

Метод соціологічного дослідження – роздавально-анкетування, 9 питань напіввідкритого, дихотомічного, шкального типу та запитання–меню.

Генеральна сукупність – молоді спеціалісти в галузі правознавства.

Вибірка якісна – студенти старших курсів, що навчаються за спеціальністю «правознавство».

Вибіркова сукупність становить 32 особи: 20 осіб – студенти 4 курсу бакалаврату та 12 осіб – студенти 1 курсу магістратури.

В даному дослідженні репрезентативність не переслідується.

МЕТОДИЧНА ЧАСТИНА

Анкета дослідження

1. Які з наведених ознак характеризують поняття соціальної справедливості (оберіть один або декілька варіантів):

- 1) справедливий розподіл матеріальних благ;
- 2) рівність всіх громадян перед законом;
- 3) демократичні засади державного управління;
- 4) соціальне забезпечення незахищених прошарків населення;
- 5) верховенство права;
- 6) захист законних прав громадян;
- 7) невідворотність притягнення до відповідальності за вчинення правопорушення;
- 8) _____

2. Що, на вашу думку, визначає правові переконання та погляди громадян (позначте від 1 до 5, де 1 – найбільше значення, а 5 – найменше):

- 1) громадська думка __;
- 2) власний досвід __;
- 3) правова освіта __;
- 4) реальна можливість суб'єкта за допомогою права захищати інтереси і реалізувати правомочності __;
- 5) включення людини в систему правовідносин через засвоєння та сприйняття основ правової культури суспільства (правова соціалізація) __;
- 6) _____

3. В чому, на вашу думку, виражається ознака соціальності права (оберіть один варіант):

- 1) обумовлює сферу буття людини, в якій діє право
- 2) характеризує призначення права служити на благо суспільства;
- 3) вказує на взаємну обумовленість права та суспільства;

4) _____

4. В чому, на вашу думку, полягає вплив права на соціальну сферу (соціальний вплив права) (оберіть декілька варіантів):

- 1) в регулюванні правовідносин;
- 2) в підвищенні правової культури громадян;
- 3) в інтеграції правових ідей та принципів в суспільну свідомість;
- 4) в забезпеченні законності та правопорядку;
- 5) в інтеграції правових ідей та принципів в індивідуальну свідомість громадян;
- 6) в стимулюванні суспільного розвитку відповідно до правових засад;
- 7) _____

5. Які ви розумієте поняття ефективності соціального впливу права (оберіть один варіант):

- 1) співвідношення між отриманими результатами впливу права і соціальними цілями права;
- 2) співвідношення між отриманими результатами впливу права та максимально допустимим соціально–сприятливим ефектом від впливу права;
- 3) рівень реалізації правових можливостей для підвищення якості суспільного буття;
- 4) здатність соціального впливу права визначати характер суспільних відносин;
- 5) реалізація соціально–значущих завдань відповідно до актуальних потреб суспільства;
- 6) створення соціально–сприятливих умов для індивідуального та суспільного розвитку;
- 7) _____

6. Що, на вашу думку, є джерелом соціального впливу права (оберіть один варіант):

- 1) Законодавство;

- 2) природно–правові погляди;
- 3) правова система;
- 4) правореалізація;
- 5) правова культура населення;
- 6) _____

7. Чи погоджуєтесь ви з наступним твердженням:

«на правові вподобання суспільства впливає не лише право, але і неправові явища (науково–технічний прогрес, майновий стан населення, діяльність засобів масової інформації та ін.)»

- 1) так, погоджуюсь;
- 2) ні, не погоджуюсь.

8. Що, на вашу думку, найбільшим чином впливає на правові переконання в суспільстві (позначте від 1 до 7, де 1 – найбільше значення, а 7 – найменше)

- 1) юридична якість законодавства ___;
- 2) правова освіта ___;
- 3) соціальна доцільність законодавства ___;
- 4) стан правозастосовної практики ___;
- 5) правова культура населення ___;
- 6) діяльність правоохоронних органів та органів судової влади ___;
- 7) правовий конформізм (свідоме бажання дотримуватись правових норм, антипод правового нігілізму) ___;
- 8) _____

9. Які з перелічених проблем мають найбільш шкідливий вплив на правові переконання в суспільстві (позначте від 1 до 10, де 1 – найбільше значення, а 10 – найменше)

- 1) застарілість та неактуальність законодавства ___;
- 2) відсутність механізмів реалізації юридичних можливостей ___;
- 3) невідповідність соціальної мети закону потребам суспільства ___;
- 4) наявність прогалин в законодавстві ___;
- 5) низький рівень законотворчої техніки ___;
- 6) наявність «тіньової нормотворчості» – не санкціонованих державою норм–регуляторів, що твориться суспільством чи окремими соціальними групами і замінюють собою (а в разі прогалин в праві – доповнюють) офіційне законодавство ___;
- 7) неврахування законодавцем принципу соціального компромісу ___;
- 8) низький рівень правосвідомості та правової культури суспільства ___;
- 9) порушення соціалізації особистості ___;
- 10) відсутність мотиваційно–стимулюючого ефекту нормативно–правових актів ___;
- 11) _____

Підсумкові результати дослідження

1. Які з наведених ознак характеризують поняття соціальної справедливості (оберіть один або декілька варіантів):

- 1) 4 –13%
- 2) 25 – 78%
- 3) 8 – 25%
- 4) 14 – 44%
- 5) 10 – 31%
- 6) 13 – 41 %
- 7) 9 – 28%

Власні варіанти: рівні можливості в сфері реалізації прав.

2. Що, на вашу думку, визначає правові переконання та погляди громадян (позначте від 1 до 5, де 1 – найбільше значення, а 5 – найменше):

1) 3.09

2) 3.28

3) 2.56

4) 2.87

5) 2.87

6) Власні варіанти: знання законів та конституції своєї та ін. держав; правове виховання.

3. В чому, на вашу думку, виражається ознака соціальності права (оберіть один варіант):

1) 3 – 9%

2) 15 – 47%

3) 13 – 41%

4) 1 – 3%

4. В чому, на вашу думку, полягає вплив права на соціальну сферу (соціальний вплив права) (оберіть декілька варіантів):

1) 13 – 41%

2) в 11 – 34%

3) 15 – 47%

4) 19–59%

5) 9 – 28%

6) 9 – 28%

5. Які ви розумієте поняття ефективності соціального впливу права (оберіть один варіант):

1) 6 – 18.75%

- 2) 7 – 21.875%
- 3) 7 – 21.875%
- 4) 5 – 15.625%
- 5) 5 – 15.625%
- 6) 2 – 6.25%

6. Що, на вашу думку, є джерелом соціального впливу права (оберіть один варіант):

- 1) 5 – 15.625%
- 2) 5 – 15.625%
- 3) 7 – 21.875%
- 4) 3 – 9.375%
- 5) 10 – 31.25%

7. Чи погоджуєтесь ви з наступним твердженням:

«на правові вподобання суспільства впливає не лише право, але і неправові явища (науково–технічний прогрес, майновий стан населення, діяльність засобів масової інформації та ін.)»:

- 1) 31 – 97%
- 2) 1 – 3%

8. Що, на вашу думку, найбільшим чином впливає на правові переконання в суспільстві (позначте від 1 до 7, де 1 – найбільше значення, а 7 – найменше):

- 1) 3.5
- 2) 3.28
- 3) 3.43
- 4) 3.59
- 5) 3.25
- 6) 3.19

7) 3.93

Власні варіанти: якість політичної волі.

9. Які з перелічених проблем мають найбільш шкідливий вплив на правові переконання в суспільстві (позначте від 1 до 10, де 1 – найбільше значення, а 10 – найменше):

1) 3.84

2) 3.68

3) 3.9

4) 4.09

5) 4.31

6) 3.4

7) 3.5

8) 4.31

9) 4.62

10) 4.15

Власні варіанти: низький рівень інформаційного забезпечення.

Узагальнення результатів дослідження.

В результаті проведеного дослідження були отримані наступні дані.

1) До ознак соціальної справедливості більшість респондентів віднесла рівність всіх громадян перед законом (78%). Важливими аспектами для майже половини опитуваних стали соціальне забезпечення незахищених прошарків населення (44%) та захист законних прав громадян (41%). Менш значущими виявились верховенство права (31%), невідворотність притягнення до відповідальності за вчинення правопорушення (28%), демократичні засади державного управління (25%) та справедливий розподіл матеріальних благ (12.5%). Крім того, серед власних варіантів відповідей, було зазначено рівні можливості в сфері реалізації прав.

2) Серед напрямків впливу, що найбільшим чином визначають правові переконання та погляди громадян перше місце займає правова освіта (показник 2.56). Далі йдуть реальна можливість суб'єкта за допомогою права захищати інтереси і реалізувати правомочності (2.87), правова соціалізація індивідів (2.87), громадська думка (3.09) та власний досвід (3.28). У власних варіантах було зазначено знання законів та правове виховання.

3) Соціальність права 47% респондентів розуміє як призначення права служити на благо суспільства, 41% вважає, що ця ознака вказує на взаємну обумовленість права та суспільства, 9% – що вона обумовлює сферу буття людини, в якій діє право. Окремо було зазначено на розумінні соціальності права як регулятора суспільних відносин.

4) Вплив права на соціальну сферу (соціальний вплив права), більша частина опитуваних розуміє як забезпечення законності та правопорядку (59%). Серед інших варіантів: інтеграція правових ідей та принципів в суспільну свідомість (47%), регулювання правовідносин (41%), підвищення правової культури громадян (34%), інтеграція правових ідей та принципів в індивідуальну

свідомість громадян (28%), стимулювання суспільного розвитку відповідно до правових засад (28%).

- 5) Категорію ефективності соціального впливу права опитувані сприймають як:
- співвідношення між отриманими результатами впливу права та максимально допустимим соціально–сприятливим ефектом від впливу права (22%);
 - рівень реалізації правових можливостей для підвищення якості суспільного буття (22%);
 - співвідношення між отриманими результатами впливу права і соціальними цілями права (19%);
 - здатність соціального впливу права визначати характер суспільних відносин (16 %);
 - реалізацію соціально–значущих завдань відповідно до актуальних потреб суспільства (15%);
 - створення соціально–сприятливих умов для індивідуального та суспільного розвитку (6%).

б) Визначаючи, яке правове явище може бути джерелом соціального впливу права, найчастіше зустрічався варіант правової культури населення (31.25%). На другому місці – правова система (21.875%). Інші варіанти: законодавство (15.625%), природно–правові погляди (15.625%) та правореалізація (9.375%).

7) На питання, чи погоджуються вони з твердженням про те, що на правові вподобання суспільства впливає не лише право, але і неправові явища позитивно відповіли 97% респондентів.

8) Найбільшим чином впливає на правові переконання в суспільстві діяльність правоохоронних органів та органів судової влади (3.19). Майже однакового значення мають правова культура населення (3.25) та стан правової освіти (3.28). На третьому місці за ефективністю впливу на свідомість індивідів

знаходяться соціальна доцільність законодавства (3.43), його юридична якість (3.5) та стан правозастосовної практики (3.59). До менш значущих умов впливу права було віднесено правовий конформізм (3.93) та якість політичної волі.

9) На думку респондентів, найбільш шкідливий вплив на правові переконання індивідів має розвиток в суспільстві тіньової нормотворчості (коэф. 3.4). Не менш значущою проблемою видається неврахування законодавцем принципу соціального компромісу (3.5). Серед інших кризових явищ в правовій реальності, що негативно позначаються на переконаннях індивідів було відзначено відсутність механізмів реалізації юридичних можливостей (3.68), застарілість та неактуальність законодавства (3.84), невідповідність соціальної мети закону потребам суспільства (3.9), наявність прогалин в законодавстві (4.09), відсутність мотиваційно–стимулюючого ефекту нормативно–правових актів (4.15), низький рівень законотворчої техніки (4.31), низький рівень правосвідомості та правової культури суспільства (4.31), порушення соціалізації особистості (4.62) та низький рівень інформаційно–правового забезпечення.

ВИСНОВКИ

Результати соціологічного дослідження впливу права на становлення правових переконань в суспільстві обумовлюють правомірність наступних висновків.

Було підтверджено тезу про соціальну справедливість як рівність всіх громадян перед законом. Віднесення половиною опитуваних соціального забезпечення та захист законних прав громадян свідчить про смислове розширення категорії соціальної справедливості.

Встановлено, що найбільше значення в процесі становлення правових переконань індивідів має правова освіта. Цікаво, що інші запропоновані напрямки впливу мають майже однакове значення для опитаних, що свідчить про комплексність та системність формування правових поглядів.

Визначено, що ознака соціальності права може розглядатись одночасно як призначення права служити на благо суспільства та як ознака взаємної обумовленості права та суспільства. На нашу думку, обидва значення є правомірними.

Відсутність спільної думки щодо категорії соціального впливу права та його ефективності свідчить про необхідність наукового аналізу означених понять. Те ж саме стосується встановлення джерела такого впливу, адже серед респондентів відсутній єдиний підхід до визначення, що саме обумовлює буття соціального впливу права.

Позитивною тенденцією є однаковість (97%) у віднесенні неправових явищ до факторів становлення правових переконань.

Визначено, що найбільш ефективними факторами соціального впливу права є діяльність правоохоронних органів та органів судової влади, правова культура населення та стан правової освіти. Цікаво, що нижчою ефективністю характеризується соціальна та юридична якість системи законодавства.

Проаналізовано перелік негативних умов ефективності соціального впливу права, серед яких на думку респондентів, найбільш шкідливий вплив на правові переконання індивідів має розвиток в суспільстві тіньової нормотворчості,

неврахування законодавцем принципу соціального компромісу, відсутність механізмів реалізації юридичних можливостей, наслідки недоліків законодавчої процедури та помилок в законотворчому процесі. Навпаки, меншою значущістю характеризуються такі негативні умови як низький рівень правосвідомості та правової культури суспільства та порушення соціалізації особистості. Встановлене свідчить про нагальну потребу в реформуванні законодавчої системи України відповідно до соціальних потреб та розширення інструментарію, що застосовується в нормотворчості, в тому числі і включення до законотворчої та правозастосовної діяльності органів державної влади практику проведення соціологічних та соціологічно–правових досліджень.